

Kategorie w JĘZYKu w kategoriach

Wydawnictwo
Uniwersytetu
Śląskiego

Katowice

2009

Kategorie w języku

Język w kategoriach

NR 2631

Kategorie w języku Język w kategoriach

pod redakcją

MARII CICHONSKIEJ

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2009

Redaktor serii: Językoznawstwo Słowiańskie
HENRYK FONTAŃSKI

Recenzent
KRYSTYNA SZCZEŚNIAK

Publikacja będzie dostępna — po wyczerpaniu nakładu — w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Spis treści

Przedmowa (<i>Maria Cichońska</i>)	7
WŁODZIMIERZ PIANKA: Nieścistości związane z terminem „kategoria” w polskiej i słowiańskiej terminologii lingwistycznej	11
BRANKO TOŠOVIĆ: Gramatička kategorija kao razlika	24
MARIA CICHONSKA: O (nie)stabilności kategorii językowych	32
MAREK CYBULSKI: Kategorie gramatyczne w dawnej polskiej etykiecie językowej	41
НАДІЯ БАЛАНДИНА: Мовні індикатори чеських виразів-контакторів	53
MARYLA PAPIERZ: Realizacja kategorii określoności/nieokreśloności w tekstach słowackich i polskich	61
LOVORKA ZERGOLLERN-MILETIĆ: The categories of definiteness and indefiniteness as a problem in translating from croatian into english and <i>vice versa</i>	70
PAVOL ŽIGO: Kategória času — gramatická a všeobecná	81
ИЛИЯНА ГЕНЕВ-ПУХАЛЕВА: За глаголните конструкции, изразяващи темпоралното значение следходност в българския и новогръцкия език	87
WŁADYSŁAW KRYZIA: Semantyka i pragmatyka aspektu dokonanego w języku słoweńskim	95
STANA RISTIĆ: Grammatical-communicative status of particles in the Serbian language	106
ЗДРАВКО БАБИЋ: Категорија имперсоналности у савременом руском и српском језику — неки актуелни проблеми	115
MAGDALENA BŁASZAK: Realizacja kategorii świadka we współczesnym literackim języku macedońskim na przykładzie tekstów prasowych	122

MONIKA LEDZION-JELEN: Sposoby oddawania macedońskiej kategorii <i>прекажачност</i> w języku polskim i niemieckim	130
ЛЮДМИЛА ВАСИЛЬЄВА: Семантико-, формально-синтаксичні та морфологічні особливості вокатива (на матеріалі української та хорватської мов)	145
MARIOLA SZYMCAK-ROZLACH: Kategorialność komponentów nominalnych i werbalnych w analityzmach słowackich	154
SYLWIA SOJDA: Kategoria rodzaju wobec procesów uniwerbizacyjnych (na materiale słowackim i polskim)	163
BARBARA ŽUREK: Kategoria rodzaju w germanizmach obecnych w języku chorwackim	172
BARBARA POPIOLEK: Tendencje słowotwórcze w nowszej warstwie leksyki serbskiej i chorwackiej	182
MACIEJ CZERWIŃSKI: Presupozycja i wartościowanie w dyskursach partii postkomunistycznych w Chorwacji i w Polsce	189
KATARZYNA GORAUS: Konceptualizacja miłości w twórczości ludowej Janeza Trdiny	202
НАДЕЖДА МИХАЙЛОВА-СТАЛЯНОВА: Концептуализация на въображението в българския и полския език	213
JOANNA MLECZKO: Kategorie semantyczne „tekstu” bułgarskiego obrzędu łazarzkiego. Kod akcjonalny	217
МАРГАРИТА НАДЕЛЬ-ЧЕРВИНЬСКА: Семантика категории пространства в этиологических легендах болгар	228
ARTUR REJTER: Zewnętrznojęzykowe uwarunkowania przeobrażeń kategorii semantyczno-kulturowych ekspresywnych apelatywnych nazw osób w polszczyźnie	236
NEDA PINTARIĆ: Prevođenje neverbalnih vizualnih jedinica u verbalne (na primjerima hrvatskoga i poljskoga jezika)	246

Przedmowa

Sieć różnorodnych kategorii porządkuje język, umożliwia korzystanie z jego nieprzebranych zasobów, tak że trudno wyobrazić sobie fenomen języka zorganizowany na innych zasadach. Systematyczne badania w zakresie kategorii językowych, prowadzone od czasów strukturalizmu w ramach różnych teorii i orientacji metodologicznych, na materiale poszczególnych języków, w tym także w ujęciu konfrontatywnym, wyjaśniły dotąd wiele kwestii dotyczących kategoryalności, jednak nadal stanowią niewyczerpane obszary badawcze lingwistyki.

Stopniowa rezygnacja z budowania modeli dedukcyjnych kategorii na rzecz badań prowadzonych na naturalnym materiale językowym, czyli przejście do procedur indukcyjnych, oraz uwzględnienie różnorodnych uwarunkowań, w których funkcjonują kategorie, umożliwiły rewizję poglądów dotyczących natury kategorii określonych przez Arystotelesa na rzecz koncepcji stanowiącej rezultat współczesnego rozwoju nie tylko lingwistyki, lecz szerzej — humanistyki, ukazującej ich niejednokrotnie złożoną naturę i niestałość granic. Samo pojęcie „kategoria językowa” jest poddawane permanentnej refleksji naukowej, wynikającej ze stosowania nowych metodologii badawczych.

Część pytań o naturę kategorii zdołano wyjaśnić za pomocą teorii semantycznych, poczynszy od teorii pól semantycznych, które pozwoliły uświadomić ich złożoność. Niejednokrotnie policentryczny charakter cech kategoryalnych sprawia trudności w ich interpretacji, między innymi w kwestii wydzielania podkategorii. Wiedzę na temat językowej kategoryalności rozwija też w ostatnich czasach teoria kognitywna, proponując nowe, oryginalne interpretacje.

Cennym obszarem badawczym problematyki kategoryalnej okazała się także współczesna translatoryka, zarówno o charakterze teoretycznym, jak i w wymiarze praktycznym. W złożonych procedurach translacyjnych z całą

wyrazistością uwidacznia się ich natura — inherentne właściwości i idiomatyczność realizacji w poszczególnych językach. Procedury translatoryczne, szczególnie te dotyczące przekładu w obrębie języków należących do różnych rodzin językowych, rzuciły nowe światło na naturę samych kategorii, zarówno tych wspólnych, jak i różniących języki.

Artykuły zawarte w niniejszym tomie stanowią pokłosie badań w zakresie problematyki kategorialnej Autorów związanych z różnymi slawistycznymi ośrodkami naukowymi z zagranicy oraz z Polski, a mianowicie z Uniwersytetów w Bratysławie, Grazu, Lwowie, Poławie, Sofii, Podgoricy, Zagrzebiu oraz z Instytutu Języka Serbskiego Serbskiej Akademii Nauk w Belgradzie. Autorzy prac w języku polskim reprezentują Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Warszawski oraz Uniwersytet Śląski.

Zaprezentowane artykuły ukazują z całą wyrazistością zarówno aktualne tendencje w badaniach nad kategoriami językowymi, jak też pluralizm metodologiczny. Nurty badawcze koncentrują się wokół problemów teoretycznych związanych z naturą kategorii, realizacją pewnych kategorii w poszczególnych językach słowiańskich, jak również w ujęciach konfrontatywnych. W kręgu zainteresowania znalazły się prawie wszystkie współczesne języki słowiańskie, ich kategorialna problematyka skonfrontowana została po części z innymi współczesnymi językami europejskimi — angielskim, niemieckim, nowogreckim. Zainteresowania Autorów w głównej mierze skupiają się na problemach języków współczesnych, chociaż nie brak także artykułów poświęconych perspektywie historycznej (diachronicznej).

Artykuły dotyczą kilku kręgów tematycznych. Tom otwiera artykuł Włodzimierza Pianki, traktujący o licznych nieścisłościach terminologicznych dotyczących kategorii, które z czasem nie tylko nie zanikły, a wręcz utrwaliły się w części słowiańskiej lingwistyki, co zdaniem Autora stanowi sytuację bardzo niekorzystną dla całego obszaru badawczego.

Kolejny artykuł — autorstwa Branka Tošovicia — poświęcony został naturze kategorii gramatycznych, rozpatrywanych według przyjętej koncepcji ze względu na trzy aspekty — znaczenie, formę i funkcję.

Zmienność części kategorii, przede wszystkim tych o charakterze semantyczno-morfologicznym, związana jest z różnymi procesami językowymi — słowotwórczymi, derywacją semantyczną oraz leksykalizacją i gramatyzacją. Zarys tej obszernej problematyki został omówiony w artykule Marii Cichońskiej.

Wokół kategorii czasu koncentrują się prace Pavola Žigo — artykuł traktujący o naturze i uniwersalnym wymiarze kategorii czasu, oraz Iliany Genew-Puhalewej, prezentujący rzadko poruszany temat następstwa czasów w języku bułgarskim i nowogreckim.

Kategoria aspektu znalazła swe miejsce w artykule Władysława Kryzi, ukazującym jej semantyczną złożoność, wynikającą w dużej mierze z pragma-

tycznych uwarunkowań, co Autor artykułu przedstawił na materiale realizacji czasu teraźniejszego w języku słoweńskim.

Dużym zainteresowaniem Autorów cieszy się kategoria rodzaju, o której traktują artykuły zawarte w niniejszym tomie, poruszające kwestie rodzajowe we współczesnych procesach słotwórczych na materiale języka słowackiego i polskiego, autorstwa Marioli Szymczak-Rozlach oraz Sylwii Sojdy, a także artykuł Barbary Żurek, ukazujący zachowanie tej kategorii w procesie adaptacji niemieckich rzeczowników do języka chorwackiego.

Realizację kategorii impersonalności prezentuje konfrontatywne ujęcie serbsko-rosyjskie w tekście Zdravka Babicia.

Skomplikowanej w swej naturze kategorii świadka, bardzo wyraźnej w języku macedońskim, poświęcone zostały dwa teksty: pierwszy — Magdaleny Błaszak — dotyczy jej realizacji we współczesnej prasie codziennej, a drugi — Moniki Ledzion-Jelen — przedstawia sposoby oddawania tej kategorii w językach polskim i niemieckim.

Kategoria przypadku, ze szczególnym uwzględnieniem słowiańskiego wołącza, znalazła swe miejsce w konfrontatywnym ujęciu ukraińsko-chorwackim Ludmiły Wasiliewej.

Za pomocą wnikliwej semantycznej analizy serbskich partykuł Stana Ristić ukazuje ich systemowość na planie gramatycznym i leksykalno-semantycznym, zarówno w obrębie zdania, jak i w strukturach ponadzdaniowych.

Tekst Nadii Balandiny, omawiający na materiale języka czeskiego szeroki repertuar syntaktycznych wskaźników otwierających dyskurs potoczny, ukształtowanych na bazie czasowników oznaczających procesy intelektualne i percepcję wzrokową, wskazuje także na ich pragmatyczne uwarunkowania oraz funkcje w dyskursie.

Wybrane problemy języków południowosłowiańskich — chorwackiego i serbskiego, powstałych po rozpadzie wspólnej normy literackiej chorwacko-serbskiej/serbsko-chorwackiej, znalazły swe miejsce w artykule Barbary Popiołek, która analizuje techniki słotwórcze stosowane w tworzeniu najnowszej leksyki w tych językach, oraz w artykule Macieja Czerwińskiego, przedstawiającego semantyczną analizę współczesnego chorwackiego dyskursu politycznego z zastosowaniem teorii presupozycji.

Bogate doświadczenie translatoryczne pozwoliło Autorkom tekstów traktujących o kategorii określoności/nieokreśloności rozpatrywać tę złożoną problematykę w ramach procedur przekładowych: Maryli Papierz — w przekładach z języka polskiego na język słowacki, a Lovorce Zergollen-Miletić — w przekładach z języka chorwackiego na język angielski i z języka angielskiego na język chorwacki.

Podjęcie kognitywne wobec problematyki kategoryalnej prezentuje artykuł Katarzyny Goraus, traktujący o konceptualizacji miłości w twórczości słoweńskiego pisarza Janeza Trdiny, oraz tekst Nadieжды Mihajłowej-Staljanowej,

przedstawiający wybrane schematy konceptualizacji tegoż uczucia w języku bułgarskim i polskim.

Część tekstów dotycząca problematyki diachronicznej związana jest z semantyczną analizą kategorii semantyczno-kulturowych. I tak wokół tych kwestii koncentruje swe rozważania Marek Cybulski, prezentujący gramatyczne kategorie w dawnej etykiecie językowej Polaków. Joanna Mleczek zaś dokonuje interpretacji tzw. kodu akcyjnego w bułgarskim obrzędzie żałobnym. Tekst Margarity Nadel-Czerwińskiej przedstawia analizę kategorii przestrzeni w legendach bułgarskich, natomiast artykuł Artura Rejtera poświęcony został charakterystyce kategorii semantyczno-ekspresywnych nazw osób w historii polszczyzny.

Tom zamyka artykuł Nedy Pintarić poświęcony możliwościom przekładu jednostek niewerbalnych o charakterze wizualnym na jednostki języka, co jest możliwe dzięki kategoryzacji niewerbalnych elementów wypowiedzi, a także kategoryzacji tych, na które te są przekładane.

Jak widać, zaprezentowane w niniejszym tomie artykuły stanowią częściowe ujęcia, analizy i interpretacje różnych zjawisk o charakterze kategorialnym i, chociaż dalekie od wyczerpania zakreślonej problematyki badawczej, stanowią interesujący materiał do dalszej dyskusji zarówno na temat problemów teoretycznych kategorii językowych, jak i do dalszej penetracji tych zjawisk zachodzących w językach naturalnych¹.

¹ W tym miejscu pragnę podziękować Pani Doktor Paulinie Pyci za wszelką pomoc w trakcie przygotowywania artykułów do druku.

Maria Cichońska

WŁODZIMIERZ PIANKA
Warszawa

Nieścisłości związane z terminem „kategoria” w polskiej i słowiańskiej terminologii lingwistycznej

Pojęcie „kategoria” *Słownik wyrazów obcych PWN* (TOKARSKI, 1972: 348) definiuje następująco: „kategoria <łac. *categoria*, gr. *katēgoria* = sąd, orzeczenie> 1. rodzaj lub klasa wyróżnione w jakiejś klasyfikacji; typ, rodzaj, grupa. 2. *filoz.* pojęcie; podstawowe pojęcie danej nauki; k. semantyczna lub syntaktyczna (np. k. zdań, k. nazw, k. funktorów, k. operatorów) — zbiór wyrażen tak dobranych, że gdy w jakimś zdaniu lub zwrocie sensownym dane wyrażenie zastąpimy wyrażeniem należącym do tej samej k. semantycznej lub syntaktycznej, całość pozostanie sensowna. 3. *jęz.* k. gramatyczne — klasy form gramatycznych wyróżniane ze względu na spełnianą funkcję językową”. A więc kategoria jest tu definiowana przez autora, znanego językoznawcę, jako **zbiór wyrażen lub klasa form gramatycznych**.

Pierwsza z tych definicji (filozoficzna) wyróżnia kategorie semantyczne i syntaktyczne, którymi zajmuje się filozofia od czasów Arystotelesa, a które w XX w. (szczególnie w jego drugiej połowie) stały się także przedmiotem badań nowoczesnego językoznawstwa, ściśle odgraniczającego dwie płaszczyzny języka: strukturę głęboką i strukturę powierzchniową. Tak więc kategorie semantyczne i syntaktyczne są przedmiotem badań zarówno filozofii (logiki), jak i językoznawstwa. Druga definicja (językoznawcza) dotyczy form gramatycznych (tj.: morfologicznych, składniowych, słotwórczych), czyli powierzchniowej struktury języka, którą zajmowało się i zajmuje tradycyjne językoznawstwo, przyporządkowując jej funkcje syntaktyczne i (niekiedy) semantyczne. Przyporządkowanie semantyczne form gramatycznych nie jest jednak akceptowane przez wszystkich językoznawców, którzy albo używają

wymiennie terminów „znaczenie” i „funkcja” (np. genetiwu), albo pod pojęciem funkcja (gramatyczna: składniowa) rozumieją takie znaczenie, które jest regularne gramatycznie, jak np. funkcja subiekta i obiektu przy verbum transitivum. Takie rozróżnianie funkcji i znaczenia w składni jest pochodną rozróżnienia przypadków gramatycznych i konkretnych (semantycznych) przyjętego dla języka (pra)indoeuropejskiego, nieadekwatne jednak dla języków współczesnych, między innymi słowiańskich.

Podobnie definiuje kategorie *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* (POLAŃSKI, 1993: 261):

- pod hasłem: „Kategoria językowa. Termin używany w językoznawstwie bardzo szeroko i w różnych znaczeniach. Najogólniej oznacza zbiór elementów pełniących tę samą funkcję w systemie jęz. Dystrybucyjnie można ją zdefiniować jako zbiór elementów, które występują w identycznych otoczeniach jęz. W tym znaczeniu »k.« znaczy tyle, co »klasa« [...]. Rozróżnia się k. fonologiczne (przede wszystkim fonemy i ich klasy), k. gramatyczne, k. leksykalne, k. syntaktyczne i k. semantyczne [...]”;
- pod hasłem: „Kategoria gramatyczna. Zespół wzajemnie wykluczających się funkcji gramatycznych, przysługujących wszystkim członom danej części mowy i wyrażanych za pomocą określonych wykładników morfologicznych, np. k. przypadku, k. rodzaju, k. liczby, k. osoby, k. czasu, k. trybu itd. Często także jedna z poszczególnych funkcji współtworzących k.g. w powyższym znaczeniu, np.: genetivus, masculinum, singularis, 1. osoba itd.”

Publikacja ta nie ma charakteru normatywnego; rejestruje bowiem w tych hasłach, jak też w wielu innych, znaczenia terminów używanych w pracach językoznawczych napisanych po polsku. Dlatego znalazła się tu informacja o używaniu przez niektórych autorów terminów oznaczających *ex definitione* elementy zbiorów pełniących tę samą funkcję w systemie językowym (pod: kategoria językowa) lub poszczególne wzajemnie wykluczające się funkcje gramatyczne (pod: kategoria gramatyczna), które to terminy przysługują tylko samym zbiorom lub samym funkcjom gramatycznym. Ten błąd logiczny szerzy się coraz częściej i to nie tylko w pracach pisanych po polsku, ale także w innych językach słowiańskich.

Normatywny charakter ma w pewnym sensie słownik terminologii językoznawczej wszystkich języków słowiańskich (oddzielnie terminologia górnołużycka i dolnołużycka oraz serbsko-chorwacka i chorwacko-serbska) z tłumaczeniem na język angielski, francuski i niemiecki: „SSLT si neklade ve větši míře cíle normalizační. Normalizace lingvistické terminologie je záležitostí lingvistů a lingvistických institucí v jednotlivých zemích. Ve volbě a výběru terminologických ekvivalentů se však jistě normalizační tendence projevují. Jedním z faktorů, které se mohou při normalizačním úsilí uplatnit, je i zřetel ke koordinaci slovanské lingvistické terminologie. Koordinační funkce SSLT je výraznější v oblasti terminologie nových směrů lingvistických [...] při vy-

tváření terminologických ekvivalentů v jednotlivých jazicích, přičemž je často východiskem terminologie anglická a ruská. Celkově však SSLT vytváří spíše předpoklady pro možnou výraznější koordinaci slovanské lingvistické terminologie” (JEDLIČKA, red., 1977: VII). Słownik ten został opracowany przez Międzynarodową Komisję Terminologiczną (językoznawczą) przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów i wydany w Pradze. Zawiera między innymi terminologię dotyczącą kategorii językowych. W Polsce jest mało znany.

Nazwy kategorii gramatycznych i ich elementów o dłuższej tradycji są często podwójne. Oprócz terminów słowiańskich, używa się mianowicie nazw łacińskich. Niektóre terminy pochodzące z łaciny, jak np. nazwy przypadków, są używane jako wyłączne w językach łużyckich, czeskim, słowackim oraz sztokawskich, a także w macedońskim i bułgarskim, z tym że języki czeski, słowacki i sztokawskie wyróżniają się inną kolejnością przypadków nieznanych językowi niemieckiemu, por. w polskich gramatykach: *narzędnik/instrumentalis*, *miejsownik/locativus*, *wołacz/vocativus*, a w chorwackich: *vokativ*, *lokativ*, *instrumental*. Ostatnio pojawia się w gramatykach (pisanych przez nieslawistów) wydawanych w Polsce termin *praepositionalis*, wzorowany na niemieckim *Präpositiv* i angielskim — rzadkie — *prepositional*, obok *locative* (JEDLIČKA, red., 1977: 345), co jest odpowiednikiem rosyjskiego *предложны*. Jeśli taka zmiana pod wpływem języków obcych nastąpi, to jak nazywać się będzie w gramatyce historycznej bezprzyimkowy *praepositionalis*? W pracach pisanych po polsku przez nieslawistów spotkać także można, obok poprawnych form terminów łacińskich (*nominativus*, *nominatiwu*, *nominatiwowi* itd.), formy spolszczone przejęte z innych języków, jak: *nominatyw*, *genetyw*, *akuzatyw* (DANECKI, 1998: 50), formy łacińskie o częściowo polskiej ortografii, np. *nominatiwus*, *lokatiwus* (PARZYMIES, 2000: 77—79), lub tłumaczone na język polski, jak *kierunkowy* (*directivus*) i *wyjściowy* (*ablativus*), obok *mianownik*, *dopełniacz*, *biernik*, *miejsownik* i *narzędnik* (ŁABENDA, 2000: 114), co świadczy o nieznamości polskiej terminologii językoznawczej, w której współcześnie są używane tylko nazwy *ablativus* i *directivus*.

Autor niniejszego artykułu wypowiedział się w czasie polonijnego forum dyskusyjnego, odbytego w ramach Międzynarodowego Zjazdu Słowistów w Krakowie w 1998 r., za umiarkowanym (i poprawnym) używaniem terminologii łacińskiej przede wszystkim w podręcznikach do praktycznej nauki języka polskiego, w podręcznikach uniwersyteckich, w pracach naukowych z zakresu gramatyki porównawczej i konfrontatywnej języków słowiańskich oraz w wystąpieniach na międzynarodowych zjazdach i konferencjach sławistycznych, co spotkało się z pozytywnym przyjęciem, przede wszystkim ze strony wykładowców i lektorów języka polskiego na uniwersytetach zagranicznych. Trudno jest bowiem, znając nawet w różnym stopniu wszystkie języki słowiańskie, znać także całą terminologię lingwistyczną w tych językach. W rzadkich wypadkach pojawiają się także w tej terminologii pułapki językowe, jak np. serb. i ch.

način ‘modus, tryb’ i sł. *način* ‘strona, genus verbi’, por. sł. *naklon* ‘modus’ oraz serb. i ch. *stanje* ‘genus verbi’ lub tylko pułapki fonetyczne jednojęzyczne, jak pol. *czas przeszły* ‘praeteritum’ i *czas przyszły* ‘futurum’ — słuchowo odbierane jednakowo przez osoby niemające w swym systemie samogłoski [y] i znające język polski tylko biernie.

Znacznie ważniejszym zagadnieniem niż omówione wcześniej problemy formalne jest niejednorodność terminologii językoznawczej, wynikająca z mieszania poziomów języka lub przenoszenia utrwalonej już terminologii właściwej jednemu poziomowi na drugi poziom, tj. mieszanie terminologii dotyczącej struktury powierzchniowej i głębinowej. Wychodząc od tej drugiej struktury, możemy stwierdzić, że poszczególne semantemy (pojęcia) znajdują najdokładniejsze odpowiedniki na płaszczyźnie wyrażania w postaci leksemów, innymi słowy: zhierarchizowana sieć semów łączy się w semantemy — elementy kategorii semantycznych, które na płaszczyźnie wyrażania wchodzi w skład w podobny sposób funkcjonujących kategorii leksykalnych. Por. np. schemat hierarchii semantycznych par opozycyjnych wycinka leksyki słowiańskiej pochodzący z lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku (STANKIEWICZ, 1968: 220—221): *castrated* ‘kastrowany’ : *non-castrated* ‘niekastrowany’ → *male* ‘męski’ : *female* ‘żeński’ → *mature* ‘dojrzały’ : *yung* ‘młody’, którym w języku polskim mogą odpowiadać leksemy: <{[(wół : byk)] : krowa} : cielę>. Opozycje te dochodzą po szczeblach drabiny (dendrytu) do opozycji: → ‘żywotny’ : ‘nieżywotny’ → ‘osobowy’ : ‘nieosobowy’, które są na wysokim poziomie abstrakcji, poprzedzającym najwyższy poziom opozycji semantycznych: → ‘konkretny’ : ‘abstrakcyjny’. Kategorie ‘męski’ : ‘żeński’, ‘osobowy’ : ‘nieosobowy’ oraz ‘żywotny’ : ‘nieżywotny’, wyrażane pierwotnie na płaszczyźnie leksykalnej, jako o wiele bardziej abstrakcyjne od kategorii typu ‘kastrowany’ : ‘niekastrowany’, weszły w wielu językach świata na bardziej skomplikowaną, a zarazem bardziej zorganizowaną i abstrakcyjną płaszczyznę językową, mianowicie na płaszczyznę gramatyczną, którą zajmujemy się tu bardziej szczegółowo.

Do tej płaszczyzny w językach słowiańskich zaliczamy płaszczyznę słowotwórczą, którą — idąc drogą wyznaczoną teoretycznymi osiągnięciami Jana Rozwadowskiego, Jerzego Kuryłowicza, Witolda Doroszewskiego, Igora A. Meľčuka, Miłosza Dokulila, Jadwigi Puzyniny i Renaty Grzegorzczukowej — traktujemy jako skondensowane struktury syntaktyczne. Także wśród typów derywatów odnajdujemy nazwy wykonawców czynności (*nomina agentis*), narzędzi czynności (*nomina instrumenti*), których ogromna część ma — obok słowiańskich — także nazwy łacińskie używane od zarania językoznawstwa słowiańskiego. Ich użycie zwykle nie budzi żadnych zastrzeżeń, także z punktu widzenia składni semantycznej.

Dyskusyjne jest natomiast mieszanie w klasyfikacji słowotwórczej na jej najwyższym poziomie kryteriów semantycznych z formalnymi. Tak np. w *Gramatyce współczesnego języka polskiego* w części *Słowotwórstwo* podstawa głów-

nego podziału derywatów rzeczownikowych jest formalna. Dzieli się one na: odczasownikowe, odprzymiotnikowe, odrzeczownikowe i od wyrażań przymikowych. W grupie derywatów odrzeczownikowych wyróżnia się derywaty modyfikacyjne i mutacyjne, a wśród tych ostatnich: *nazwy subiektów przy niewyrażonym predykanie*, *nazwy obiektów przy niewyrażonym predykanie*, *nazwy środków czynności* [przy niewyrażonym predykanie] itd. W poszczególnych grupach stosuje się terminologię semantyczną (role semantyczne/przypadki głębokie), w których zarówno podstawa słowotwórcza, jak i formant mają oznaczać argumenty (niewyrażonego — *sic!*) predykatu. Tymczasem podstawa słowotwórcza rzeczownikowa ma różnorodną semantykę. Są to formalnie zarówno rzeczowniki konkretne, jak i abstrakcyjne, np. w typach: (1) Odobiektowe nazwy subiektów SUB_{ag} (OB) — *gołębiarz* ‘ten, kto hoduje gołębie’, *kominiarz* ‘ten, kto czyści kominy’, *gazeciars* ‘ten, kto sprzedaje gazety’, a obok tego *embriolog* ‘specjalista w dziedzinie embriologii’, *genetyk* ‘specjalista w dziedzinie genetyki’, *botanik* ‘specjalista w dziedzinie botaniki’, *polityk* ‘człowiek zajmujący się polityką’ czy *chemik* ← *chemia*, *fotografik* ← *fotografia*, *magik* ← *magia* lub *zaopatrzeniowiec*, *handlarz*, *afrykanista*; (8) Nazwy amatorów SUB_{amat} (OB) — *kawiarz*, *karciars*, jak również *anegdociarz*, *kawalarz*, *kąpielowicz*, lub (10) Nazwy subiektów właściwości, czyli nosicieli cech SUB (QUAL) — *brodac*, *sercowiec*, obok *siłacz*, *ciśnienowiec*, *zawałowiec*. Natomiast inne typy zawierają wyłącznie podstawy słowotwórcze w postaci rzeczowników abstrakcyjnych, jak (9) Nazwy zwolenników (lub przeciwników) pewnych idei, poglądów itp. SUB_{conf} (OB) — *marksis*, *anglikanin*, *hitlerowiec* (← *hitleryzm*), czy (11) Nazwy uczestników zdarzeń SUB (NA) — *spacerowicz*, *kursista* (GRZEGORCZYKOWA, PUZYNINA, 1998: 389—468).

Rzeczowniki abstrakcyjne (a wśród nich szczególnie nomina actionis — NA) nie są przecież argumentami przedmiotowymi zdań, lecz zdarzeniowymi (propozycjonalnymi), to znaczy, że w słowotwórstwie semantycznym opierającym się na podstawowych strukturach predykatowo-argumentowych nie są one prymarnie argumentami, lecz predykacjami struktury głębokiej. Konsekwencją oparcia procesu derywacji substantiwów o PSPA¹ powinien być zatem ich podział na dwie grupy: 1) derywaty odpredykatowe (z predykatem werbalnym oraz znominalizowanym wyrażonym za pomocą adiectivum lub substantivum verbale, ale także każdym rzeczownikiem abstrakcyjnym będącym skondensowaną predykacją struktury głębokiej, tj. PSPA); 2) derywaty odargumentowe (od rzeczowników wyrażających argumenty przedmiotowe, czyli obiektowe). W ten sposób pozbywamy się także dylematu, czy takie derywaty, jak *spacerowicz*, należy traktować jako odrzeczownikowe (‘ten, kto chodzi na spacer’), czy jako odczasownikowe (‘ten, kto spaceruje’).

¹ PSPA — podstawowa struktura predykatowo-argumentowa.

Wprawdzie w strukturze powierzchniowej tematy słowotwórcze derywatów odpowiadają tematom słowotwórczym leksemów będących podstawami słowotwórczymi, jednak proces słowotwórczy (zwany transpozycją, modyfikacją lub mutacją) nie polega przecież na mechanicznym połączeniu tematu z formantem słowotwórczym, jak to sobie niegdyś wyobrażano, lecz jest zwykle przekształceniem jakiejś struktury syntaktycznej (z pominięciem morfemów gramatycznych) w leksem. Z tego względu ściślejsze powiązanie słowotwórstwa rzeczowników z ich funkcjami syntaktycznymi powinno zostać uwzględnione w głównych ramach klasyfikacyjnych derywatów rzeczownikowych. Ponieważ prymarną funkcją syntaktyczną rzeczownika jest tworzenie wyrażeń argumentowych, funkcja ta powinna być uznana za główne kryterium podziału wszystkich derywatów rzeczownikowych. Tak jak wyrażenia argumentowe dzielą się na przedmiotowe (obiektywne) i zdarzeniowe (propozycjonalne), tak też derywaty rzeczownikowe dzielą się na przedmiotowe (konkretne) i zdarzeniowe (abstrakcyjne) (PIANKA, 2006: 19—32).

Następnym problemem terminologicznym jest zakres pojęcia *morfologia*. W polskiej tradycji ten dział gramatyki obejmuje dwie części: *fleksję* i *słowotwórstwo* (ŁASKOWSKI, 1993: 344—345). Ze względu na to, że w odmianie wyrazów w dwóch językach słowiańskich (bułgarskim i macedońskim) ogromną przewagę mają formy analityczne (przy niewielkiej ilości form fleksyjnych i aglutynacyjnych), a w pozostałych językach, oprócz przeważających form fleksyjnych (nazywanych też syntetycznymi), występują także formy analityczne i aglutynacyjne, stosowanie terminu *fleksja* w gramatyce konfrontatywnej wszystkich języków słowiańskich nie znajduje usprawiedliwienia, tym bardziej że w tym znaczeniu (nie tylko w języku bułgarskim i macedońskim) używa się terminu *morfologia*. W językach o ubogiej derywacji afiksальной (jak angielski) *słowotwórstwo* jest często działem *leksykologii*. Z drugiej strony, termin *fleksja* bywa używany (głównie w języku rosyjskim) na oznaczenie *końcówki* (obok *okončanie*) lub zespołu końcówek określonej grupy leksemów (pol. *paradygmat* w węższym znaczeniu). Tak więc terminy *morfologia* i *słowotwórstwo*, obok *składni* i *fonologii*, powinny stanowić działy gramatyki konfrontatywnej języków słowiańskich niezależnie od polskiej tradycji terminologicznej.

O ile na poziomie *składni* odróżnianie *składni semantycznej* i *składni formalnej* jest już wyraźne dzięki rozwojowi badań w tym zakresie w ciągu ostatniego półwiecza, o tyle jeśli chodzi o odróżnianie struktury głębokiej (*fonologii*) i powierzchniowej (*fonetyki*), jest utrudnione z powodu braku jednego terminu. Z tego względu używa się dwóch terminów (jak w tytule: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia* (DUKIEWICZ, SAWICKA, 1995). W wielu pracach stosuje się w tytule jeden z tych terminów, pod którym kryją się oba podsystemy językowe. Podobnie jest w odniesieniu do *morfologii*. Struktura formalna jest dość często określana jako *paradygmatyka*, podczas gdy jej semantyka (tj. kategorie morfologiczne) wchodzi w zakres *morfosyn-*

taktyki, która nie ma wyraźnego odgraniczenia od *syntaktyki*, czyli *składni*. Wydaje się, że lepszym rozwiązaniem byłoby, wzorem składni, wyróżnianie *morfologii kategoryalnej* i *morfologii paradygmatycznej*. Paradygmat jest definiowany jako „1. Zbiór słów lub form wyrazowych należących do danego leksemu, uporządkowanych według określonej zasady, najczęściej według ustalonego porządku kategorii fleksyjnych i ich wartości. Praktycznie paradygmat podaje się w postaci tablicy, w której klatkach oznaczonych wartościami kategorii fleksyjnych występują poszczególne słowa reprezentujące leksem. Np. paradygmat rzeczownika w jęz. pol. zapisuje się w tablicy o dwóch kolumnach odpowiadających l. poj. i l. mn. oraz siedmiu wierszach odpowiadających przypadkom. W klatce na przecięciu wiersza i kolumny wpisuje się formę wyrazową stanowiącą realizację odpowiedniego przypadku i odpowiedniej liczby. 2. Schemat odmiany leksemu określonego typu (na różnych poziomach uogólnienia), np. schemat niewypełniony, podający tylko zasób klatek, albo wypełniony samymi końcówkami, które — po ewentualnych modyfikacjach — mogą być dodane do tematów fleksyjnych” (SALONI, 1993: 382). Definicja kategorii morfologicznej podana została wcześniej.

Większość kategorii morfologicznych funkcjonuje w ramie zdania z predykatem oznaczającym relacje fizyczne i argumentami przedmiotowymi ($\Sigma \leftarrow M \{TL [D (Tm \sim Rm x, y)]\}$), mającego formę zdania pojedynczego, a pojmowane jako podstawowa struktura predykatowo-argumentowa pierwszego stopnia (PSPA¹), część także (głównie kategorie werbalne) w zdaniach podrzędnych subiektywnych i obiektowych, tj. strukturach predykatowo-argumentowych drugiego stopnia (PSPA²) — (KAROLAK, 1984: 180—181; LASKOWSKI, 1984: 174—176), i trzeciego stopnia (PSPA³) — (PIANKA, 1990: 65—66).

Przykładowe schematy PSPA:

PSPA¹

$$\begin{array}{c} f \\ \wedge \\ x \quad y \end{array}$$

PSPA²

$$\begin{array}{c} \varphi \\ \wedge \\ x \quad m \\ \wedge \\ x^1 \quad y^1 \end{array}$$

PSPA³

$$\begin{array}{c} F \\ \wedge \\ p \quad q \\ \wedge \quad \wedge \\ x^1 \quad y^{1'} \quad x^1 \quad y^{1'} \end{array}$$

gdzie:

f, φ, F — predykaty PSPA różnego rzędu,
 $x, y; x^1, y^1; x^{1'}, y^{1'}$ — argumenty przedmiotowe predykatów PSPA różnego rzędu,
 m, p, q — argumenty zdarzeniowe predykatów PSPA różnego rzędu.

Niektóre inne kategorie, jak kategoria determinacji, funkcjonują w ramie grupy nominalnej (NP). Schemat zdania pojedynczego (PSPA¹) w strukturze głębokiej (zdania semantycznego) przetransponowany na schemat zdania formalnego w strukturze powierzchniowej — według zapisów Noama Chomskie-

go (CHOMSKI, 1957) — miałyby postać $NP_1 + VP + NP_2$, ponieważ w składni semantycznej zakłada się ten sam stosunek implikacji wszystkich argumentów. To samo więc dotyczy grup nominalnych w strukturze powierzchniowej. W skład grupy werbalnej nie wchodzi tu zatem żadna grupa nominalna, lecz tylko leksemy niewyrażające żadnych kategorii morfologicznych (wyrazy nieodmienne). Są nimi wyrażenia modalne, wyrażenia oznaczające czas (*teraz, jutro*) i podobne relacje (*już, dopiero*) (GROCHOWSKI, 1986; 1997).

Za nadrzędną kategorię morfologiczną zdania słowiańskiego i indoeuropejskiego uznajemy tranzytywność. Zdanie słowiańskie i w ogóle indoeuropejskie (jeśli pominąć obce wpływy w niektórych językach indoeuropejskich) jest zdaniem nominatywnym. Znaczy to, że w zdaniu o neutralnej perspektywie funkcjonalnej tematem jest zwykle pierwszy argument (pierwotnie i współcześnie najczęściej *agens*, argument cechujący się aktywnością wynikającą z posiadanej energii (RUDZKA-OSTYN, 2000: 255) — w strukturze formalnej subiekt (podmiot) zdania wyrażany w nominatiwie, a rematem — predykat i dalsze argumenty, a wśród nich *patiens* jako obiekt (dopełnienie bliższe), występujący w językach słowiańskich najczęściej w akuzatiwie (*myje kogo, co*), ale także w genetiwie lub w instrumentalu (np. pol. *szuka kogo, czego; rządzi kim, czym*). Nominativus agensa nie jest zależny od tego, czy czasownik oznaczający czynność jest przechodni, czy nieprzechodni. W językach ergatywnych (np. język baskijski, większość języków kaukaskich, część języków Indian amerykańskich, język polinezyjski tonga) *agens* czynności przy czasowniku przechodnim jest wyróżniony za pomocą oddzielnego przypadku — *ergatiwu*, nazywanego też *agentiwem*, który poza tym wyraża argument narzędzia czynności, natomiast *agens* czynności przy czasowniku nieprzechodnim występuje w *absolutiwie*. Ponieważ w językach ergatywnych wyróżniony jest *agens* czasowników przechodnich (w *ergatiwie*), a w językach indoeuropejskich — *patiens* czasowników przechodnich (w akuzatiwie), używa się także terminu języki akuzatywne w odniesieniu do typu indoeuropejskiego (GAMKRELIDZE, IVANOV, I, 1984: 309—319).

Kategoriemi tworzącymi *dictum* zdania są: przypadek (*casus*) — kategoria selektywna dla verbum (TOPOLIŃSKA, 1998; PIANKA, 2000: 253) i morfosyntaktyczna dla nomen, i osoba (*persona*) — kategoria selektywna dla nomen i morfosyntaktyczna dla verbum. Kategoria rodzaju (*genus*) jest kategorią selektywną dla substantivum jako członu konstytutywnego grupy nominalnej i morfosyntaktyczna dla klasy adiektiwów, podobnie jak kategorie żywotności (animalność) i osobowości (personalność). Te dwie ostatnie są współcześnie kategoriami równorzędnymi, przecinającymi się na poziomie paradygmatu, a nie subkategoriami w ramach kategorii rodzaju. Morfologiczna kategoria osobowości odnosi się do rzeczowników osobowych męskich, choć nie wszystkich (por. męskoosobowe *Polacy, flisacy, maniacy* i niemęskoosobowe *przedszkolaki, nastolatki, lajdaki* — semantycznie także męskoosobowe — o takiej samej for-

mie nominatiwu pluralis, jak *ptaki, robaki, maki*), lecz także do rzeczowników żeńskich (por. żeńskoosobowe (*pani*) *doktor, minister, starszy radca, rzecznik* — zawsze nieodmienne, z końcówkami -*ø* lub -*a* w nominatiwie singularis, i nieżeńskoosobowe (*pani*) *nauczycielka, lekarka, kontrolerka* — zawsze odmienne, z końcówką -*a* lub -*i* w nominatiwie singularis), choć semantycznie są one żeńskoosobowe (PIANKA, 2005: 364—366). Inną taką kategorią grupy nominalnej i klasy adiektiwów jest kategoria określoności (determinacji). Na wszystkie te kategorie nakłada się w językach fleksyjnych kategoria liczby.

Verbum wyrażające predykat zdania jest powiązane z nomen w funkcji I argumentu morfosyntaktycznie nie tylko za pomocą kategorii osoby, ale także liczby, a w formach pochodzenia partycypialnego (praeteritum i in.) także przez kategorię rodzaju i ewentualnie osobowości (w języku słowackim, polskim i łużyckich) lub żywotności (w czeskim). Chociaż na temat funkcjonowania tych kategorii występuje wiele różnych poglądów, to w zakresie samej terminologii nie ma większych różnic między językami słowiańskimi i różnymi szkołami językoznawczymi w poszczególnych krajach. Wyjątek stanowi tu kategoria przypadku. O ile w morfologii paradygmatycznej liczba przypadków jest ustalona (wynosi ona sześć, a tylko w językach południowosłowiańskich mniej: dwa w bułgarskim i trzy w macedońskim — wyłącznie w odniesieniu do zaimków osobowych), o tyle w morfologii kategoryjnej liczba przypadków głębokich, czyli ról semantycznych, jest różnie ustalana przez badaczy, przy czym używa się innych nazw dla tych samych przypadków głębokich. Twórca teorii przypadku głębokiego Ch. Fillmore ustalił ich liczbę najpierw na sześć: *Agentive, Instrumental, Dative, Factitive, Locative, Objective* (FILLMORE, 1968), po czym powiększył ich liczbę do dziewięciu: *Agent, Counter-Agent, Object, Result, Factitive, Instrument, Source, Experiencer, Dative* (FILLMORE, 1977), podobnie jak inni badacze. A.G. Zolotowa wymienia znacznie więcej tego typu terminów, między innymi: *adresat* — odbiorca akcji, *agens* — inicjator, wykonawca akcji, *comitativus* — przedmiot towarzyszący innym w akcji, *directivus* — kierunek ruchu, *dysponent* — subiekt posiadania, *experiencer* — przedmiot wykonujący akcję psychiczną (racjonalną bądź emocjonalną) lub znajdujący się w jakimś stanie psychicznym, *comparativus* — obiekt porównania, *fabricativus* — materiał, *instrumentivus* — narzędzie, *locativus* — miejsce akcji, *obiekt* — *patiens*, *perceptivus* — obiekt postrzegania, *possessivus* — obiekt posiadania, *rezultat* — wynik akcji, *transitivus* — miejsce przemieszczania się, ale obok nich między innymi: *qualitativus* — jakość, *quantitativus* — ilość, jak również *propositivus* — „komponent wyrażany za pomocą rzeczownika abstrakcyjnego lub impersonalnych form werbalnych” i *predykat* (nazwy argumentów zostały przystosowane do terminów używanych w języku polskim) (ZOLOTOVA, 1988: 430—432). Taki zbiór terminów wynika z faktu, że autorka, wychodząc od struktury powierzchniowej zdania, wyróżnia jednostki formalne (*syntaksemy*), jednakowo traktując wyrażenia predykatowe i argumentowe.

W przypadku tych ostatnich wychodzi od formalnych sześciu przypadków języka rosyjskiego, przyporządkowując im zarówno wyrażenia argumentowe, jak i predykatowe o formie rzeczownikowej lub innej, będące w strukturze głębokiej zdania predykacjami. Nie jest to zatem zgodne z teorią przypadków głębokich (ról semantycznych) głoszoną przez Ch. Filmora i jego następców. W tym zakresie nie można więc oczekiwać rychłego ustabilizowania terminologii aż do czasu zakończenia kompleksowych badań nad koncepcją kategorii przypadku głębokiego.

Omawiane wcześniej kategorie przypadku, liczby i rodzaju klasy adiektiwów, ale także kategorie osoby, liczby i rodzaju oraz osobowości lub żywotności zostały przez nas określone jako *kategorie morfosyntaktyczne*. Służą one organizacji tekstu, podobnie jak szyk wyrazów zdania, i są semantycznie puste, w odróżnieniu od tych samych kategorii przypisywanych innym klasom wyrazowym jako *kategorie selektywne*. Nie został tu użyty wieloznaczny termin *kategoria syntaktyczna*.

Termin *kategoria syntaktyczna* jest stosowany w bardzo różnych znaczeniach ze względu na rozkwit badań syntaktologicznych, jaki dokonał się w różnych ośrodkach i szkołach językoznawczych w XX w. Przegląd poglądów na kategorie syntaktyczne daje *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* (POLAŃSKI, 1993: 263—268): „Kategoria syntaktyczna: 1. Zbiór wyrażen mających jednakową wartość składniową, czyli charakteryzujących się jednakowymi potencjalnymi zastosowaniami składniowymi. [...] 2. W gramatyce transformacyjno-generatywnej — klasa składników (wyrażeń jęz.), które mogą pełnić funkcje syntaktyczne w zdaniu. Dzielą się na leksykalne (rzeczowniki, przymiotniki, czasowniki, przysłówki) i frazowe (faza nominalna, fraza werbalna). Między ujęciem strukturalistycznym a transformacyjno-generatywnym k.s. występuje istotna różnica: w ujęciu strukturalistycznym k.s. ma charakter syntagmatyczny, w ujęciu transformacyjno-generatywnym — paradygmatyczny [...]”. W pkt. 1 wymienione są między innymi takie jednostki, jak wzięty z logiki podział na: k.s. zdań (k.s. zdań pierwszego, drugiego i trzeciego rzędu; k.s. zdań atomowych, jednostkowych, ogólnych) i k.s. składników zdań (k.s. nazw indywidualnych, abstrakcyjnych, funktorów itd.). Niektóre z tu wymienionych (i niewymienionych) kategorii mają bardzo długą tradycję, sięgającą nawet starożytności. Pojęcia tu przytaczane są różnorodne; dotyczą zarówno struktury głębokiej, jak i powierzchniowej zdań.

W naszym ujęciu *kategorie syntaktyczne* są kategoriami zdaniowymi w PSPA³, wyrażającymi za pomocą funktorów, którymi są koniunkcje, stosunki czasowe (w zdaniach temporalnych), ilościowe (w zdaniach komparatywnych) i różne rodzaje modalności (w zdaniach kauzatywnych, kondycjonalnych, konsekwentnych, koncesyjnych), por. np. *Kiedy woda w rzece została zanieczyszczona, ryby wyginęły*. — *Jeśli woda w rzece została zanieczyszczona, ryby wyginą*. — *Gdyby woda w rzece została zanieczyszczona, ryby wyginęłyby*. —

Chociaż woda w rzece została zanieczyszczona, ryby nie wyginęły itd. Spójniki tych zdań są w rzeczywistości odpowiednikami predykatów trzeciego rzędu o formie kategorialnie zneutralizowanej i dlatego mogą występować wymienianie w różnych typach PSPA³, łącząc takie same co do treści i budowy zdania składowe o funkcji argumentów zdarzeniowych (propozycjonalnych).

Literatura

- CHOMSKY N., 1957: *Syntactic Structures*. The Hague.
- DANECKI J., 1998: *Klasyczny język arabski*. Warszawa.
- DUKIEWICZ L., SAWICKA I., 1995: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*. Kraków.
- FILLMORE Ch., 1968: *The Case for Case*. In: *Universals in Linguistic Theory*. Eds. E. BACH, R. HARMS. New York—Chicago—San Francisco, s. 1—88.
- FILLMORE Ch., 1977: *The Case for Case Reopenend*. In: *Syntax & Semantics Relations*. Eds. F. COLE, J. M. SADOCK. New York—San Francisco—London, s. 59—81.
- GAMKRELIDZE T.V., IVANOV V.V., 1984: *Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy*. 1—2. Tbilisi.
- GROCHOWSKI M., 1986: *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*. Wrocław—Warszawa.
- GROCHOWSKI M., 1997: *Wyrażenia funkcyjne*. Kraków.
- GRZEGORCZYKOWA R., PUZYNIŃA J., 1998: *Rzeczownik*. W: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Red. R. GRZEGORCZYKOWA, R. LASKOWSKI, H. WRÓBEL. Warszawa, s. 389—468.
- JEDLIČKA A., red., 1977: *Slovník slovanské terminologie*. Praha.
- KAROLAK S., 1984: *Składnia wyrażeń predykatywnych*. W: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Red. Z. TOPOLIŃSKA. Warszawa, s. 11—211.
- LASKOWSKI R., 1984: *Przymiotnik*. W: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Red. R. GRZEGORCZYKOWA, R. LASKOWSKI, H. WRÓBEL. Warszawa, s. 352—358.
- LASKOWSKI R., 1993. W: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. POLAŃSKI. Wrocław—Warszawa—Kraków, s. 344—345.
- ŁABENDA M., 2000: *Język kazachski*. Warszawa.
- PARZYMIŚ A., 2000: *Język czuwaski*. Warszawa.
- PIANKA W., 1990: *Semantikata na predikatot i gramatičkata modalnost (polsko-makedonski paraleli)*. In: *XVI. Naučna diskusija (Ohrid, 14—16 avgust 1989). Seminar za makedonski jazik, literatura i kultura*. Skopje, s. 63—78.
- PIANKA W., 2000: *Semantičkite kategorii i nivnoto izrazuvanje vo makedonskiot jazik (Morfologija)*. In: *Pristapni predavanja MANU*. Skopje, s. 245—259.
- PIANKA W., 2005: *Od rodzaju osobowego do rodzajów osobowych*. W: *Księga pamiątkowa ku czci Ks. Profesora Bonifacego Miązka*. Red. K. KUCZYŃSKI, P. OBRĄCZKA. Londyn, s. 355—368.
- PIANKA W., 2006: *Rzeczowniki abstrakcyjne w roli głębokich predykcji zdań i podstaw słowotwórczych (na materiale macedońskiego i polskiego oraz innych języków słowiańskich)*. W: *„Folia Philologica Macedono-Polonica”*. T. 7. Red. B. ZIELIŃSKI. Poznań, s. 19—32.
- POLAŃSKI K., 1993: *Kategoria gramatyczna. Kategoria językowa*. W: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. POLAŃSKI. Wrocław—Warszawa—Kraków, s. 262.

- RUDZKA-OSTYN B., 2000: *Z rozważań nad kategorią przypadku*. Kraków.
- SALONI Z., 1993: *Kategoria fleksyjna*. W: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. POŁAŃSKI. Wrocław—Warszawa—Kraków, s. 261.
- STANKIEWICZ E., 1968: *The Etymology of Common Slavic skotъ 'cattle' and Related Terms*. In: *Studies in Slavic Linguistics and Poetics in Honor of Boris O. Unbegaun*. New York, s. 219—226.
- TOKARSKI J., 1972: *Słownik wyrazów obcych PWN*. Warszawa.
- TOPOLIŃSKA Z., 1998: *Przypadek — selektywna kategoria czasownika?* W: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. 34. Warszawa.
- ZOLOTOVA A.G., 1988: *Sintaksičeskij slovar'. Repertuar elementarnych edinic russkogo sintaksisa*. Moskva.

WŁODZIMIERZ PIANKA

The Inaccuracies Connected with the Term „Category” in the Polish and Slavonic Linguistic Terminology

Summary

The greatest inaccuracy in using term of „category” in all Slavonic language ges is it's ambiguity. It is used both in the meaning of „classes of grammatical forms distinguished on account of performed language function” and in the meaning of a given class element e.g. category of case and category of genitive, what is a logical mistake. The names of several grammatical categories are often used incompatibly together with the dictionary supervised by International Board of Terminology at International Slavists Board, published in Prague, 1977.

Grammatical categories should be distinctly divided into category of surface structure and deep structure, in order to avoid misunderstandings. In the scope of morphology and morphosyntax it is especially important to category of case. Slavic languages (except south-east ones) have six cases in surface structure. Their number in deep structure is not accurately defined (*agens, patiens, benefitiens*). These are the semantic roles of objective arguments expressed by specific nouns. Using the same terms with reference to syntactemes of surface structure elements is a great misunderstandings. In word formation appealing to predicative — argumentative structure of derivative the formations enclosing the stems of abstract nouns should be treated as from predicative and not as from argumentative. In our approach syntactic categories are defined categories expressed by functors, which are: conjunctions, time and quantitative relations and different kinds of modality (in causative sentences and others).

ВЛОДЗИМЕЖ ПЯНКА

**Неточности относительно термина „категория”
в польской и славянской лингвистической терминологии**

Резюме

Во всех славянских языках самой крупной неточностью в употреблении термина „категория” является его двусмысленность. Данный термин используется как в значении „класс грамматических форм, выделенный с точки зрения выполняемой им языковой функции”, так и в значении «элемент данного класса» (например, *категория падежа* и *категория родительного*). Второе значение оказывается логической ошибкой. Названия отдельных грамматических категорий часто не употребляются согласно словарю, составленному и изданному лингвистической секцией Международной терминологической комиссией при Международном комитете славистов в Праге, в 1977 г.

Но, чтобы избежать недоразумение грамматические категории надо четко разделять на две группы: категории поверхностной структуры и категории глубинной структуры. Это особенно важно по отношению к категории падежа в области морфологии и морфосинтаксиса. В поверхностной структуре славянских языков (за исключением юговосточных) шесть падежей. В глубинной структуре их число не совсем определено (*агенс*, *пациенс*, *бенефициенс* и др.). Они выполняют семантические роли предметных аргументов, которые выражаются с помощью конкретных существительных. Употребление термина синтаксема для обозначения элемента поверхностной структуры также является грубой ошибкой. Употребление тех же самых терминов по отношению к синтаксемам как элементам поверхностной структуры является грубой ошибкой. В словообразовании, касающегося предикатно-аргументной структуры дериватов, словообразовательные формации, содержащие основы отвлеченных существительных, необходимо считать отпредикативными, а не отаргументными структурами. В нашей модели синтаксические категории — это категории предложения, выражающие с помощью функторов (в форме союзов) временные, количественные и разнородные модальные отношения (например, в придаточных причинных предложениях).

Gramatička kategorija kao razlika

0. U ovome radu pokušaćemo da gramatičku kategoriju dovedemo u vezu sa (a) tri jezičke dominante — značenjem, formom i funkcijom, (b) tri fundamentalna odnosa — identičnošću, sličnošću i različitošću, tačnije da razjasnimo u kakvoj se vezi nalazi gramatička kategorija sa prvim i drugim trouglom. Počecemo sa utvrđivanjem prirode gramatičke kategorije, s jedne strane, i gramatičke forme, gramatičkog značenja i gramatičke funkcije, s druge.

1. Pod gramatičkom kategorijom podrazumijevamo integraciju više gramatičkih jedinica na formalnom, semantičkom i funkcionalnom planu. Gramatička kategorija je, globalno posmatrano, simbioza semantički identičnih i formalno različitih fenomena. Ona predstavlja, s jedne strane, jedinstvo gramatičke forme i gramatičkog značenja (morfološka i morfosintaksička kategorija), a s druge, jedinstvo gramatičke funkcije i gramatičke forme (sintaksička kategorija). Gramatičke forme dolaze kao segmentarne jedinice (afiksi) i integralne jedinice (oblici riječi, sintagme i rečenice). Gramatičkom funkcijom nazivamo ulogu koju vrše segmentarne i integralne gramatičke jedinice. U interakciji značenja, forme i funkcije nastaje gramatička kategorija, tačnije ona se rađa na bazi korelacija između njih.

2. Centralno pitanje ovog rada glasi: na čemu se zasniva gramatička kategorija — na identičnosti, sličnosti i(li) različitosti? Da bismo ušli u takvu analizu, neophodno je precizirati navedene pojmove. Po našem mišljenju, identičnost, sličnost i razlika nisu kategorije, već korelacije (nije ih slučajno Aristotel izostavio iz svoga kategorijalnog sistema). One su zapravo fundamentalni odnosi, koji na ovaj ili onaj način stoje u osnovi svih kategorija. Njima se ne objedinjava, već se prema njima grupiše i klasifikuje. Globalno, identičnost je odnos konvergencije, razlika odnos divergencije, a sličnost spoj i jednog i drugog; identičnost je vezana sa privlačenjem, a različitost sa odbijanjem. Identičnost

je odnos između **A**, **B**, **C**... **X** u kome **A** sadrži sva rodovska i vidska obilježja koje ima **B**, **C**... **X**, i obrnuto. Razlika je odnos između **A**, **B**, **C**... **X** u kome **A** nije jednako sa **B**, **C**... **X**, a **B** nije podudarno sa **A**, **C**... **X** — jedno od njih (**A**, **B**, **C** ili **X**) ima svojstvo (svojstva) koje (koja) nema drugo (druga), tačnije obilježje postoji u jednom objektu (recimo u **A**), a ne i u drugom (recimo u **B**) ili trećem (recimo u **C**). Sličnost je odnos u kome je najmanje jedno obilježje **A** podudarno sa **B**, **C**... **X** i obrnuto, znači postoji bar jedno zajedničko obilježje u **A**, **B**, **C**... **X**. Sličnost je bufer-zona (siva zona) između razlike i identičnosti. U trouglu „identičnost — razlika — sličnost“ ova je posljednja najneuhvatljivija: lako je razgraničiti identičnost i sličnost, ali je teško utvrditi gdje se završava sličnost, a gdje počinje različitost. Sličnost često dolazi u formi neprecizne, difuzne i paušalne ocjene, posebno onda kada se ne može tačno utvrditi koliko su predmeti konkretno različiti. Minimalan uslov da se govori o identičnosti, sličnosti i razlici jeste postojanje najmanje dvaju objekata, odnosno dvaju korelata. U identičnosti dolazi do izražaja kategorijalna ekskluzivnost (ako neka forma primarno izražava neko značenje, npr. broj, kvantitet), a u različitosti kategorijalna inkluzivnost. Treba dodati da samo teoretski postoji apsolutna identičnost i apsolutna različitost.

3. Kad je u pitanju razlika, postoje još tri bliska pojma: različitost, razlikovanje i razlikovnost. Različitost je obilježje koje dobijamo iz razlike. Pojam različitosti više ističe grupnu, nego individualnu diferencijaciju. Dok je razlika korelacioni pojam (suprotan identičnosti i sličnosti), razlikovanje je operacioni pojam (postupak kojim se nešto od nečega odvaja). Razlikovnost je ono što diferencira dva ili više elementa, podsistema ili sistema (npr. dva jezika). Može se govoriti i o distinktivnosti. Ona se posebno često spominje u fonologiji, koja je od svih lingvističkih disciplina najviše utemeljena na diferencijaciji, jer se bazira na razlici između fonema u minimalnim parovima. Bitno je napomenuti da sve što je različito ne mora biti razlikovno. Recimo, ono što kao različito nalazimo u tri teksta koji pripadaju trima različitim jezicima (npr. srpskom, hrvatskom i bošnjačkom) ne mora biti razlikovno: do nepodudarnosti može dolaziti zbog sinonimskog variranja, individualnog odabira jezičkih sredstava, potenciranja i sl. Recimo, može postojati razlika u redosljedu riječi pa da u srpskom tekstu imamo: procesi koji se *u njima događaju* [Astronomija — S www], a u hrvatskom: procesi koji se *događaju u njima* [Astronomija — K www]. Međutim, različit redosljed u ovom iskazu ne pravi razliku između dva jezika, budući da je u oba jezika i jedno i drugo moguće. Poznato je da je red riječi u slovenskim jezicima relativno slobodan i da stoga slična variranja dolaze kao rezultat individualnog izbora ili potenciranja (rematiziranja) nečega, a ne kao rezultat nepodudarnosti između pojedinih jezika. Ovdje se, dakle, može govoriti o razlici, ali ne i o razlikovnosti. U nekim slučajevima ne radi se o sistemskoj razlici (da nekog iskaza uopšte nema u određenom jeziku ili da nije tipičan), već o koegzistenciji iskaza, od kojih jedan može biti frekventniji. U sljedećem primjeru je

u srpskom upotrijebljena imenica *džemper*: kao vuneni *džemper* [Integracija — K www], a u hrvatskom *pulover*: kao vuneni *džemper* [Integracija — S www]. Riječi *džemper* i *pulover* sistemski ne razlikuju srpski i hrvatski jezik, jer se u oba jezika oni upotrebljavaju (u konsultovanim srpskim i hrvatskim rječnicima nismo uz ove riječi našli bilo kakvu stilsku oznaku — da je jedno neutralno, a drugo, recimo, kolokvijalno, regionalno i sl.). Razlika se može odnositi samo na učestalost: da se u jednom jeziku neka jedinica više koristi (u Kro-Korpl odnos *pulovera* i *džempera* je 29 : 70, a u Serb-Korp 12 : 16). Jedan od rijetkih lingvista koji se bavio ovim pitanjem je Mirko Peti. On se, međutim, drži uskog tumačenja razlikovnosti, u kome dominiraju tri stava: (1) razlikovnice su samo formalno različite riječi sa istim značenjem (npr. *sprat* — *kat*), (2) polisemi (riječi koje imaju isti oblik, a različito značenje) nisu razlikovnice, recimo *odojče* (srpski 'tek rođeno dijete', hrvatski 'mlado od krmače'), *brijač* (srpski 'muška osoba koja brije', hrvatski 'britva, alat za brijanje'), *gramatika* (*pismenica*) — *slovnica*, (3) razlikovno je ono što je semantički identično, a formalno različito (*voz* — *vlak*, *ostrvo* — *otok*, *vazduh* — *zrak*, *fudbal* — *nogomet*). Recimo, u slučaju riječi *brijač* radi se o formalnoj identičnosti i semantičkoj različitosti. Ova se pozicija ne može primijeniti na gramatičku kategoriju, koja bi onda bila 100% razlikovna, jer je njeno osnovno svojstvo — identičnost opšteg gramatičkog značenja.

U kategoriju se nešto uključuje ili ne uključuje (recimo imenica može biti u genitivu, glagol u prvom licu, ali se ne može reći da neka imenica više sliči na genitiv nego na dativ: ona je ili genitiv ili dativ). Od tri odnosa (identičnost, sličnost, razlika) svaki je na svoj način relevantan za gramatičku kategoriju, od koji dva (identičnost i različitost) igraju posebnu ulogu u svim kategorijama. Ako se zanemare singularne i nulte kategorije, gramatička kategorija predstavlja jedinstvo najmanje dvaju značenja (na bazi identičnosti) i najmanje dvaju oblika (na bazi različitosti). Osnovni uslov za uključivanje nečeg u gramatičku kategoriju tiče se forme: moraju postojati formalni pokazatelji gramatičke kategorije i njihovo regularno pojavljivanje. U prvom slučaju radi se o obaveznosti ili iznuđenosti gramatičkog signala (ne može se, recimo, upotrijebiti imenica a da se ne iskaže broj, odnosno jednina ne može postojati bez množine i obrnuto), dok regularnost podrazumijeva postojanje ustaljenog formalnog sistema. Gramame iste kategorije se isključuju u istoj poziciji, odnosno ne mogu da se zamjenjuju (npr. umjesto *Marija je lijepa*. — **Marija je lijep*.).

4. Identičnost, sličnost i različitost imaju različite vrijednosti u klasifikacionim i modifikacionim kategorijama. Klasifikacione (integralne, selektivne) kategorije se odlikuju time da se promjenom oblika u paradigmi ne mijenja značenje (vrste riječi, kategorija živog kod imenica, prelaznost/neprelaznost i sl.; tu spadaju i leksičko-gramatičke grupe ili imenske klase, tzv. tvorbene kategorije tipa nomina actionis, nomina loci i dr.). Recimo imenica *djevojka* u svim padežima zadržava kategoriju roda. Klasifikacione kategorije se odlikuju

time što se jedinica jedne podkategorije ne može mijenjati, dobijati oblik druge podkategorije. Takvih najviše ima u gramatici, npr. kategorija roda imenice za neživo (svaka imenica je ili muškog ili ženskog ili srednjeg roda). U sistemu modifikacionih kategorija jedinica jedne podkategorije može se infiltrirati u drugu potkategoriju. U ovu grupu spada većina gramatičkih kategorija (recimo pridjevski rod i broj, glagolsko vrijeme). To znači da se identičnost značenja ne narušava različitosti formi. Modifikacione (diferencijalne, flektivne) kategorije se odlikuju time što se identičnost značenja narušava promjenom forme u paradigmi. Npr. u deklinaciji pridjeva nastavak mijenja rod: *novi* rječnik, ali *nova* knjiga ili *novo* pero. Ovo se takođe odnosi na (a) padež i broj imenica, (b) rod, broj i padež kod pridjeva, (c) rod, broj, lice, vrijeme i glagolski način kod glagola, u kojima imamo promjenljivo značenje u deklinaciji, konjugaciji i komparaciji. Sličnost nije bitna za modifikacione kategorije (zasnovane na paradigmi — deklinacijskoj ili konjugacijskoj), ali je važna za klasifikacione kategorije, u kojima se ponekad objedinjuje ne samo ono što je identično, već i ono što je slično, što je blisko. Pored kategorija postoje i kategorijalne legure (koje neki nazivaju superkategorijama, ali mi nismo pristalica ovog pojma), i to homogene i heterogene: prve čine iste kategorije različitih vrsta hiperkategorija (npr. broj kod imenica i glagola), druge različite kategorije različitih hiperkategorija (npr. padež i glagolski rod kod imenica i glagola). One se zasnivaju na dvostrukoj formalnoj različitosti: gramame pripadaju različitim vrstama riječi i objedinjavaju različite kategorije (vrijeme i vid kod imenica i glagola, lice kod zamjenica i glagola, padež kod imenskih riječi i participa). Neutralizacija različitosti dolazi u monokategoriji (singularnoj kategoriji), jer se radi unikatu u sistemu (u gramatici su rijetki takvi primjeri, a njima su najbliži izuzeci). Na potpunoj neutralizaciji bazira se nulta kategorija (prazan skup) — ako nema nijednog elementa u sistemu, onda se o podudarnosti, sličnosti ili različitosti ne može govoriti.

5. Identičnost, sličnosti i različitost su nejednako zastupljene u još jednom kategorijalnom kompleksu. Naime, jezički sistem sastavljen je od dvaju globalnih podsistema. Jedan čine opšte kategorije, drugi „kategorijalne kategorije”. Opšte kategorije mogu biti univerzalne, stratusne i orijentacione. Univerzalne kategorije se javljaju na svim jezičkim nivoima, u svim orijentacijama (u bilo kojoj lingvističkoj disciplini). Takve su konotativnost, koreferencijalnost, sinonimičnost, transpozitivnost. Stratusne kategorije predstavljaju jedinstva u okviru pojedinih jezičkih spratova. One mogu biti homogene — nalaziti se isključivo na jednome nivou (npr. morfološke i sintaksičke), dakle imaju identičan vertikalni (paradigmatski) status — i heterogene: dolaziti kao dupleksne kategorije (recimo, leksičko-morfološke, morfološko-sintaksičke i sl.). Orijentacione kategorije nastaju u okviru određenih lingvističkih, odnosno gramatičkih pravaca, škola, modela, učenja i mogu biti monodisciplinarne (čisto jezičke/lingvističke), interdisciplinarne i multidisciplinarne.

Drugi kategorijalni podsistem obrazuju „kategorijalne” kategorije. Njih čine kategorije svojstvene svim ili mnogim kategorijalnim sistemima (ne samo jezičkim). One mogu biti kluzivne (konkluzivne i dekluzivne), manifestacione (eksplicitne i implicitne) i diferencijalne (klasificirajuće i modificirajuće). Kluzivne kategorije imaju dvojnu prirodu jer dolaze kao (a) podskup koji se ne može povećavati i (b) podskup koji se može proširivati. Prve imaju zatvoren, a druge otvoren karakter pa se u skladu tim izdvajaju konkluzivne (zatvorene) i dekluzivne (otvorene) kategorije. Recimo, ekspresivnost je izrazito dekluzivna kategorija. Zatvoren sistem nastaje u slučajevima kada jezik ne dozvoljava nikakvo proširenje. Takav je slučaj sa kategorijom roda, broja, padeža, vida. Manifestacione kategorije imaju formalni izraz (eksplicitne kategorije) ili su pak skrivene, podrazumijevaju se (implicitne kategorije). Svaka kategorija koja ima svoju formu jeste eksplicitna kategorija. Kategorija bez formalnog izraza je implicitna. Tipičan primjer je kategorija određenosti/neodređenosti. Rečenica *Došao je profesor.* može da znači ‘Došao je konkretni profesor, recimo Marković’ i ‘Došao je neki profesor’. Drugi jezici imaju mogućnost da izražavaju određenost i neodređenost. Pa će se, recimo, za prvi slučaj u njemačkom upotrijebiti određen član *der* (*der Professor*), a u drugom neodređeni član *ein* (*ein Professor*). Ovdje spada i kategorija živog/neživog. Poseban slučaj čini skrivena kategorija, koja se zasniva na semantičkoj identičnosti i formalnoj neutralizaciji i identičnosti i različitosti (formalno izražavanje potpuno izostaje).

6. Postoje dvije vrste gramatičke različitosti i identičnosti: gramatološka i gramemska. Gramatološka različitost i identičnost dolazi u okviru gramatičke kategorije (npr. padeža ili lica), a gramemska je na nivou grameme, tačnije jedne od podkategorija ili elemenata date gramatičke kategorije (takav je genitiv u kategoriji padeža, prvo lice u kategoriji lica). Recimo u kategoriji vremena gramatološka različitost tiče se nepodudarnosti na globalnom (temporalnom) planu, a gramemska se veže za odnos između vremenskih segmenata prošlosti, budućnosti i sadašnjosti. U skladu s tim postoji gramatološki padež (kao gramatička kategorija) i gramenski padež (padež kao konkretan padež, recimo dativ). Gramatološka različitost i identičnost javljaju se u formi jedinstva svih padeža prema njihovoj formi i značenju, dok gramemska obuhvata samo saodnos forme i značenja u okviru jedne grameme (recimo, genitiva ili dativa). Odnos identičnosti i različitosti u gramatičkoj kategoriji uklapa se u asimetrični dualizam (isto značenje izraženo različitim znacima), npr. intenzivnost izražava imenica, pridjev, prilog i glagol. Gramatička transpozicija je usmjerena protiv identičnosti: da, recimo, prvo lice uvijek izražava stav govornog lica, da se prezent veže samo za sadašnjost, da oblik jednine označava isključivo jedan predmet i sl.

7. Osnovne gramatičke (morfološke) kategorije (broj, rod, padež, lice, glagolski način, glagolsko vrijeme, vid i glagolski rod) nejednako se baziraju na razlici i identičnosti.

Kategorija roda može biti dvočlana kategorija (muški i ženski rod), tročlana kategorija (muški, ženski, srednji rod) ili četvoročlana kategorija (muški, ženski, srednji rod i opšti rod). Taksonomijski u pitanju je klasifikaciona kategorija za imenice, anaforska za zamjenice i modifikaciona (kongruentna) za druge vrste riječi. Gramatički rod nije identičan sa prirodnim rodom, u kome nema srednjeg i opšteg roda. Ova kategorija predstavlja jedinstvo zasnovano na pretežnoj formalnoj gramatološkoj identičnosti (gotovo sve imenice na *-a* su ženskog roda, na *o* muškog, a na *-o* i *-e* srednjeg), formalnoj gramemskoj različitosti (svaka gramema ima svoj formalni sistem, npr. u genitivu postoje različiti nastavci), semantičkoj gramatološkoj i gramemskoj različitosti (recimo, imenice koje pripadaju određenom rodu imaju različita opšta i konkretna značenja), a takođe funkcionalnoj gramatološkoj i gramemskoj različitosti (imenice ženskog roda mogu imati različite funkcije — subjekta, predikata, objekta, apozicije itd.).

Kategorija broja kao gramatička kategorija koja izražava kvantitativne vrijednosti nije identična sa kvantitetom kao pojmovnom kategorijom. Kategorija broja dolazi kao jedinstvo formalne gramatološke različitosti (postoji čitav niz nastavaka kojima se izražava jednina ili množina), formalne gramemske različitosti (jedni su nastavci u 1. licu množine, a drugi u trećem licu množine), semantičke gramatološke identičnosti u kvantitetu (ako se radi o jednom predmetu, pojavljuje se singular, ukoliko je riječ o više predmeta, dolazi plural), opštesemantičke različitosti po više parametara (npr. po konkretnosti i apstraktnosti, da li je živi ili neživi predmet) i funkcionalne različitosti (jednina ili množina mogu imati različite sintaksičke funkcije).

Kategorija padeža je gramatička kategorija koja izražava sintaksičke odnose imenskih riječi prema drugim riječima. Ona nastaje na bazi formalne gramatološke (paradigmatske) različitosti (u deklinaciji postoji više nastavaka), formalne gramemske identičnosti (npr. nastavak *-a* u genitivu imaju imenica muškog roda sa nultim nastavkom u nominativu jednine) i funkcionalne različitosti (svi padeži imaju različite funkcije, ali se zato pojedini padeži obično vežu za određenu funkciju, npr. nominativ za subjekatsku, akuzativ za objekatsku, vokativ za apelativnu i sl.).

Kategorija lica kao modifikaciona kategorija koja izražava odnos subjekta radnje prema govornom licu zasniva se na formalnoj gramatološkoj različitosti (postoje različiti nastavci za 1, 2. i 3. lice), formalnoj gramemskoj identičnosti (svako se prvo lice završava na *-m*, svako drugo na *-š* itd.), semantičkoj gramatološkoj i gramemskoj različitosti te funkcionalnoj identičnosti (tipična predikatska funkcija).

Kategorija glagolskog načina (indikativa, imperativa i potencijala) predstavlja gramatičku kategoriju koja izražava odnos radnje prema realnosti sa pozicije govornog lica. Grameme indikativ, imperativ i potencijal izdvajaju se na osnovu razlike u značenju (ono što je realno spada u indikativ, ono što se traži, zahtijeva, naređuje dolazi u imperativ, a ono što se želi u potencijal). Identičnost se

pojavljuje na formalnom planu: sva tri načina imaju određen formalni aparat (npr. svaki potencijal ima kao elemenat aorist pomoćnog glagola *biti*: *ja bih, ti bi... čitao, mi bismo čitali* i sl.). I ovdje postoji gramatološka različitost i gramemska identičnost.

Kategorija gramatičkog vremena odražava objektivno vrijeme i služi za temporalnu lokalizaciju radnje, stanja, zbivanja ili odnosa u obliku anteriornosti (prošlo vrijeme), istovremenosti (sadašnje vrijeme) i posteriornosti (buduće vrijeme). Ovdje imamo formalnu gramatološku identičnost (u okviru glagola kao vrste riječi), semantičku gramatološku različitost (izražava se i prošlost, i sadašnjost, i budućnost) i semantičku gramemsku identičnost (ukazuje se samo na prošlost, samo na budućnost ili samo na sadašnjost) te različitu funkcionalnost.

Kategorija glagolskog vida služi za oznaku različitog načina proticanja radnje i bazira se na razlikovanju nesvršenosti i svršenosti. Članovi vidskog para imaju različita značenja i funkcije, ali se formalno mogu podudarati i razlikovati (kod dvovidskih glagola postoji formalna identičnost i semantička različitost). U ovoj kategoriji prepliće se formalna i funkcionalna različitost sa semantičkom identičnošću i različitošću.

Kategorija glagolskog roda izražava subjekatsko-objekatske odnose. Ona nastaje na osnovu formalne gramatološke različitosti dviju gramema (aktiva i pasiva), formalne identičnosti (samo aktiva i samo pasiva), semantičke identičnosti (ono što je dinamično dolazi u aktivu, što je statično u pasivu) te funkcionalne različitosti, prije svega predikatske (knjiga je *napisana*) i atributske (*napisana* knjiga).

Izvori

- Astronomija — S www: <http://sh.wikipedia.org/w/index.php?title=Astronomija&printable=yes>
 Astronomija — K www: <http://hr.wikipedia.org/w/index.php?title=Astronomija&printable=yes>
 Integracija — K www: <http://www.neweuropereview.com/Croatian/index.cfm>
 Integracija — S www: <http://www.neweuropereview.com/Serbian/Bosnian-Serbian.cfm>
 Kro-Korpl: Hrvatski nacionalni korpus: <http://www.hnk.ffzg.hr/>. — Состояние 10. ноября 2006.
 Serb-Korpl: Korpus savremenog srpskog jezika na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu: <http://www.korpus.matf.bg.ac.yu/prezentacija/korpus.html>. — Состояние 10. ноября 2006.

BRANKO TOŠOVIĆ

Grammatical category as a difference

Summary

In this work grammatical category is observed in a relation to: a) three grammatical dominants — meaning, form and function, b) three fundamental aspects — equality, similarity and difference. At the beginning, it is given the interpretation of grammatical category, on the one hand, and grammatical form, grammatical meaning and grammatical function, on the other hand. After that, equality, similarity and difference are not explained as categories, but each aspect is explained as relation. In the main part of this work, it is discussed the frequency of equality, similarity and difference in the grammatical category.

BRANKO TOŠOVIĆ

Kategorija gramatyczna jako różnica

Streszczenie

W pracy rozpatruje się gramatyczną kategorię w odniesieniu do: a) trzech właściwości, to jest do znaczenia, formy i funkcji; b) trzech podstawowych stosunków — identyczności, podobieństwa i różnicy. Analiza zawartości kategorii gramatycznej dokonuje się na podstawie formy gramatycznej, znaczenia gramatycznego oraz pełnionej funkcji. Następnie rozpatruje się identyczność, podobieństwo oraz różnicę — jako określone stosunki, a nie kategorie. W głównej części pracy autor bada, w jakim zakresie w gramatycznej kategorii obecna jest identyczność, podobieństwo oraz różnica.

O (nie)stabilności kategorii językowych

0. Trudno wyobrazić sobie bez kategorii zarówno sam fenomen języka, skonstruowany i uporządkowany na innych zasadach, jak i osiągnięcie językowej kompetencji bez kategorii. Kategorialność cechuje język we wszystkich jego płaszczyznach (jeśli pozostać przy jego strukturalistycznej koncepcji), wiele kategorii przecina je, tworząc kategorie o charakterze morfologiczno-semantycznym czy syntaktyczno-semantycznym. Charakter poszczególnych kategorii oraz ich możliwości kombinatoryczne i konkurencyjne określają w zasadniczym stopniu typologiczny rodzaj danego języka.

1.0. W artykule z oczywistych względów porusza się wybrane kwestie, związane z bardzo rozległą problematyką stałości i zmienności kategorii językowych¹. Punkt wyjścia rozważań stanowi definicja kategorii, oparta na Arystotelesowskiej koncepcji, która określała przez wieki istotę kategorialności, natomiast w świetle rozwoju badań, w tym także lingwistycznych, poszerzanych szczególnie o aspekty interdyscyplinarne, okazała się niewystarczająca. Przedmiotem niniejszych, z konieczności fragmentarycznych, rozważań będzie prześledzenie niektórych zmian zachodzących w zakresie kategorii, prowadzących do ich poszerzania lub zawężania. Systematyzacja tych zjawisk zostanie zaprezentowana na przykładzie takich procesów, jak **derywacja morfologiczna** czy **derywacja semantyczna**, a także na przykładzie **gramatykalizacji** oraz **leksykalizacji**. Należy podkreślić, że rozpatrywana problematyka wynika również z przyjęcia treściowej koncepcji gramatyki².

¹ W świetle wiedzy, jaka powstała w późnym strukturalizmie oraz w nurtach poststrukturalistycznych, bardziej adekwatne wydaje się mówienie (szczególnie w takim ujęciu, cząstkowym) o niestabilności kategorii aniżeli o ich ewolucji

² Abstrahuję od innych koncepcji gramatyk, przede wszystkim ujęć generatywnych, które oparte są na kategorialności przyjmowanej jako wartość stała.

1.1. Językoznawstwo prestrukturalistyczne i strukturalistyczne, korzystając z antycznej koncepcji kategorii, rozumianej jako właściwość o stałych granicach, nie poddawało jej wówczas pogłębionej refleksji. W tym duchu wyraził swój pogląd na temat kategoryalności J. Kuryłowicz: „Termin *kategoria*, używany nie tylko w języku potocznym, ale też jako termin naukowy w filozofii, logice, językoznawstwie, oznacza zbiór lub klasę elementów mających pewną wspólną cechę. Pod *kategorią gramatyczną* rozumiemy klasę wyrazów o jednakowym znaczeniu gramatycznym” (KURYŁOWICZ, 1968: 3) i dalej: „Kategorie są przedmiotem gramatycznego, a częściowo i leksykalnego opisu języka. Zależnie od zasięgu (zakresu użycia), większego lub mniejszego, jakiejś kategorii znajdzie ona miejsce bądź w gramatyce, bądź w słowniku” (KURYŁOWICZ, 1968: 3). Przyjmujemy rozumienie kategorii językowej w szerokim sensie, tak jak została ona zdefiniowana w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego*, gdzie „oznacza zbiór elementów pełniących tę samą funkcję w systemie języka” (*Encyklopedia...*, 2003).

Rodzaje kategorii przywoływane w niniejszym ujęciu, a mianowicie **kategoria leksykalna** (semantyczna) oraz **kategoria morfologiczna** — definiowane jako:

- „**kategoria morfologiczna** — kategoria gramatyczna wyznaczona przez zespół opozycji funkcjonalnych sygnalizowanych przez charakterystyczny dla danej k.m. zespół morfologicznych wykładników [...]” (*Encyklopedia...*, 2003);
- „**kategoria leksykalna** — klasa wyrazów wykazująca wspólne cechy znaczeniowe, np. kategoria żywotności (tj. klasa rzeczowników oznaczających istoty żywe), koloru (klasa przymiotników nazywających kolory), męskości, żeńskości (u rzeczowników żywotnych), czynności, stanu (u czasowników, por. *iść*, *spać*)” (*Encyklopedia...*, 2003);

wymagają pewnego uzupełnienia, wychodzącego poza ramy niniejszego artykułu. W tym miejscu jawi się pytanie o zawartość zarówno kategorii leksykalnych, jak i morfologicznych. Wydaje się, że w świetle wiedzy, jaką obecnie dysponujemy, żadna z kategorii morfologicznych nie jest pusta semantycznie, podobnie jak część kategorii uważanych za typowo semantyczne ma nie tylko wykładniki semantyczne, lecz także morfologiczne czy składniowe, o różnym stopniu wyrazistości swych eksponentów w strukturze powierzchniowej, z czym wiążą się określone trudności podczas ich badania i opisywania.

2.0. Oczywistość porządkowania języka według kategorii, zarówno na poziomie systemu językowego, jak i jego zaktualizowanej postaci, zderza się z ogromną złożonością kategoryalnej problematyki. Badania w tym zakresie prowadzone od dawna w dziedzinie nauk humanistycznych, w ramach różnych szkół i metodologii lingwistycznych, ciągle dalekie są od możliwości syntetyzujących ujęć. W penetracji zagadnień związanych z kategoryalnością często brak bowiem systematyczności i ciągłości, co sprawia, że ten obszar badawczy

jest daleki od wyczerpania³. Taka praktyka badawcza odbiła się także niekorzystnie na precyzji używanej terminologii⁴.

2.1. Natura znaku językowego — jego w pewnych ramach niezmiennosc, a zarazem podatność na zmiany, wynika z co najmniej takich tradycyjnie postrzeganych właściwości znaku językowego, jak **arbitralność** czy **złożoność**, wyrażająca się w organizacji jego **struktury semowej**. Jeżeli postrzegać znak językowy jako powiązanie **formy** — **treści** — **funkcji**, to możliwość zmiany jego funkcji, rozumianej nawet w dosyć potoczny sposób — jako *rola*, jaką odgrywa on w strukturach językowych, dokonuje się często w wyniku zmian w jego treści, tj. wyraża się w różnej hierarchizacji jego semów, w redukcji lub przyłączeniu nowego semu realnego lub konotacyjnego; polega także na zmianach w zakresie charakteru i liczby kategorii, na podstawie których jest zorganizowany.

2.2. Zmiany, które dokonują się w znaczeniu jednostki językowej — przez **rozszerzenie** oraz **zawężanie** znaczenia, a także możliwą jej **desemantyzację** — sprawiają, że pojawia się nowa lub tylko zmodyfikowana jednostka języka. Truizmem we współczesnej lingwistyce jest stwierdzenie, że im bardziej złożona płaszczyzna języka, tym mniej regularna, systemowa. Podczas gdy poziom morfologiczno-semantyczny języka funkcjonuje, opierając się na sieci stosunkowo wyraźnych kategorii, co widać chociażby w procesach derywacyjnych, na poziomie semantycznym kategoryalność może się zacierać, gdyż obecność wielu relacji kategoryalnych, a co za tym idzie — opozycji znaczeniowych, np. **wewnątrz** — **zewnątrz**⁵, powoduje, że poziom ten jest o wiele bardziej skomplikowany, mniej systemowy, a sam układ kategoryalny zawarty w jednostce języka trudno wyabstrahować od przecinających go opozycji. Taki stan rzeczy ukazały po części badania opierające się na koncepcji teorii pól semantycznych. Stąd traktowanie płaszczyzny semantycznej języka już kilkadziesiąt lat temu przez J. Kuryłowicza tylko jako „systematoid”, a nie system okazało się — w miarę rozwoju lingwistyki — jak najbardziej przekonujące.

3.0. Kwestią nieobojętną dla badań nad kategoryalnością jest ukształtowana w ostatnich czasach świadomość wagi językowego obrazu świata (JOS) — widzenia, postrzegania świata w sposób wybiórczy, nierzadko wręcz naiwny, co odgrywa — jak się wydaje — zasadniczą rolę w organizacji wielu kategorii językowych człowieka. Na system relacji znaczeniowych przekładają się pojęcia funkcjonujące subiektywnie w świadomości człowieka. Dzięki nim człowiek

³ Uwaga ta nie dotyczy części kategorii morfologiczno-semantycznych, np. kategorii określoności/nieokreśloności, kategorii czasu czy kategorii rodzaju, mających bogatą literaturę.

⁴ Zob. artykuł autorstwa W. Pianki w niniejszym tomie.

⁵ Na temat opozycji *zewnątrz* — *wewnątrz* zob. np. Т.В. Цивян (1972). W literaturze brak jest prac analizujących stosunek opozycji semantycznych do kategorii; zachodzi podejrzenie, że niektóre opozycje spełniają warunki kategorii o charakterze policentrycznym, jak przywoływana *zewnątrz* — *wewnątrz*.

kształtuje swój JOS⁶. Rozwój kognitywizmu, rozumianego jako koncepcja języka i zarazem określona lingwistyczna metoda jego opisu, przyczynia się do dokładniejszego spenetrowania i pogłębienia wiedzy w zakresie kategorii. Jednym z niezaprzeczalnych osiągnięć kognitywizmu jest ukazywanie w sposób bardziej pełny faktu, że język cechuje skalarność, a jego kategorie nie mają stałego charakteru, gdyż ich granice są rozciągliwe w różnych kierunkach. Na skomplikowany, policentryczny charakter części kategorii językowych, szczególnie tych semantyczno-syntaktycznych, wskazuje się coraz częściej w najnowszej literaturze (ПИИЕР, 2000).

3.1. Brak terminologicznej wyrazistości oraz niejasności, jakie towarzyszą tej problematyce, biorą się nie tylko z przyjęcia różnej metodologii, ale także z faktu, że ze względu na ściśle powiązania między aspektem gramatycznym, semantycznym a pragmatycznym kategorie współtworzą sieć wzajemnych powiązań, które w przypadku różnych metodologii można interpretować na wiele sposobów⁷. Świadomość wagi pragmatycznych uwarunkowań w badaniu kategorii obecna jest np. w pracach Kuryłowicza, gdy ten twierdzi: „[...] sprowadzając formy językowe bardziej skomplikowane do prostszych i bardziej elementarnych, musimy najpierw usunąć warstwy przekształceniowe, by wreszcie dotrzeć do kategorii gramatycznych mających swe korzenie w dialogu” [podkr. — M.C.].

3.2. Zmiany w zakresie kategorii morfologiczno-semantycznych zostały po części przedstawione w strukturalistycznej koncepcji morfologii, szczególnie w dziedzinie słowotwórstwa (np. DOKULIL, 1972). Nie znalazły się jednak na pierwszym planie, jako przedmiot autonomicznej charakterystyki, lecz jako część opisu słowotwórczego derywatów. Jednostki leksykalne, jak wiadomo, nie odznaczają się cechami stałymi. Wynika to z możliwości różnej hierarchizacji zawartych w nich semów, co może być przyczyną policentryczności kategorii, a także polega na możliwości kombinacji z innymi, nowymi semami⁸. Także ich charakterystyka kategorialna nie ma charakteru stałego. Strukturalistyczne koncepcje słowotwórcze, poddawane w ostatnich czasach krytyce, szczególnie w kognitywnych interpretacjach derywacji słowotwórczej (a faktycznie jej negowanie) — niezależnie od swych niedostatków — pokazały, jak dzięki zmienności kategorialnej można uzyskać nowe jednostki językowe⁹.

⁶ Brak odpowiednich instrumentów, a co za tym idzie i metodologii pozwalającej określić znaczenie JOS dla kształtowania zjawisk językowych, nasuwa podejrzenie, że znaczenie tego czynnika może być nadużywane w lingwistycznych opisach.

⁷ Por. np. różne koncepcje kategorii rodzaju w języku polskim w literaturze.

⁸ П. ПИИЕР (2000) podaje przykłady policentrycznej natury wybranych kategorii o złożonej strukturze.

⁹ Typy derywatów ujęte w ramy kategorii i typów słowotwórczych należałoby poddać szczegółowej analizie pod kątem realizowanych kategorii prototypowych i ich rozszerzeń. Ze względu na powszechną znajomość tej problematyki nie podaję oczywistych przykładów.

3.3. Nie wszystkie zmiany w zakresie znaczenia pociągają za sobą zmiany o charakterze kategorialnym. **Derywacja semantyczna**, tak charakterystyczna dla współczesnych języków, jest procesem, któremu nie zawsze towarzyszą zmiany w zakresie kategorii, wystarczy porównać derywację wyrazów *šlimak* i *komórka*. W procesach semantycznych, które dokonują się przede wszystkim przez **metaforyzację** lub dzięki **odniesieniom metonimicznym** (jeśli pozostać przy rozróżnieniu tych zjawisk), zmiana kategorialna może się realizować w sytuacji, gdy tworzy ona nowe znaczenie. Zachodzi np. w derywacie *šlimak*², gdzie pojawia się w kategorii żywotności w obrębie kategorii rzeczownika rodzaju męskiego: np. *šlimak*¹ i *šlimak*² ‘estakada, zjazd o kształcie przypominającym wygląd skorupy ślimaka’, wówczas B. sg. = M. sg. = ślimak, taki rodzaj zmiany kategorialnej wprowadza normatywne wahania użytkowników języka.

4.0. Brak stabilności kategorialnej wyraża się także w procesach **gramatykalizacji** i **leksykalizacji**, którym przypisuje się zmiany w zakresie kategorialnym o konsekwencjach nie tylko semantycznych, ale i morfologicznych.

4.1. Gramatykalizacja — rozumiana jako „przejście elementu leksykalnego (morfemu, wyrazu lub grupy wyrazowej) z systemu słownikowego języka do systemu gramatycznego” (*Encyklopedia...*, 2003) — to morfologizacja samodzielnej pod względem semantycznym jednostki, mająca charakter częściowy w stosunku do tejsze jednostki językowej, polegająca na oderwaniu się form fleksyjnych przy jednoczesnym zachowaniu tejsze jednostki; jej przykładem jest rozwój słowiańskiego *biti* (kumulującego kilka znaczeń)¹⁰. Jego znaczenie egzystencjalne widoczne jest np. w sztokawskim aoryście *beh/bijah...*, który zmienił swą funkcję na morfem współtworzący kondycjonal, poszerzając w ten sposób zakres użycia leksemu. W wyniku tego procesu utracił znaczenie leksykalne oraz epistemiczne nacechowanie modalne na rzecz potencjalnego — *pi-sao bih, pisao bi*. Dodajmy, że aoryst od *biti* na sztokawskim obszarze zachował się w różnym stopniu, co — jak się wydaje — wiąże się bardziej z zanikiem tego nacechowanego czasu w systemie temporalnym aniżeli z jego częściową gramatykalizacją.

Innym przykładem gramatykalizacji, typowo morfologicznej, jest zmiana w ramach układu **kategoria rodzaju** i **kategoria liczby** w zakresie rzeczowników rodzaju męskiego w sztokawskim systemie i, konsekwentnie, w językach literackich utworzonych na bazie tego dialektu, gdzie formy rzeczowników masc. z liczby podwójnej na *-a*: *dva studenta, dva vuka, dva kamena*, rozszerzyły swój zakres w ramach kategorii liczby na trzy i cztery: *dva/tri/četiri studenta/vuka/kamena*.

4.2. W procesie gramatykalizacji, jak świadczą przykłady z płaszczyzny morfologicznej, wyraźną rolę odgrywa kategoria liczby, która wykazuje więk-

¹⁰ Zob. np. LYONS (1986), który wyróżnia w czasowniku *esse* cztery potencjalne, skumulowane znaczenia — egzystencjalne, atrybutywne, temporalne i lokatywne.

sze skłonności do zmiany zakresu ukazywania liczby obiektów niż inne kategorie semantyczno-morfologiczne. Potwierdza to np. przejście form kolektywnych do liczby mnogiej: pol. *liście*, sztuk. *groźde*, *liśce*, *perje*¹¹. Można sądzić, że w procesach tych istotną rolę odegrały w przeszłości uwarunkowania pragmatyczne.

4.3. Znaczne możliwości poszerzania zakresu pod wpływem czynników pragmatycznych przedstawiają np. słowiańskie zaimki osobowe. Selektywny charakter kategorii osoby, a dotyczy to zarówno 1. osoby, jak i pozostałych, co do których mogłoby się wydawać, że stanowią jednoznaczny układ kategorialny, w których gramatyzują się role uczestników interakcji, w rzeczywistości przedstawiają stan bardziej skomplikowany.

I tak np. *JA* — zawierające kategorię 1. osoby i kategorię przypadku (M.), obok podstawowego znaczenia ‘osoba mówiąca’, oznacza tzw. *JA* sceniczne (aktorskie) — pozorne utożsamianie się z *JA*, gdy sytuacja pragmatyczna wymusza takie użycie, w którym kategoria 1. osoby zostaje zneutralizowana. Zamiast *JA* może pojawić się także inny eksponent 1. osoby — *MY* autorskie, również uwarunkowane pragmatycznie i związane z gatunkiem i stylem **wypowiedzi**.

Złożony sens *MY* — jako mające znaczenia: 1) *JA* + *TY*; 2) *JA* + *TY* + *WY*; 3) *JA* + *TY* + *ON*; 4) *JA* + *TY* + *ONA*; 5) *JA* + *ON*; 6) *JA* + *ONA*; 7) *JA* + *WY*; 8) *JA* + *ONI*; 9) *JA* + *ONE*, jest wynikiem zaangażowania podkategorii osoby, liczby, a także podkategorii rodzaju i daje tak wiele sensów, a jednostka językowa funkcjonuje jako polisemiczna. Przykład ten, podobnie jak zaimek 2. osoby *WY*, stanowi egzemplifikację na kumulację i kookurencję kategorii¹².

4.4. Zmiany w zakresie kategorii mogą pociągać skutki o charakterze pragmatycznym i semantycznym, umożliwiając tworzenie nowych implikatur. W związku z tym w badaniach procesów, które prowadzą do zmian kategorialnych, należy uwzględniać pragmatyczne uwarunkowania konsytuacyjne i kontekstowe, by wydobyć wszystkie konsekwencje tego rodzaju procesów. Ilustracją takiej sytuacji jest chorwacki futur II, realizowany przede wszystkim w układach dwuzdaniowych hipotaktycznych o charakterze warunkowym, np. *budem pisao*, *Ako budem pisao*, *napisat ću i njima*, niedopuszczalny w zdaniach pojedynczych. Zmiana konsytuacji i kontekstu jego użycia, a także wprowadzenie nowej reguły gramatycznej, tj. użycie go jednak w zdaniu pojedynczym, np. *Budem ti pisao*, pociąga za sobą zamianę kondycjonalu na tryb potencjalny (*‘moguće je/dolazi u obzir, ali nije sigurno’ da*) *Budem ti pisao*.

5.0. Leksykalizacja jest w lingwistyce terminem niejednoznaczny. W interesującym nas znaczeniu to proces znaczeniowy i formalny, polegający

¹¹ Por. J. KURYŁOWICZ (1987: 27 i nast.), który przywołuje przykłady z języków indoeuropejskich i nieindoeuropejskich.

¹² Przyjmujemy, iż natura kategorii bywa tak złożona, że istnieją przesłanki do przyjęcia ich podziału na podkategorie.

na utracie przejrzystości budowy słowotwórczej (*Encyklopedia...*, 2003), który obejmuje jednostki języka należące do różnych części mowy, powoduje, w wyniku zmian kategoryalnych, zawężanie zakresu użycia. Leksykalizacja związana jest także z częścią procesów uniwerbizacyjnych, mających miejsce zarówno w przeszłości, jak i współcześnie, czego przykładem jest np. w języku polskim adjektywizacja wyrażen: *do rzeczy* → *(nie)dorzeczny*; *k rzeczy* → *grzeczny*, w wyniku czego dochodzi do zmiany wszystkich kategorii obecnych w wyrazie stanowiącym podstawę jego derywatu — rodzaju, liczby i przypadku, występujących w podstawie, a także przyjęcia nowej kategorii stopnia. Licznych przykładów zmian kategoryalnych, także ich utraty, dostarcza derywacja słowiańskich przysłówków, np. pol. *mały* i *od małego*, kiedy w derywacie neutralizują się kategorie rodzaju, liczby i przypadku.

6.0. Gramatyzacja i leksykalizacja w procesie zmian kategoryalnych gramatyczno-semantycznych nie odgrywają, jak się wydaje, centralnej roli, jednak dla języków słowiańskich ich znaczenie z punktu widzenia organizacji języka na poziomie zarówno morfologicznym, jak i semantycznym jest istotne, stanowią bowiem jeden z czynników ewolucji języka. Są one także dowodem na niestałość miejsca, jakie w językowym systemie zajmują jednostki języka, ukazując możliwości ich przemieszczania w ramach systemu morfologicznego i semantycznego. Oba te procesy nie są względem siebie w żaden sposób symetryczne, jak mogłoby sugerować ich dotychczasowe rozumienie, dokonują się bowiem w różnych, nieprzystających do siebie warunkach i mają różne skutki¹³.

7.0. Na zakończenie rozważań warto zwrócić uwagę na pewne właściwości kategorii, a mianowicie na fakt, że jedne mają charakter uniwersalny, np. **deiktyczność**, **kauzatywność**, podczas gdy inne, np. kategoria **rodzaju**, kategoria **imperceptywności** (świadka) są ograniczone do pewnej tylko liczby języków. Pewien zasób kategorii o wyraźnych eksponentach, jak kategoria **czasu**, w procesie przemian zawęża lub poszerza swe funkcje, korzystając także z nowych, idiomatycznych możliwości morfologicznych. Jednakże występują kategorie o stosunkowo prostej strukturze, które nie tworzą podkategorii, ale mają wiele wyraźnych wykładników, jak przytoczona **kauzacja** — dysponująca eksponentem morfologicznym, którym jest przyrostek tematyczny w słowiańskich czasownikach — *i-* (*ti*) (i jego fonologiczne odmiany w różnych językach), oraz składniowym, wyrażanym przez różne typy zdań hipotaktycznych. Z upływem czasu część tych wykładników traci swą funkcję. I tak np. wykładnik morfologiczny zaczyna ulegać dekauzacji, w wielu formacjach bowiem zaciera się układ przyczynowo-skutkowy wyrażany przez morfem *-i-ti/*, a sposób wyra-

¹³ Leksykalizacja i gramatyzacja to nie odwrotne procesy, jak niegdyś sądzono na podstawie ich powierzchownego oglądu. Ciekawe ich przykłady z historii języka polskiego przytacza M. PASTUCHOWA (2008), wykazując także, że oba te procesy mogą się przenikać, co ukazuje na przykładzie słowiańskiego imiesłowu na *-l*.

zania tej kategorii semantycznej z czasem przesunął się w językach słowiańskich na eksponenty syntaktyczne¹⁴.

7.1. Badanie zmian w zakresie poszczególnych kategorii jest przydatne nie tylko na poziomie teoretycznym w ramach danego języka, ale również w przypadku prac o charakterze konfrontatywnym. Rezultaty tak ukierunkowanych badań mają podstawowe znaczenie dla prac o charakterze typologicznym. Penetrowanie procesów w zakresie zmian kategorialnych pozwala także w pogłębiany sposób przedstawić kierunki ewolucji języków w tej dziedzinie.

7.2. Prace dotyczące problematyki kategorialnej są cenne w dydaktyce uniwersyteckiej. W przedmiotach językoznawczych oraz w metodyce nauczania języka obcego często nie wychodzi się poza wąski inwentarz podstawowych kategorii, odznaczających się wyraźnymi wykładnikami, przede wszystkim morfologicznymi, stosunkowo dobrze opisanymi w literaturze. W znacznie mniejszym stopniu uwzględnia się aktualne rezultaty badań w zakresie kategorii mniej wyraźnych pod względem reprezentacji swych wykładników, częstokroć z różnych powodów „zakamuflowanych” w strukturach językowych, co nie znaczy, że mniej ważnych dla języka. Część kategorii jest ciągle słabo spenetrowana, szczególnie w ujęciach konfrontatywnych. Poszerzenie obszaru badań o te zagadnienia z pewnością przysłużyłoby się także uaktualnianiu programów nauczania w zakresie przedmiotów językoznawczych.

7.3. Kwestie kategorialne są jednymi z zasadniczych w procesie translacji. Nieprzystawalność kategorii w dwóch językach to jedna z podstawowych trudności, z jaką często zmierza się tłumacz. Poznanie charakteru kategorii od strony lingwistycznej pozwala tłumaczowi na jak najbardziej adekwatne i umiejętne oddanie jej w tekście przekładu.

Literatura

- Approaches to Gramaticalization*, 1991: Ed. E. TRAUGOTT. Amsterdam—Philadelphia.
DOKULIL M., 1972: *Teorie odvozování slov*. Praha.
DUKOLIL M., 1979: *Teoria derywacji*. Przeł. A.J. BLUSZCZ, J. STACHOWSKI. Wrocław.
Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, 2003: Red. K. POLAŃSKI. Wrocław.
GOŁĄB Z., HEINZ A., POLAŃSKI K., 1970: *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa.
Kategorie gramatyczne grup imiennych w językach słowiańskich, 1976: Red. R. LASKOWSKI. Wrocław.
Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa, 2001: Red. E. TABAKOWSKA. Kraków.
KOVAČEVIĆ M., 1988: *Uzročno-semantičko polje*. Sarajevo.
KURYŁOWICZ J., 1968: *O rozwoju kategorii gramatycznych*. Kraków.

¹⁴ Zob. np. pracę M. KOVAČEVIĆ (1988), na temat kategorii kauzacji interpretowanej jako kategoria semantyczno-syntaktyczna.

- KURYŁOWICZ J., 1987: *Studia językoznawcze*. Warszawa.
- LAŠKOVA L., 1999: *Gramatičke kategorije u kontrastivnom opisu slovenskih jezika — za i protiv*. In: *Gramatičke kategorije u srpskom jeziku. Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. 28/2. Beograd, s. 9—15.
- PASTUCHOWA M., 2008: *Ukryte dziedzictwo. Ślady dawnej leksyki w słownictwie współczesnej polszczyzny*. Katowice.
- PIPER P., 1983: *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*. Beograd.
- TOŠOVIĆ B., 1999: *Osnovne kategorije korelacione gramatike*. In: *Gramatičke kategorije u srpskom jeziku. Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. 28/2. Beograd, s. 65—77.
- ПИПЕР П., 2000: *О полицентричности семантичких категорија*. „Јужнословенски филолог” [Београд], 56/3—4, s. 829—851.
- ПАНКА В., 2000: *Семантичките категории и нивното изразување во македонскиот јазик (Морфологија)*. Скопје, посебан отпечаток.
- ЦИВЯН Т.В., 1972: *О некоторых способах отражения в языке оппозиции внутренний — внешний*. В: *Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков*. Москва.

MARIA CICHONSKA

About Instability of Language Categories

Summary

The paper looks into certain issues connected with the functioning of language categories which appear on a grammatical — semantic level of Slavonic languages. There grammatical — semantic categories undergo changes in four directions i. e. extend their range — they undergo

- 1) the process of morphology derivation,
- 2) the process of semantic derivation,
- 3) the process of gramaticalization,
- 4) the process of lexicalization.

МАРИЯ ЦИХОНЬСКА

Об (не)стабильности языковых категорий

Резюме

В работе/статье рассматривается функционирование в славянских языках избранных грамматическо-семантических категорий. Категории эти могут подвергаться переменам в языковых единицах через:

- 1) процесс морфологической деривации,
- 2) процесс семантической деривации,
- 3) процесс грамматикализации и,
- 4) процесс лексикализации.

MAREK CYBULSKI
Łódź

Kategorie gramatyczne w dawnej polskiej etykiecie językowej

Niniejszy artykuł podejmuje próbę przedstawienia w ujęciu ewolucyjnym niektórych wykładników polskiej grzeczności i honoryfikatywności¹, w szczególności przekształcania językowych wykładników aktualizacji wypowiedzi przez kulturowe czynniki pozajęzykowe, które nadawały wartość formom i kategoriom pierwotnie neutralnym pod względem aksjologicznym. Przedmiotem analizy są formuły etykietalne, które traktuje się tu jako składniki wypowiedzi, będącej z kolei językowym komponentem konkretnego aktu mowy (por. LALEWICZ, 1972: 146; CHLEBDA, 1991: 24; LABOCHA, 1993: 52). Uwzględnia się zatem elementy konkretnej sytuacji komunikacyjnej, zwłaszcza powtarzalnej i typowej. Nacisk położono na socjolingwistyczny aspekt analizy, ponieważ ważną funkcją formuł grzecznościowych jest (poza innymi) wyznaczanie społecznych ról językowych (por. np. GRABIAS, 1994: 242), np. roli: króla, poddanego, pana, sługi, żołnierza, duchownego.

¹ Grzeczność to atrybut zachowań regulowanych jednocześnie przez normy językowe i obyczajowe, zachowań, których „w obrębie danej interakcji nie wypada nie podjąć” (MARCJANIK, 1997: 5, 7). Honoryfikatywność natomiast traktujemy „jako pewien szczególny rodzaj znaczenia zawartego w treści wypowiedzi, a mianowicie jako informację o towarzysko-społecznej relacji między jej nadawcą a odbiorcą, relacji między nadawcą a słuchaczem, niebędącym bezpośrednim odbiorcą (adresatem wypowiedzi), oraz relacji między nadawcą a bohaterem wypowiedzi”, jako kategorię składową systemu języka, mającą formalne wykładniki gramatyczne, leksykalne i in. (HUSZCZA, 1996: 22, 51).

1. Liczba

1.1. Liczba pojedyncza a mnoga w formach adresatywnych

Związek form adresatywnych z kategorią liczby polega na możliwości wyboru między wartością singularis a wartością pluralis, gdy zwracamy się do pojedynczego adresata, przy czym pluralis z reguły wiąże się z wyrażeniem szacunku, dystansu itp. O wyższej wartości liczby mnogiej świadczy choćby szybkie i bezwyjątkowe zastąpienie najstarszej chyba polskiej substytucji nominalnej *twoja miłość* formą *wasza miłość*. *Twoja miłość*, stosunkowo rzadka w tekstach, używana była jeszcze przez kancelarię królewską około połowy XVI w., np. *Twoja M. w tej mierze rozumiesz* ZA 38. Ale to typowy archaizm kancelaryjny, znacznie już rzadszy od upowszechnionej wtedy formy zawierającej pluralis zaimka, np. *Panie nasz, racz nam rozkazać, / co wasza miłość raczysz* RJ 104. Nowa substytucja nominalna, początkowo stosowana wobec szlachetnie urodzonych (STONE, 1984: 52—56), potem swój społeczny zakres znacznie rozszerzyła. Zupełnie inaczej przedstawiała się sprawa tzw. mówienia per wy², obecnego w polskim obyczaju językowym od średniowiecza (STONE, 1984: 46). Co prawda w średniopolskich dialogach znaleźć można różnicowanie, polegające na tym, że per *ty* mówiono do adresata niższej rangi, który w odpowiedzi stosował *wy*: — *A chcesz u mnie służyć?* — *Chcę [...], będę wam wierna* V 193. Ale w szczegółach sprawa nie przedstawia się prosto. Per *ty* można było mówić (w określonej sytuacji) chyba do każdego — od króla (np. w ostrej polemice) do żebraka — i każdy — od króla do żebraka — mógł tej formy (w określonej sytuacji) użyć. Natomiast mówienie per *wy* miało szeroki zakres użycia tylko w środowisku nieszlacheckim. Typowe są więc np. takie użycia: *przyniesie jać wam jaj na jajeśnice* DS 3, 225; *Toście wy chłop nieczosany* (mieszczanin do chłopu, EF 210). Szlachcic natomiast używał formy pluralnej w stosunku do rozmówcy niższej rangi, jeśli zaś odzywał się tak do równego sobie lub wyższego, to chyba tylko w sytuacji konfliktu: *Nazbyście to, panie, rączy do cudzego* Mor 1, 120. Zapewne więc to między innymi szlachecka deprecjacja adresatywnej liczby mnogiej zaważyła na tym, że mówienie per *wy*, choć od wieków w Polsce występujące, a w XX w. nawet propagowane przez władzę (*chodźcie no tu, obywatelu, siadajcie, towarzyszu*), ostatecznie wyszło z użycia.

² Ten potoczny zwrot oznacza tu zarówno używanie zaimka *wy*, jak i form 2. os. pl. czasownika w wypowiedziach skierowanych do pojedynczego adresata. To pierwsze zjawisko pojawiło się wcześniej (RITTEL, 1986: 78).

1.2. Liczba pojedyncza a mnoga w formach autoadresatywnych

Od średniowiecza członkowie rodziny królewskiej używali form pluralnych na piśmie (RITTEL, 1985: 78), w oracjach, np. *wiemy, cośmy chrześcijaństwu, chrześcijańskim królem będąc, powinni* Kr 100, i niekiedy też w rozmowach. Liczbę pojedynczą w listach stosował chyba tylko wygnany z Polski Stanisław Leszczyński: *list mój adresuję* ZK 183. Liczne natomiast są przykłady sg. w przemowach królewskich, jak np. Zygmunta Augusta do senatu: *jam* już wszystko, *com* jeno *miał, wydał*, DP 277, i w rozmowach, np. *król rzekł* [...] „*Niech to tak będzie, żem ja te kilkakroć sto tysięcy kurwom moim rozdał*” Ms 224. Taki związek z gatunkami dowodzi oczywiście niższego wartościowania form singularnych. Warto ponadto zauważyć, że *pluralis maiestatis* przysługiwał też interreksowi, jednak nie było tu konsekwencji, nawet w obrębie jednego zdania: *Lasce się zatem z powolnością posług Naszych oddaję* MiK 63³, mimo że od dawna biskupi polscy występować mogli z formami pluralnymi w sytuacjach oficjalnych, np. w liście do kapituły: *w tem W.M. napominamy i żądamy* [...] *nam, głowie i biskupowi W.M.* Kr 338—339.

2. Przypadek

2.1. Wołacz a inne przypadki

Formy adresatywne dzieli się najogólniej na dwie klasy, a mianowicie nie-zintegrowane składniowo albo inaczej, niezbyt precyzyjnie, wokatywne, np. *Janku, proszę pani, ojcze święty*, i zintegrowane składniowo, inaczej — niewokatywne (TOMICZEK, 1983: 27—28), np. zaimek *ty*; substytucje nominalne⁴ *wasza świętobliwość; waszej świętobliwości; pana, panu* itd. Z tego punktu widzenia przypadek jest kategorią klasyfikującą adresatywne substytucje nominalne. W dawnej polszczyźnie (do XVIII w.), kiedy bardzo rzadkie były zwroty typu *Janek, chodź tu*, a jeszcze się nie pojawił typ *proszę pani!*, kategorie wokatywne i niewokatywne bardzo wyraźnie się różniły pod wzglę-

³ Taka sama niekonsekwencja wystąpiła też w tekstach Jana Pawła II (RITTEL, 1985).

⁴ Do cech definicyjnych zaimka zaliczana bywa zastępczość wobec innych wyrazów (POLAŃSKI, 1993: 603), jednak w użyciu adresatywnym zaimek zastępowany jest rzeczownikiem lub grupą nominalną. Takie odwrócenie funkcji wartościuje odbiorcę, na ogół pozytywnie.

dem fleksyjnym i leksykalnym. I tak charakterystyczne skrócone substytucje nominalne, jak: *waszmość, waszeć, waść, waćpan, acan, asan* itp., miały powyżej sześć form przypadkowych, a więc defektywny paradygmat fleksyjny, a *mospanie, mocanie, mopanie* itp. — tylko formę wołacza, można by je więc traktować nawet jako nieodmienne. Dopiero w dobie nowopolskiej widać proces przenoszenia niektórych wyrażen z jednej kategorii do drugiej; i otóż w tym właśnie procesie dochodzi do wartościowania. Sytuacyjne użycie jednej zamiast drugiej sygnalizowało bowiem jakąś osobliwość kontaktu i wartościowało adresata dodatnio lub ujemnie. Forma genetycznie niewokatywna w funkcji wokatywnej deprecjonowała odbiorcę, egzemplifikując złamanie reguł etykiety językowej. Dotyczy to zwłaszcza zaimka drugiej osoby, por. dzisiejsze *ty, chodź tu* albo *idź stąd, ty świnio* itp., ale dotyczyło też substytucji nominalnych. Na przykład gdy Sienkiewicz w znanym liście otwartym do cesarza niemieckiego nie chciał albo nie mógł zastosować tradycyjnej polskiej formy *Najjaśniejszy Panie* lub podobnej, użył dziwnego (z punktu widzenia tradycji) tytułu *Wasza Cesarska Mości!*, z wtórną tu końcówką wołacza. Dopiero w najnowszej polszczyźnie, gdy związek ze starą etykietą został przerwany, zdarza się niezgodne z tradycją oficjalne zwracanie się do papieża *Wasza Świątobliwość!*, do biskupa *Wasza Eksceleńco*, do rektora — *Wasza Magnificencko*. Z kolei forma genetycznie wokatywna (np. *wielmożny panie, wielmożna pani*) w funkcji niewokatywnej honorowała odbiorcę, np. *Idź wielmożna pani dalej* (lokaj, Mlw 101). Przyczyna takiego stanu rzeczy leży zapewne w tym, że form wołaczowych zawsze jest znacznie więcej niż niewołaczowych i są one zawsze dłuższe oraz bogatsze w informacje o społecznym statusie adresata. Skonstruowanie odpowiedniej formy wokatywnej zazwyczaj wymagało i wymaga większego wysiłku od nadawcy i większej jego wiedzy o adresacie niż użycie jednej z nielicznych form niewołaczowych.

2.2. Mianownik a przypadki zależne

Ewolucja od przypadku zależnego do mianownika zaszła w niektórych skróconych formułach etykietalnych, które miały pierwotnie formę zdania. Otóż efektem skracania były, po pierwsze, wypowiedzenia, w których wykładnik predykcji nie był wyrażony, choć nadal dopuszczalny jako konotowany przez rzeczownikową formę przypadku zależnego. Po drugie, po zaniu czasownika mógł dokonać się proces, który nazwę „nominatywizacją”, ponieważ fleksyjne wykładniki przypadków zależnych zastępowane były końcówkami mianownika. W rezultacie powstawały wypowiedzenia niepredykacyjne, to jest ani niezawierające, ani niedopuszczające orzeczenia cza-

sownikowego. Tak więc najstarszą fazę reprezentuje np. zapis *Panie Boże daj ci dobrą noc* Mr D, fazę drugą *Dobłą noc*, *P. ojcie V 28*, fazę trzecią zaś nasze *dobranoc*. Taką samą ewolucję ukazują też inne formuły: *Zatem wam łaskę naszą ofiarujemy* MiK 860; *Sławnemu burmistrzowi i rajcom [...] łaskę naszą królewską* PPK 2, 26; *Wielm. Januszowi Radziwiłłowi [...] Łaska Nasza Królewska* Jr 1, 108; *Będę zawsze zostawał twojem zniewolonym sługą* T 215; *Sługą najniższym Waszmości* Mich 56; *Sługa uniżony Waszmości* Mich 125; *powolną służbę moję wm.m.m. panom i braci pilnie zalecam* AK 2, 560; *panu Stanisławowi Myszkowskiemu służbę i czołem aż do ziemi* AK 1, 89; *Służba moja Wpanu* SN 215 itp.

3. Rodzaj

3.1. Rodzaj żeński zamiast męskiego

Kategoria rodzaju bywa istotna wówczas, gdy formy adresatywne są grupami nominalnymi zawierającymi rzeczownik żeński, np. *wasza miłość*, lub ich skróceniami, np. *waszeć* lub *waść*. Mógł pojawić się problem, jak zwracać się do mężczyzny: *waść byleś* czy *waść byłaś*? W dawnej polszczyźnie problem ten w zasadzie nie występował, bo takim adresatywom właściwa była dwurodzajowość: *waść byleś*, gdy zwracano się do mężczyzny, ale *waść byłaś*, gdy zwracano się do kobiety. Początkowo płęć odbiorcy sygnalizowała zatem składnia nowych wówczas form adresatywnych, która nie różniła się pod tym względem od składni zaimka *ty*. Wbrew pozorom także np. opozycja *waszmości* : *waszmościów* nie była opozycją rodzajową, por. *Nierad bym, by się która z waszmościów starzała* PSM 82. Tak więc dawni Polacy nie mieli problemu z tym, jak zwracać się do mężczyzny, ale gdy obecnie ktoś usiłuje używać rzadkich i nieco archaicznych form symbolicznych typu *wasza ekscelencja*, widać wahania: czy ma tu być *constructio ad formam*, czy *constructio ad sensum*. Sam słyszałem, gdy pewna pani, zaskoczona wizytą arcybiskupa, użyła konstrukcji *ad formam*: *cieszę się, że wasza ekscelencja raczyła nas odwiedzić*. Raziło mnie to jako zupełnie niezgodne z rodzimą tradycją, póki nie znalazłem czegoś podobnego w źródłach. Okazuje się, że dawniej takie użycia też się zdarzały, również bardzo rzadko i, co może jest już rzeczą przypadku, też w odniesieniu do biskupa: *...abyś mi W. Ks. M. tak wielką łaskę wyświadczyć chciała...* ES 16, 18.

3.2. Rodzaj męski zamiast żeńskiego

Zwyczaj językowy pozwala używać form (lub rzeczowników) męskich, mimo że mowa jest i o mężczyznach, i o kobietach. W konstytucji czytamy: *My Naród Polski, wszyscy obywatele Rzeczypospolitej*, a nie *obywatele i obywatelki*. Podobnie jest oczywiście i w tekstach staropolskich, z tym, że jeśli wtedy miało to uzasadnienie w odmienności praw politycznych mężczyzn i kobiet, to dziś tego uzasadnienia nie ma. Inny fakt to współczesny między innymi grzecznościowy typ *pani poseł, pani dyrektor, artysta plastyk Anna Chudy*. Wiele już o tym pisano jako o zjawisku, w którym przejawia się „niedopasowanie” tradycji językowej do nowych faktów społecznych (por. ostatnio ŁAZIŃSKI, 2006). Ale w dawnej polszczyźnie też się to, choć rzadko, zdarzało. W niektórych bowiem sytuacjach pragmatycznych nie było np. zwyczaju odróżniania *przyjaciela* od *przyjaciółki* — wystarczał tu rzeczownik męski. Charakterystyczne są pod tym względem przemowy wygłaszane z okazji zawarcia małżeństwa. W tzw. oddawaniu panny rodzice panny młodej tak o niej mówili: *Takiego tedy gdy W.M.M. Pan obiera **przyjaciela**, złoty wiek złotym przepasywa czasem* W 1, 49. W prośbie o rękę, wygłaszanej w imieniu nowożeńca, padały słowa: *o nierozdzielного **przyjaciela** z domu W.M.M. Państwa upraszając, żąda jegomość p. N., aby się W.M. Państwu tanto nexu za dożywotniego sługę oddał* Pis 2, 146⁵. Skąd wzięło się ówczesne „niedopasowanie”? Zacząć trzeba od tego, że etykieta wymagała, aby *przyjacielu* zwracać się do mężczyzny niższej rangi, toteż np. wojewoda do kasztelana pisał *Panie Bracie i Przyjacielu mnie Miły* Ls 99. To by tłumaczyło, dlaczego tak właśnie nazywali kobietę ludzie zajmujący wobec niej pozycję nadrzędną. Jeśli zaś nie było w zwyczaju nazywać ją *przyjaciółką*, to dlatego, że solenność niektórych wypowiedzi wymagała środków językowych wartościujących dodatnio, a męski rzeczownik osobowy miał walor wyższy niż odpowiednie feminativum. Mężczyzny nigdy by przecież *przyjaciółką* nie nazwano.

⁵ Podobnie *przyjaciel* znaczył ‘żona’ w tekście urzędowym: *Adam Miodonka, który jest jeszcze beżenny, sam na siebie i **przyjaciela** swego, gdy mu go Pan Bóg da* U 205.

4. Osoba⁶

4.1. Kategoria osoby a formy autoadresatywne

Oprócz systemowych wykładników pierwszej osoby, jakimi są zaimki *ja* i *my*, dawna etykieta językowa miała zwyczajowe leksykalne sposoby wskazania i określenia nadawcy, dla których właściwe było uzależnienie od konkretnej sytuacji komunikacyjnej oraz ujemne wartościowanie (RITTEL, 1985: 62). Szczególnie istotne ze względu na akomodacje kategorii osoby były takie określenia nadawcy, które występowały w zdaniach z orzeczeniem trzecioosobowym, np. *o co prosi sługa wierny* (= ‘o co proszę ja’). Trzeba przy tym zastrzec, że użycia takie częstsze były jako egzemplifikacje figur retorycznych niż formuł etykiety. Spośród leksemów, które w takim kontekście miały funkcję autoadresatywną, kilka wyróżniało się wysoką frekwencją. Należał do nich przymiotnik *ubogi*, stosowany zwłaszcza w wypowiedziach o funkcji nakłaniającej, np. w suplicie rozbójników: *Jako teraz, nie mogąc bywać w zdobyczach morskich, ubogi Kozak ma się pracą swą ratować?* MiK 76, albo we wspomnieniach Paska po obłowieniu się w bitwie: *Począł był i medytować ubogi żołnierz Pas 139⁷*, a także wyrazy bliskoznaczne, np. *gdzież się mizerny, nieszczęśliwy, słaby człowiek przed następującym na życie mocniejszego impetem uciec ma?* Mt 1, 591. Stałe miejsce w etykiecie zyskały też określenia: *sługa* (oznaka niższości), *brat* i *siostra* (wykładniki solidarności), *przyjaciół* (oznaka przewagi) — używane zazwyczaj w szeregach *sługa i brat*, *brat i przyjaciel* itd. jako składniki końcowej formuły listu. Takich zwyczajowych wykładników leksykalnych było wiele i tworzyły one skomplikowany system, którego szczegóły pomijam jako tu mało istotne.

4.2. Osoba i modalność a czasowniki honoryfikatywne

Dla ewolucji średniopolskiej etykiety językowej charakterystyczna była tendencja do rozrostu formuł. Wykorzystywano w tym celu między innymi kategorię modalności, stosując modalne orzeczenia złożone z czasownikami nacechowanymi honoryfikatywnością (HUSZCZA, 1996: 77) jako członami nadrzędnymi.

⁶ Problem kategorii osoby w formach adresatywnych przedstawiłem w innym artykule (CYBULSKI, 2006).

⁷ Ponadto godne uwagi jest w tych dwóch przykładach retoryczne użycie liczby pojedynczej zamiast mnogiej.

Kategoria osoby klasyfikowała te czasowniki na obniżające rangę nadawcy, jeśli użyto ich w formach 1. osoby, np. *śmiałem prosić, ośmielałem się wnosić prośbę, poważam się upraszać, winszuję sobie honoru oddać usługi* itd., oraz podnoszące rangę adresata, jeśli użyte zostały w formach 2. osoby (były tylko dwa synonimy: *raczyć* i *chcieć*, np. *racz siedzieć, chciej wybaczyć*)⁸. Jednak może ważniejsze dla etykiety były formy 3. osoby czasownika *raczyć*, używane w wypowiedziach o funkcji referencyjnej. Już Łukasz Górnicki zauważył, że za jego czasów doszło do nadużywania tego elementu etykiety, co skłoniło go do wydania broszury pt. *Raczył* (1598). Z zawartych w niej przykładów wynika, że wskutek użycia w nowych kontekstach przekształciła się funkcja semantyczna i pragmatyczna tego słowa: traciło ono pierwotne znaczenie ‘chcieć’ i stawało się wyłącznie wykładnikiem grzeczności, a nawet „wydwarzania”, to jest sztucznego, manierycznego wysłowienia sług dworskich, którzy o swych panach, nawet skromnej rangi, mawiali: *pamiętać to Jego M. raczy, [...] wielką szkodę mieć raczy — aż i: chorować raczy [...] Jego M., pan mój, szyję złamać raczył* G 2, 321; 322. Musiało to śmieszyć także Reja, w którego fraszce tak się ktoś wyraził o wisielcu: *Wierę pan Mateusz nasz to wisieć raczy!* RF 127. Zdaniem Górnickiego, był to sposób mówienia stosowny tylko w odniesieniu do adresatów rangi najwyższej: Boga, królów czy biskupów.

5. Tryb w akcie prośby

5.1. Tryb przypuszczający

Wszystkie wykładniki prośby mogły też być wykładnikami rozkazu. Z tego względu, aby zachować właściwą prośbie moc illokucyjną, musiano znaleźć dodatkowe, swoiste środki formalne obudowujące: oprócz przysłówków o większej ekspresji, powtórzeń, czasowników honoryfikatywnych *raczyć*, *śmieć* itp., ważnym środkiem utrzymania mocy illokucyjnej był tryb przypuszczający. Zaczątki takiego użycia trybu przypuszczającego widać już w XVI w., np. *Kiedyby jeden z was chciał uczynić to miłosierdzie nade mną, a iść po którego mego słułę!* G 1, 261. U podstaw tej formy są orzeczenia podrzędne zależne od zdań wyrażających wolę nadawcy, jak np. *widziałoby mi się, MPanie, abyś WM. ob-
rał jednego z tych panów, a jemu to rozkazał, iżby opisał i wymalował słowy*

⁸ Kategoria osoby była też istotna w klasyfikowaniu niektórych autonomicznych aktów etykiety: o różnicach między *witaj* a *witam*, *przepraszam* a *przebacz* pisałem w innej pracy (CYBULSKI, 2003: 18—21, 153, 156).

doskonalego dworzanina G 1, 76, a ponadto zdania z orzeczeniem modalnym, w których członem nadrzędnym był czasownik *prosić*: **Proszę jednak waszeci pilno i pięknie, kiedybyś waszeć raczył siedzieć** EF 162. Taką samą genezę ma dość rzadki środek wyrażania prośby trybem przypuszczającym słowa illokucyjnego: **prosiłbym** ja WKM*ość i bezpiecznie radził, abyś WKM nie żałował tej osobie Baru na to konferować* Ml 176. Także ten sposób proszenia wywodzi się zapewne z członów podrzędnych zdań złożonych, por. pierwotną postać prośby z XVI w.: *cnota W.Ks.M. [...] przywiódłaby mię była ktemu, abym WMci prosił* *dziewki synowi swemu jednemu za żonę* Mch 2, 611.

5.2. „Tryb pytający”

Najważniejsza chyba różnica między dawną a współczesną polską etykietą językową zasadza się na tym, że obecnie „najczęściej spotykaną formą aktów prośby [...] jest forma trybu pytającego” (MARCJANIK, 1997: 161)⁹, podczas gdy w dawnej polszczyźnie (do XVIII w.) tego sposobu proszenia jeszcze nie było. Jeżeli zatem gradacja grzeczności polega na przejściu od trybu oznajmującego (*proszę*) przez przypuszczający (*prosiłbym*) do „pytającego” (*czy mogę prosić?*), to dawny Polak poprzestaje na stadium pośrednim: — „rekordem jego mowy jest tryb warunkowy”.

Niektóre podane w niniejszym artykule przykłady grzecznościowego wartościowania wykładników kategorii gramatycznych są oczywiste i dobrze znane: nie od dziś wiadomo o wyższości rodzaju męskiego nad żeńskim, trzeciej osoby nad drugą, trybu przypuszczającego nad rozkazującym. Ale sformułowana tu teza o wyższości form genetycznie wołaczowych nad formami innych przypadków nie tylko nie jest oczywista, ale z punktu widzenia współczesnego poczucia językowego opaczna („przecież mówi się *chodź Jolka*, a nie *chodź Jolko*”). Tymczasem analiza diachroniczna każe ją sformułować jako pewną. Nieoczywista jest też wyższość liczby mnogiej nad pojedynczą: w polszczyźnie bywa odwrotnie, a przyczyny tego faktu ujawnia analiza diachroniczna i socjolingwistyczna, uwzględniająca niegdyś hierarchie ze względu na prestiż, odróżniająca wypowiedzi szlacheckie i nieszlacheckie, relacje niesymetryczne w akcie komunikacji itd. Godne uwagi są też takie nieopisywane dotąd w odniesieniu do języka polskiego zjawiska etykiety, jak: „nominatywizacja” formuł werbalnych, geneza grzecznościowego trybu przypuszczającego, pewne osobliwości w formach porozumiewania się z osobami stanu duchownego.

⁹ Pomijam tu zagadnienie, czy słuszne jest postulowanie kategorii trybu pytającego na równi np. z przypuszczającym.

Źródła

- AK — *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. T. 2 (1621—1660). Wyd. A. PRZYBOŚ. Kraków 1953.
- DP — *Diariusz sejmu piotrkowskiego r. p. 1565 poprzedzony kroniką 1559—1562*. Oprac. W. CHOMĘTOWSKI. Warszawa 1868.
- DS — *Dramaty staropolskie. Antologia*. Oprac. J. LEWAŃSKI. T. 1—6. Warszawa 1959—1963.
- EF — J. ERNESTI: *Forytarz języka polskiego* [...]. Wrocław 1674.
- ES — J. ERNESTI: *Sonderliche polnisch-deutsche Missiven und Zuschriften* [...]. Wrocław 1705.
- G — Ł. GÓRNICKI: *Pisma*. Wyd. R. POLLAK. T. 1—2. Warszawa 1961.
- Jr — J. JERLICH: *Letopisiec albo kroniczka* [...]. Wyd. K.W. WOJICKI. T. 1—2. Warszawa 1853.
- Kr — *Akta poselskie i korespondencje Franciszka Krasińskiego 1558—1576*. Oprac. I. JANICKI. Kraków 1872.
- Ls — *Listy polskie XVI wieku*. Red. K. RYMUT. T. 1: *Listy z lat 1525—1548 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*. Kraków 1998.
- MI — H. MALEWSKA: *Listy staropolskie z epoki Wazów*. Wyd. 2. Warszawa 1997.
- MIW — M. WIRTEMBERSKA: *Malwina*. Oprac. W. BILLIP. Warszawa 1978.
- Ms — *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII)*. Oprac. A. SAJKOWSKI. Wrocław 1961.
- Mt — M. MATUSZEWICZ: *Diariusz życia mego*. T. 1: 1714—1757. Wyd. B. KRÓLIKOWSKI. Warszawa 1986.
- Mch — K. MECHERZYŃSKI: *Historia wymowy w Polsce*. T. 2—3. Kraków 1858—1860.
- MiK — *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego Księga pamiętnicza* [...] wyd. staraniem i nakładem C.K. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. Kraków 1864.
- Mor — Z. MORSZTYN: *Muza domowa*. Wyd. J. DÜRR-DURSKI. T. 1—2. Warszawa 1954.
- Mr — J. MURMELIUS: *Oratiunculæ variae puerorum usui expositæ* [...]. Kraków 1527.
- Pas — J. PASEK: *Pamiętniki*. Oprac. R. POLLAK. Warszawa 1955.
- Pis — J. PIŚKARSKI: *Mówca polski albo* [...] *sejmowe i pogrzebowe mowy* [...]. Wyd. 2. T. 2. Kalisz 1684.
- PPK — *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa*. Wyd. F. PIEKOSIŃSKI. T. 2. Z. 1. (1587—1696). Kraków 1885.
- PSM — *Polska satyra mieszczańska. Nowiny sowizrzalskie*. Wyd. K. BADECKI. Kraków 1950.
- RF — M. REJ: *Figliki*. Oprac. M. BOKSZCZANIN. Warszawa 1974.
- RJ — M. REJ: *Żywot Józefa z pokolenia żydowskiego 1545*. Wyd. R. ZAWILIŃSKI. Kraków 1889.
- SN — G. SCHLAG: *Neunundfünfzig polnisch-deutsche Handlungsgespräche* [...]. Wrocław 1745.
- T — W. TYLKOWSKI: *Listy i rozmowy ceremonialne po części z włoskiego języka na polski przełożone* [...]. Warszawa 1691.
- U — *Księga sądowa Uszwi dla wsi Zawady 1619—1788*. Oprac. A. VETULANI. Wrocław 1957.
- V — N. VOLCKMAR: *Vierzig Dialogi oder lustige Arten zu Reden* [...]. Gdańsk 1631.
- W — K. WOYSZARNOWICZ: *Orator polityczny weselnym i pogrzebowym służący aktom* [...]. Cz. 1—3. Kraków 1648.

- ZA — *Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego* [...]. Wyd. S.A. LACHOWICZ. Wilno 1842.
- ZK — *Korespondencja Józefa Andrzeja Załuskiego 1724—1736*. Oprac. B.S. KUPŚĆ, K. MUZYŃSKA. Wrocław 1967.

Literatura

- CHLEBDA W., 1991: *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*. Opole.
- CYBULSKI M., 2003: *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średnio-polskiej*. Łódź.
- CYBULSKI M., 2006: *Kategoria osoby a polskie formy adresatywne*. W: *Osoba, osobowość — czynniki je kształtujące*. Red. M. PIETRZAK. Łódź, s. 61—88.
- GRABIAS S., 1994: *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin.
- HUSZCZA R., 1996: *Honoryfikatywność. Gramatyka, pragmatyka, typologia*. Warszawa.
- LABOCHA J., 1993: *Pojęcie wypowiedzi w lingwistyce*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” [Red. K. POLAŃSKI. Warszawa], z. 49, s. 52—57.
- LALEWICZ J., 1972: *Język, wypowiedź, akt mówienia*. „Studia Semiotyczne” [Red. J. PEŁC. Wrocław], T. 3, s. 145—160.
- ŁAZIŃSKI M., 2006: *O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-płciowa*. Warszawa.
- MARCJANIK M., 1997: *Polska grzeczność językowa*. Kielce.
- RITTEL T., 1985: *Kategoria osoby w polskim zdaniu*. Warszawa.
- STONE G., 1984: *Honorific Pronominal Address in Polish Before 1600*. „Oxford Slavonic Papers” [Ed. J.L. FENELL. Oxford], New Series 17, s. 45—56.
- TOMICZEK E., 1983: *System adresatywny współczesnego języka polskiego i niemieckiego. Socjolingwistyczne studium konfrontatywne*. Wrocław.

MAREK CYBULSKI

Grammar Categories in Old Polish Verbal Etiquette

Summary

The article undertakes, among other things, the following issues: 1. number in the syntax of addressee and self-addressee forms (*Twa Miłość* vs. *Wasza Miłość*; *ty* vs. *wy*; *ja* vs. *my*), 2. case as a category classifying addressee forms into vocative (eg. *mospanie*) and nonvocative ones (eg. *waspan*), 3. masculine and feminine gender, and masculine and feminine inflection paradigm in the syntax and structure of addressee forms eg. *waszmość*, 4. person as a category classifying honourificative verbs, 5. the conditional in the act of request. The phenomena are presented in evolutionary terms and from sociolinguistic point of view with pointing out especially an impact of valuation of categories and linguistic forms on the etiquette forms' evolution.

МАРЕК ЦЫБУЛЬСКИ

Грамматические категории в древнепольском языковом этикете**Резюме**

В докладе рассматриваются, в частности, следующие вопросы: 1. категория числа в синтаксических конструкциях, в которых употребляются различные формы обращения (*Twa Miłość* и *Wasza Miłość*; *ty* и *wy*; *ja* и *my*); 2. падеж в роли категории, определяющей обращения как звательные формы (напр.: *mospanie*) и другие формы (к примеру, *waspan*); 3. мужской и женский род а также мужская и женская парадигма окончаний в синтаксических конструкциях и в составе форм обращения типа *waszmość*; 4. лицо в роли категории, классифицирующей глаголы воздающие почести; 5. сослагательное наклонение как форма прошения. Те и другие вопросы представлены в хронологическом плане в процессе их развития. Они изложены с социологических позиций с учетом характера воздействия, какое оказали на развитие форм обращения изменения в пределах грамматических категорий и языковых форм.

НАДІЯ БАЛАНДИНА
Полтава, Україна

Мовні індикатори чеських виразів-контакторів

Останнім часом увагу вчених привертають усталені елементи мовної системи, що вживаються у стереотипних ситуаціях, і за допомогою яких співрозмовники впливають на думки, почуття і дії один одного. До них належать, крім прислів'їв та приказок, і прагматичні кліше. Щоправда, у мовознавчій науці можна натрапити й на такі номінації останніх, як мовні, рутинні, етикетні формули, прагматичні формативи, чи ідіоми, семіінтеракціональні одиниці, комунікативні фразеологізми, звороти ввічливості тощо, обсяги значень яких близькі, та все ж неоднакові. Варто зазначити, що коли йдеться про мовні стереотипи, то здебільшого мають на увазі конвенційну поведінку, пов'язану з дотриманням ритуалу і, відповідно, з категорією ввічливості, яка, у свою чергу, на мовному рівні знаходить відображення в низці граматичних категорій.

У зв'язку з тим, що притаманні прагматичним кліше динамічні і статичні ознаки роблять їх маргінальними, пропонований аналіз виходить із ширших комунікативно-прагматичних засад, де поєднано лінгвістичний підхід з описом комунікативного середовища, насамперед лінгвального, соціального, культурного.

Поведінкова (діяльнісна) специфіка прагматичних кліше позначається на ознаках, у виразненні яких формує засадничі принципи їх вивчення. Перша і головна ознака прикметна тим, що це більш-менш передбачувані стандартні мовні реакції на стереотипні контексти (ситуації) — типові, повторювані дії в ланцюгу соціального процесу, наприклад вітання, прощання, знайомство, звертання, прохання, вибачення, похвала, комплімент тощо (див про це, наприклад Н.Ф. Баландіна (2002)). Другою діяльнісною ознакою є прагматична спрямованість на адресата: прагматичні кліше

призначені шляхом емоційно-вольового впливу на свідомість людини регулювати її поведінку і формувати сприятливу для спілкування атмосферу взаєморозуміння і ввічливості.

Третя ознака виділяється здатністю імплікувати функціонально-смысловий потенціал, що пов'язаний з комунікативними інтенціями мовця, четверта ж прикметна потребою в реакції, принаймні у формі „прийнято, зауважено”.

Виділені чотири ознаки комунікативного характеру спонукають розглядати прагматичні кліше на рівні *parole*, *perforance* з урахуванням екстралінгвальних факторів, на тлі і під впливом яких вони актуалізуються.

З іншого боку, їх належність до ідеалізованого „банку даних” — *langue*, *competence* — очевидна. Ці одиниці відзначаються: а) стандартністю форми з передбачуваним лексичним складом і граматичним значенням, б) автосемантичністю, тобто збереженням свого значення в умовах ізоляції від контексту, в) відтворюваністю у певних контекстах і г) здатністю вступати в синтагматичні і парадигматичні відношення. Щоправда, стандартна форма внаслідок стирання лексичного значення її компонентів іноді постає у вигляді не правильної суб'єктно-предикатної структури, а еліптичної чи стягненої, можливо логічно нерозчленованої або індивідуально змодифікованої.

Прагматичні кліше здебільшого пов'язані з конвенціями, дотриманням ритуалу і ввічливістю. Проте комунікативний зміст контактної фази спілкування може відбуватися без „церемоній” і виходити за межі конвенцій. Іноді комуніканти намагаються не спеціально, майже спонтанно й інтуїтивно утримати на належному рівні увагу співрозмовника, підготувати його до сприйняття важливого повідомлення, зменшити соціальну чи вікову дистанцію, продемонструвати синхронність дії чи створити дружню або інтимну атмосферу, спонукати до реакції. Усе це стає можливим при вживанні неритуальних висловлювань привертання уваги, їх ще називають стимулами привертання уваги, чи, лаконічніше, контактними стимулами, або виразами-контакторами.

Переважну більшість таких чеських прагматичних кліше утворюють висловлювання з дієсловами: *viš/víte, představ si/představte si, poslouchej/poslouchejte, podívej se/podívejte se, vidíš/vidíte, hleď me, koukej/koukejme, ukáž/ukážete, počkej/počkejte* (*Vidíte — půjdu tak daleko, že přiznám, že jste možná ještě před několika dny nebyl daleko od pravdy* (Otčenášek); *Podívejte se! Mě politika vůbec nedrbe, ale když se to tak vezme, hlasoval jsem dnes dočista podle svého gusta a svědomí* (Otčenášek)) й усталені вирази причетності *jak vidíte, jak jste mohli číst, jak je vám známo, pokud si vzpomínáš, viš co* (*Jak vidíš, vše při starém... Nic se v tehle díře nezměnilo* (Neužil); *Jak jste mohli číst, katedra plánuje uspořádání symposia*), а також так звана об'єктна зв'язка (GREPL, KARLIK, 1986: 104) *to máš tak* (*Tak to máš tak, koncem měsíce jedu do Karpat*).

Вкажемо на їхній функціональний потенціал, у який входить: а) намір мовця привернути увагу адресата до своїх слів, б) активізація уваги адресата, яка через певні проміжки часу може розпорошуватися або послаблюватися, в) показати адресатові, що мовцю залежить на взаєморозумінні і зменшенні дистанції, а також г) інколи виявляти своє емоційне ставлення до ситуації, співрозмовника чи сказаного. Прототипове значення цих одиниць можна сформулювати таким чином: ‘хочу, щоб ти звернув увагу на те, що я кажу і що мені залежить на нашому взаєморозумінні’. Вони, на відміну від деяких контактних кліше ритуального характеру (вітань, прощань тощо), самостійно не вживаються й поєднуються з інформаційними знаками: *Hled' me, komu se podaří v tehle zemi slušně bydlet?* (Otčenášek); *Víte, ono to dřív nebylo lepší* (Hašek).

Будучи функціонально близькими до звертань, контактних етикетних формул, а також до вставних слів і вигуків (усіх їх об'єднує властива їм фатична метакомунікативна функція), мають свою специфіку. Наведемо лише найприкметніші ознаки. Від звертань вони відрізняються тим, що не називають адресата мовлення ні по імені, ні за функцією, ні за будь-яким іншими характеристиками, а їх уживання на початковій стадії спілкування без ритуального контактного кліше вважається неввічливим, від вигуків — практичною відсутністю інтонації вигуковості й формальною „зверненістю” до співрозмовника (на це вказує форма 2-ї особи однини чи множини або ввічлива форма, зрідка 1-ї особи множини), а від стимулів реакції (*že?*, *že ano?*, *vid'te?*, *pravda?*, *co říkáš?*) тим, що не спонукають реципієнта до реакції.

Аналізовані контактні стимули виникли на ґрунті дієслів інтелектуальної діяльності (*vědět, představit si, vzpomínat, číst*) і чуттєвого сприйняття (*poslouchat, podívat se, vidět, hledět, koukat*), а також таких дієслів, як *ukázat, počkat* і мають „додаткову спеціалізацію” на комунікативному рівні, яка поза ним відсутня. Комунікативний характер контактних дієслів спричинив появу додаткових системних відношень і специфічних функцій. Семантика вихідного дієслова може зберігатися, але в різних дієсловах і в різних контекстах неоднаково. Семний склад контактних стимулів і відповідних повнозначних дієслів різний; у стимулах привертання уваги він репрезентує елементи не семантичні, а функціонально-інтеракційні, чи фатичні: готує адресата до сприйняття інформації, зменшує дистанцію між мовцями, надає природності спілкуванню, деінде стає носієм модальностей. У зв'язку з появою в мовної одиниці додаткової функції, тобто входження її в нову систему відношень, у процедуру аналізу потрібно залучати екстралінгвальний контекст.

Для аргументації наведеної думки порівняємо функції повнозначного дієслова *víš/víte*: *Ty o tom víš!*, *Víte, kdo jsem?*, *Co on tam dělal tak dlouho, víš?* (1) й формально аналогічної, функціонально різної — контактної

— словформи *viš/víte*: *Viš, nechápu některé lidi!*, *Víte, já bych chtěla, aby Mářenka pochopila mne*, *On si ted' vzpomene na sběr, víš?* (2). У прикладах (1) форма дієслова *vědět* має значення „володіння інформацією” (DANEŠ, HLAVSA a kol., 1987: 307) і є предикатом з пропозиційним значенням апеляції (на що вказує форма 2-ї особи) до інтелектуальної сфери співрозмовника. Предикат є двохвалентним: із лівобічною позицією суб'єкта і з правобічною позицією з'ясувального речення або його номіналізованої форми. У єдності вказаних пропозицій реалізується інформаційна функція поверхнево чи глибинно складного висловлювання. У прикладах (2) те саме дієслово при відсутності здатності представляти пропозиційне відношення „володіння інформацією” теж апелює до адресата, але не для того, щоб у свідомості останнього активізувати актуальні для даного моменту знання, а задля формування ефекту очікування інформації. Правобічна валентність дієслова- контактора практично не передбачувана і лише після певних логічних операцій за певних припущень може бути схожою на валентність дієслова, від якого походить. Неактуальність правобічної валентності і структурні зрушення засвідчуються в такому контактному стимулі, як *Viš/víte co?* Відмінюване дієслово *viš/víte* у функції предиката відкриває правобічну позицію для компонента пропозиційної структури з'ясувального характеру зі сполучним словом *co*: *Viš/víte, co...*, але при втраті первинного значення та функції відбувається переміщення центру тяжіння на фатичну функцію, а також перерозклад синтаксичної структури, унаслідок якого виникає ідіома *Viš/víte co?*

На непередикатний характер контактного стимулу вказує і неможливість його негачії, пор.: *Co on tam dělal tak dlouho, víš?* — *Co on tam dělal tak dlouho, nevíš?* (1) і *On si ted' vzpomene na sběr, víš?* — **On si ted' vzpomene na sběr, nevíš?* (2). Останнє речення (2), хоч і є граматично правильним, у зв'язку з операцією негачії контактного стимулу ускладнюється семантично і структурно завдяки тому, що контактний стимул стає предикатом і носієм семантичної, а не стратегічної інформації.

На семантичну несуттєвість контактора вказує можливість його пропуску без загрози виникнення будь-яких небажаних змістових трансформацій, тоді як елімінація повнозначного дієслова призводить до неправильності висловлювання або зрушень у його семантичній структурі, пор.: *Ty o tom víš!* — **Ty o tom [...]!*, *Víte, kdo jsem?* — *[...] Kdo jsem?* (1) і *Viš, nechápu některé lidi!* — *[...] Nechápu některé lidi!*, *Víte, já bych chtěla, aby Mářenka pochopila mne* — *[...] Já bych chtěla, aby Mářenka pochopila mne* (2).

Утрата основного семантичного значення і правобічної валентності спричинила неповноту парадигми. Контактори вживаються переважно у формі 2-ї особи теперішнього часу дійсного або наказового способу, тоді як значення „володіння інформацією” може виявлятися в різноманіт-

них формальних особових і способових репрезентаціях, наприклад, *Pojďte dál, pánové — vím/víme, proč přicházíte! Jo — to vím/víme/víš/víte/ví/věději/věd'/věd'te/bych věděl/bychom věděli!* Якщо мовцеві залежить на однастайності поглядів, в дієсловах зорового сприйняття можливе вживання форми 2-ї особи множини (на позначення спільної дії): *podívejme se, (hovor.) hled'me, (hovor.) koukejme: Koukej — to je jak s tou merun'kou! Zasadíš, chytne se — dobrá! (Otčenášek); Hled'me! Odvážná soudružka se bojí papírka! (Loukotková).*

Центр функціонально-семантичного поля вказаних дієслів маркований контактною функцією, але на периферії вона дещо притлумлюється завдяки нашаруванням, спричиненим різними обставинами. В одних випадках аналізовані дієслівні форми можуть ставати носіями різноманітних модальностей (у випадку з дієсловом *víš/víte* йдеться переважно про невпевненість: *Myslím... jestli bys mohl žít... bez továrny..., jako tata nebo... víš, myslím — třeba bez peněz...* (Otčenášek)) або набувати інших значень, наприклад утаємниченість.

Чималі зміни вносить і позиція. У чистому вигляді контактна функція найповніше експлікується в препозиції, оскільки створює ефект очікування. Однак, як засвідчують приклади, контактні стимули, хоч і зрідка, трапляються й у інтерпозиції, і в постпозиції, що врешті-решт позначається й на їхньому функціональному навантаженні. Інтерпозиція сприяє появі різноманітних модальностей (здивування, впевненості, невпевненості), а постпозиція трансформує контактор у сигнал кінця повідомлення або сприяє появі ознак стимулу реакції реципієнта, переважно позитивної: *Je to hrozné, když člověk zůstane tak na stará kolena sám, víš* (Moravia). Зазначимо, що постпозиція, хоча й послаблює функцію стимулу привертання уваги, не формує нової функції, а про функціональні ознаки стимулу реакції адресата можна говорити лише з певними застереженнями, оскільки значною мірою вони є фіктивними. На це вказує той факт, що мовець переважно й не думає „надавати слово” адресатові, а продовжує розвивати свою думку. Мовчання ж адресата є цілком природним, і лише при незгоді він „бере” формально надане йому слово.

Щодо дієслівного способу вираження контакторів, то у формі теперішнього часу дійсного способу вживаються дієслова *víš/víte* і *vidíš/vidíte*, усі ж інші дієслова (*představ si/představte si, poslouchej/poslouchejte, podívej se/podívejte se, (hovor.) hled'/hled'te (me), (hovor.) koukej/koukejte (me), ukáž/ukážte, počkej/počkejte*) — у формі наказового способу. І знаходяться вони переважно в препозиції стосовно основного висловлювання, що, імовірно, зумовлене саме імперативністю їхньої форми: *Ale poslouchej, jaky máte důvod utíkat; Podívej se, já bych ti mohl uvést řadu příčin; Koukej, mě politika vůbec nezaujima; Představ si, náš doktor to potvrdí; Ukaž, pověsíme*

ten obraz sem!; *Počkejte, opravdu, je to tady*. І хоча й імперативність форми вплинула на позицію контактора стосовно інформаційного повідомлення, саме значення імперативності в них послаблене.

Відомо, що найзагальнішою метою наказових висловлювань є спонукати адресата до реалізації/нереалізації якоїсь дії. Однак у даному випадку йдеться не стільки про спонукання до виконання певної дії, наприклад слухати, дивитися, чекати, а про активізацію уваги щодо важливого, на думку мовця, повідомлення. Первинне значення дієслів ментальної дії чи сприйняття практично не позначається ні на функції й семантиці самого контактора, ні на тому, яку після нього інформацію потрібно очікувати, тобто, чи є вона диференційованою і прогнозованою після кожного окремого контактора.

Уживання контакторів, спрямованих на конкретні органи сприйняття, зокрема слух (*poslouchej/poslouchejte*) чи зір (*podívej se/podívejte se*, (hovor.) *hled'/hled'te* (me), (hovor.) *koukej/koukejte* (me)), є чисто умовним і не розмежовується ні мовцем, ні адресатом. На останнє вказує і той факт, що в деяких контекстах ці дієслова можуть бути взаємозамінюваними: *Vidíš/víš/poslouchej/podívej se/koukej/představ si, já myslel, že budu u nás na vesnici léčit*. Така невибірковість щодо інформаційного висловлювання дозволяє говорити про функціонально зумовлену синонімію. Виняток становить хіба що контактор *počkej/počkejte*, що з'являється в мовленні в той момент, коли виникає вимушена пауза і мовець відчуває загрозу переходу ініціативи до адресата: *Bydlel tu prý nějaký penzista, nějaký rada, jmenoval se... počkejte, takové podivné jméno...* (Otčenášek). Натомість кожен з указаних контактних стимулів разом із відповідним йому повнозначним дієсловом утворює омонімічну пару, пор.: *Podívej, tady je to — černé na bílém* і *Podívej, chlapče, tvoje nebožka máma mi tě dala před smrtí na starost* (Otčenášek).

Не байдужа до метакомунікативного вживання аналізованих дієслів й інтонація. Імперативні жанри — прохання, запрошення, порада, вмовляння, наказ тощо — виголошуються зі спонукальною інтонацією, тоді як контактору ця інтонація не притаманна. Крім того, з погляду нормативної поведінки, невиконання імперативів є переважно небажаним, але для контакторів ця вимога неактуальна.

У зв'язку з вищеозначеним можна стверджувати, що названі контактори синтаксично не поєднуються із строго визначеними і конвенційно встановленими типами висловлювання. Частіше їх буває декілька. Так, контактор *poslouchej* може вживатися з повідомленнями, що виражають погляд, оцінку, занепокоєння, здивування (*Poslouchej, chlapče, mám pocit, žeš v poslední době náš vzájemný vztah trochu zkazil, Poslouchejte: nezdá se vám, že trouchnivíme?, Ale poslyšte — jaky máte důvod utíkat tam?*); *podívej se* — погляд, оцінку, констатацію факту, аргументацію, висновок (*Podívej*

se, má milá, já bych ti mohl uvést řadu příčin (Čapek), *Vidíte, vidíte, už jste to mohl mít za sebou, sama jsem vás přesvědčovala* (Neužil), *Podívej — nechme toho. Ať mě hrom, jestli jsem to nemyslel dobře, Koukej, poříd' si takovou bombu a máš pokoj!* (Otčenášek); *viš* — погляд, оцінку, прохання, пропозицію, аргументацію (*Viš, řekli mi u nás, mají ke mně důvěru, Viš, soudruhu — nechápu některé lidi!, Víte, přátelé, ono to dřív nebylo lepší, Ale já chci být ve straně, viš!* (Otčenášek)), тому прогнозувати зміст висловлювання реципієнтові важко. Цікавими є дані С. Чмейркової стосовно порівняльного вживання слівця *viš* серед жінок і чоловіків. Виявляється, що воно в мовленні жінок уживається вп'ятеро частіше, ніж у чоловіків (ČMEJRKOVÁ, 1996: 38), можливо, через його здатність зменшувати психологічну дистанцію між мовцями, створювати атмосферу довіри.

На відміну від попередніх, деякі контактні одиниці дозволяють репрезентувати не розмиту інтенційність, а конкретну. Так, висловлювання *To máš tak* дозволяє робити припущення, що інформаційна частина висловлювання матиме функцію висновку: *To máš tak, on byl vždycky prchlivý*, а несправжнє питання *Viš/víte co?* найчастіше „спеціалізується” на поєднанні з висловлюваннями, функціональне призначення яких ґрунтується на формуванні ефекту очікування пропозиції: *Viš co? Uvařím ti kávu či propozicií* виконання спільної дії: *Viš co? Oblékní na sebe ty nejhezčí šaty a pojd' se mnou!* (Procházka), *Víte co? V sobotu se pojedeme vyplavčit do Pikovic*. Здається, що саме наявність у деяких контекстах семи ‘очікування пропозиції’ дозволила І. Коларовій уважати кліше індикатором комунікативної функції пропозиції. Іноді вказане висловлювання розпочинається часткою *tak*: *Tak viš co? Pojedeme raději domů už v pátek*, яка сигналізує про реакцію мовця на якесь повідомлення партнера (KOLÁROVÁ, 1991: 21). Проте, якщо бути більш точним, то хоч і вказаний зворот у переважній більшості вживань слугує „індикатором комунікативної функції пропозиції”, все ж покликаний виконувати більш широку функцію — формувати ефект очікування, готуючи слухача до сприйняття якоїсь ідеї (у тому числі й пропозиції), часто несподіваної для адресата: *Viš co? Nepojedu tak daleko*.

Таким чином, похідні від повнозначних дієслів метакомунікативні знаки, переважно передуючи інформаційному мовленню, виконують допоміжну роль і сприяють формуванню ефекту очікування для сприйняття повідомлення і привертають увагу до сказаного.

Використані джерела

- Čapek K.: *Kniha apokryfů*. Praha 1983, 227 s.
Hašek J.: *Abeceda humoru*. Praha 1960, 211 s.
Loukotková J.: *Medúza*. Praha 1973, 394 s.
Moravia A.: *Horalka*. Přel. z ital. J. POKORNÝ, A. WILDOVÁ. Praha 1976, 335 s.
Neužil Fr.: *Královna Eliška Rejčka*. Praha 1980, 376 s.
Otčenášek J.: *Občan Brych*. Praha 1968, 484 s.
Procházka J.: *Hrdelní pře majora Zemana*. Praha 1984, 395 s.

Література

- ČMEJRKOVÁ S., DANEŠ Fr., KRAUS J., SVOBODOVÁ I., 1996: *Čeština, jak ji znáte i neznáte*. Praha.
DANEŠ Fr., HLAVSA Z. a kol., 1987: *Větné vzorce v češtině*. Praha.
GREPL M., KARLIK P., 1986: *Skladba spisovné češtiny*. Praha.
KOLÁROVÁ I., 1991: *K některým ilokučným funkcím slovesa „vědět“*. In: „Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university“. № 39. Brno, s. 19—21.
- БАЛАНДИНА Н.Ф., 2002: *Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті*. Київ.

NADIA BALANDINA

The linguistic indicators of the czech expressions of contact

Summary

The cliché of expression-contactors, from the point of view of presuppositions, functional potential of language indicators of functions and national and cultural specific character are investigated in the article. Semantic and grammatical peculiarities of the contactors, especially those which appeared on the background of the verbs of mental activity and visual perception are determined.

NADIA BALANDINA

Językowe eksponenty czeskich wyrażeń — kontaktorów

Streszczenie

W artykule rozpatruje się czeskie wyrażenia, które stanowią tzw. klisze. Zostały one zbada-
dane w zakresie presupozycji, swych funkcjonalnych możliwości, językowych wskaźników
funkcji oraz pod względem etnokułturowej specyfiki. Określone semantyczne i gramatyczne
właściwości tych wyrażeń zostały wyodrębnione na podstawie czasowników zawierających
w swym znaczeniu informacje o intelektualnej sferze działalności człowieka oraz jego percep-
cji zmysłowej.

Realizacja kategorii określoności/nieokreśloności w tekstach słowackich i polskich

Szeroko pojęta semantyczna kategoria określoności/nieokreśloności ma w różnych językach inne wykładniki; może być wyrażana środkami gramatycznymi (np. za pomocą rodzajnika określonego) lub *implicite*, tekstowo. W niniejszym artykule podejmuję próbę opisu wycinka problematyki dotyczącej kategorii określoności/nieokreśloności i funkcji, jaką w jej wyrażaniu pełnią zaimki. Ich rola zarówno w języku słowackim, jak i polskim jest dość istotna, bo — jak wiadomo — ani język słowacki, ani polski nie mają gramatycznych wykładników określoności/nieokreśloności, takich jak rodzajniki określone i nieokreślone w językach tzw. rodzajnikowych.

Kategoria określoności/nieokreśloności dotyczy grup imiennych użytych referencyjnie. Za grupę imienną określoną (wyznaczoną) przyjmuje się grupę imienną użytą referencyjnie, tj. odsyłającą do referenta poza tekstem (we wspólnym świecie nadawcy i odbiorcy).

Aby ją ustalić, dla poszczególnych grup imiennych relewantna jest przede wszystkim semantyka predykatu, który implikuje argument w postaci grupy imiennej. Ważne są też — jak piszą H. Běličová i L. Uhlířová (BĚLIČOVÁ, UHLÍŘOVÁ, 1996) — czas, aspekt, aktualizacja, czasem także osoba i tryb.

Wykładnikami określoności (wyznaczoności) grupy imiennej są (por. BĚLIČOVÁ, UHLÍŘOVÁ, 1996: 231):

- wyrażenia o inherentnej cesze określoności: nazwy własne (*Hania, Kowalski*), deskrypcje określone (*stolica Polski*), nazwy indywiduowe (*Słońce, Ziemia*), nazwy sytuacyjnie jednoznaczne (*Spotkamy się na dworcu*); takie wyrażenia w obu analizowanych językach są klasami otwartymi, produktywnymi;
- wyrażenia zaimkowe w pozycji syntaktycznie zależnej: *ta książka, tamten obraz*; klasa nieliczna, praktycznie nieproduktywna;

- samodzielnie użyte wyrażenie: Czekaliśmy na Pawła, ale *on* nie przyszedł;
- grupa imienna bez wykładnika określoności: Kupiłem wczoraj ciekawą książkę. *Autora* znam już od dawna;
- wykładnik zerowy: Czekaliśmy na Pawła, ale *ø* nie przyszedł.

Zatem do wyznaczania grupy imiennej (TOPOLIŃSKA, 1981; 1984; GRZEGORCZYKOWA, 1990) z zasobu środków zaimkowych korzysta się głównie z zaimków wskazujących *tento* — w języku słowackim, i *ten* — w języku polskim.

Natomiast w przypadku, gdy grupa imienna jest niescharakteryzowana (nieokreślona), wykładnikiem tej kategorii w językach nierodzajnikowych (np. polskim i słowackim) jest zero syntaktyczne: „[...] pustej pozycji w strukturze treści odpowiada puste miejsce na powierzchni, które oznacza, że przedmiot nie został określony, a więc że została zawieszona operacja uszczegółowienia. Natomiast użycie zaimka nieokreślonego wnosi dodatkową informację, a mianowicie wyrażoną *explicite* negację wspomnianej operacji uszczegółowienia. Stosowany jest zatem wtedy, kiedy nadawca komunikatu mówi wprost, że nie może lub nie chce wskazać przedmiotu, który implikuje predykat” (*Encyklopedia...*, 1999: 606).

System zaimków nieokreślonych jest o wiele bogatszy w języku słowackim niż w języku polskim. Ich budowa jest w obu językach podobna, tzn. składają się z zaimka pytajno-względego i partykuły nieokreślonej, ale inwentarz tych partykuł jest w języku słowackim o wiele bogatszy.

Morfológia slovenského jazyka (*Morfológia...*, 1966) przytacza pełny ich zestaw, także tych rzadszych, przestarzałych czy ograniczonych terytorialnie. Kilkanaście zaimków pytajno-względnych typu: *kto*, *čo*, *ktorý*, *aký*, *kde*, *kedy*, pomnożonych przez kilkanaście partykuł tworzących zaimki nieokreślone daje liczbę kilkudziesięciu słowackich zaimków nieokreślonych, np. (tylko z morfemem *kto*): *ktosi*, *dakto*, *niekto*, *vol'akto*, *hocikto*, *kadekto*, *ktokol'vek* i rzadsze *ledakto*, *kdekto*. Do tego dochodzą jeszcze zaimki wtórne, powstałe z wyrazów typu *ktoviekto*, *bohviekto*, w przypadku których proces tworzenia został formalnie zakończony przez nadanie im właściwej postaci graficznej — jako samodzielne leksemy są pisane łącznie: *bohviekto* itp. Do listy zaimków nieokreślonych należy też zaimek *istý* (w funkcji przydawkowej, atrybutywnej) i wtórny potoczny *jeden*.

Takie bogactwo leksykalne nasuwa pytanie o funkcje, specjalizację czy odcienie znaczeniowe zaimków nieokreślonych. W najogólniejszych zarysach *Morfológia...* je podaje, są to jednak bardzo niejasne określenia typu: „[...] majú najvšeobecnejší neurčitý význam” (*Morfológia...*, 1966: 294), albo przypisuje się niektórym z nich także funkcje gramatyczno-składniowe, np. zaimki z morfemem *-kol'vek* otwierają zdania względne.

W innych gramatykach słowackich opis tych zaimków jest z konieczności jeszcze bardziej ogólnikowy: „Neurčité zámená poukazujú na osobu, vec, alebo vlastnosť len približne, neurčito” (PAULINY, RUŽIČKA, ŠTOLC, 1968: 214);

„Neurčitými zámenami sa vyjadruje, že nevieme, nechceme alebo nepotrebujeme presne označiť nejakú osobu, vec alebo vlastnosť” (PAULINY, 1981: 133).

W porównaniu z zaimkami słowackimi nieokreślone zaimki polskie tworzą zbiór tylko kilkunastoelementowy, ale składają się z tego samego typu morfemów, tj. zaimków pytajno-względnych i jednego z dwóch postfiksów: *-ś* (*ktoś, coś, któryś, jakiś*) oraz *-kolwiek* (*ktokolwiek, cokolwiek*). Partykuła *nie-* tworzy tylko zaimek nieokreślony *niektóry*. (Inne dwa mają znaczenie przysłówkowe: *nieco* = ‘trochę’, *niekiedy* = ‘czasami’).

Zaimki nieokreślone w języku polskim mogą mieć także postać wyrażen dwuczłonowych: *bądź kto, byle kto*. Wyrażenia *Bóg wie kto, Bóg wie co* także mogą pełnić funkcję zaimków nieokreślonych, ale proces ich „pronominalizacji”¹ nie został jeszcze usankcjonowany formą graficzną, tzn. nie jest to, jak w języku słowackim, jeden leksem. Do zaimków nieokreślonych należy również leksem *pewien* i wtórne potoczne *jeden*.

Ich charakterystyka semantyczna w tzw. Gramatyce akademickiej (LASKOWSKI, 1999) brzmi następująco: „[...] zaimki nieokreślone są wskaźnikami argumentu niescharakteryzowanego — osobowego lub nieosobowego. Zaimki z afiksem *-ś* sygnalizują, iż mówiący nie jest w stanie lub nie ma zamiaru jednoznacznie zidentyfikować obiektu [...], zaimki z afiksem *-kolwiek* sygnalizują, że dla mówiącego identyfikacja obiektu jest nieistotna” (LASKOWSKI, 1999: 335).

By móc precyzyjniej scharakteryzować zaimki nieokreślone, odwołam się znów do referencji i typów referencyjnych, jakie wyróżniła R. GRZEGORCZYKOWA (1990: 123). Z zaproponowanego przez tę autorką wykresu, gdzie referencję dzieli na szczegółową i ogólną, a szczegółową — na określoną i nieokreśloną, wykorzystam na potrzeby niniejszego artykułu dwa typy referencji nieokreślonej, mianowicie: 1) referencję subiektywnie, tj. z pozycji nadawcy, określoną (nieokreśloną dla odbiorcy) oraz 2) referencję subiektywnie (znów z pozycji nadawcy) nieokreśloną.

Inni badacze wyróżniają podobne typy referencji nieokreślonej; różnica sprowadza się do odmiennej terminologii, np. E. PADUČEVA (1992) nazywa odpowiednio wykładniki dwóch wyróżnionych przez R. Grzegorczykową typów referencji nieokreślonej zaimkami słabookreślonymi i zaimkami „niewiedzy”, natomiast S. Karolak — autor haseł zaimkowych (*Encyklopedia...*, 1999) — nazywa je zaimkami nieokreślonymi tetycznymi, stosowanymi „w zdaniach mówiących o zdarzeniach realnych, które miały miejsce w przeszłości lub mają miejsce aktualnie” (*Encyklopedia...*, 1999: 606).

¹ Używam tego określenia w innym niż dotychczas przyjęte znaczeniu, tzn. jako nazwanie procesu przekształcania wyrażen w zaimki (*pronomina*), analogicznie do procesu adwerbializacji czy interjekcjonalizacji.

Wyróżnienie wymienionych typów informacji referencyjnej zdeterminowane jest przez funkcjonowanie w języku konkretnych wykładników w postaci zaimków.

Pierwszy typ zaimków nieokreślonych stanowią więc te, które oznaczają negację wskazania, wynikającą z decyzji mówiącego, który przedmiot zna, ale z jakichś powodów nie wskazuje go odbiorcy komunikatu — wtedy jest mowa o referencji subiektywnie określonej. Do tej klasy zaimków w języku słowackim należą zaimki z morfemem *-si*, *nie-*, ewentualnie *da-*, np.: *niekto*, *dakto*, *nejaký* oraz zaimek *istý*:

(1) Povedal mi to *istý pán* (*niekto*).

Podobnie po polsku:

(1a) Powiedział mi o tym *pewien pan* (*ktoś*).

(2) Predchádzal tomu *istý fakt*, ktorý zmenil jeho rozhodnutie.

(2a) Poprzedzał to *pewien fakt*, który zmienił jego decyzję.

(3) *Niečo/Čosi* dom ti doniesol.

(3a) *Coś* ci przyniosłem.

Tak wyodrębniony obiekt znany mówiącemu (a zakłada się, że nieznanego odbiorcy, słuchającemu) może pełnić funkcję wprowadzającą, tzn. służyć do późniejszej konkretyzacji obiektu:

(4) *Niečo/Čosi* som ti doniesol. Pozri, aké krásne jablčká.

(4a) *Coś* ci przyniosłem. Spójrz, jakie ładne jabłka.

(5) Mám k tebe *istú prosbu*. (+ konkretyzacja, ciąg dalszy) — mohol by si mi preložiť tento list.

Jeszcze jeden przykład — już bez konkretyzacji:

(6) Eva sa vydala za *istého cudzinca*.

Tak więc przy zaimkach słabo określonych (tj. przy wykładnikach referencji subiektywnie określonej) odpowiednio w języku słowackim i polskim funkcjonują zaimki: *niekto*, *niečo*, *ktosi*, *čosi*, lub zaimek przymiotny *istý* w języku słowackim, w polszczyźnie zaś zaimki z morfemem *-ś*: *ktoś*, *coś*, lub zaimek przymiotny *pewien*.

Jednak zarówno w języku słowackim, jak i w polszczyźnie te same zaimki mogą mieć także znaczenie obustronnej nieokreśloności (wg Padučевой zaimki „niewiedzy”). Nie ma więc ani język słowacki, ani polski takiej specjalizacji

zaimków nieokreślonych w tych dwu znaczeniach, jaką ma np. język rosyjski (*koe-čto* — referencja subiektywnie określona; *čto-to* — referencja subiektywnie nieokreślona). Wydaje się, choć nie potwierdzają tego wszystkie opracowania słowackie, że w języku słowackim w znaczeniu obustronnej nieokreśloności występują raczej zaimki z morfemem *-si*, ale też *nie-*, *da-*:

- (7) *Akýsi človek doniesol balík, ale tiež Nejaký človek doniesol balík.*
- (8) *Ktosi klope/Niektó klope.*
- (9) *Eva sa vydala za akéhosi/za nejakého cudzinca.*

Tak przedstawia się zakres użycia podstawowych zaimków nieokreślonych. Okazało się, że wyróżniona kategoria nieokreśloności subiektywnej i obiektywnej nie ma swych odrębnych wykładników tak w języku słowackim, jak i polskim. Wcześniejszy uzus w języku słowackim zakładał taką specjalizację, tj. zaimki z morfemem *nie-* i *da-* specjalizowały się bardziej w funkcji wykładnika nieokreśloności subiektywnej, natomiast zaimki z morfemem *-si* — bardziej w funkcji wykładnika nieokreśloności subiektywnej (por. PAPIERZ, 2001), choć nie przestrzegano tego konsekwentnie. Współcześnie różnice między tymi dwoma typami zaimków uległy zatarciu.

Polskim odpowiednikiem tak użytych zaimków nieokreślonych jest każdorazowo leksem *ktoś*, zatem nie ma w języku polskim systemowych możliwości zróżnicowania nieokreśloności subiektywnej i obiektywnej. Może ją (ale nie zawsze) ujawnić jedynie szerszy kontekst.

Najprecyzyjniej sformułowały warunki, w jakich funkcjonują zaimki nieokreślone w językach słowiańskich, a więc także w języku słowackim i polskim, H. BĚLIČOVÁ i L. UHLÍŘOVÁ (1996), autorki monografii o składni słowiańskiej. Do środków wyrażających kategorię nieokreśloności zaliczają między innymi interesujące nas tu zaimki nieokreślone (obok przysłówków, liczebników i przymiotników typu słow. *určitý*, pol. *wiadomy*). Inwentarz tych środków jest — jak już zostało powiedziane — w obu językach różny; bardziej niż w przypadku wykładników określoności granica między znaczeniami poszczególnych wykładników nieokreśloności jest w konkretnych użyciach nieostra i w znacznym stopniu uwarunkowana kontekstowo oraz pragmatycznie.

Jak wspomniano, używając zaimka nieokreślonego, nadawca informuje adresata o tym, że nie identyfikuje przedmiotu, o którym mowa. W ten sposób zawieszona zostaje operacja uszczegółowienia przedmiotu, o którym mowa. Użycie środków wyrazowych nieokreśloności uwarunkowane jest dwoma czynnikami. Zależy od tego:

- czy fraza nominalna z cechą nieokreśloności odnosi się do konkretnego, pojedynczego obiektu, czy też nie, tj. czy istnieje możliwość wyboru elementu ze zbioru;

— czy nadawca wyraża powody, dla których nie identyfikuje obiektu, czy też nie; powody te wiążą się z presupozycją znajomości/nieznajomości referenta ze strony nadawcy i/lub adresata, ewentualnie osoby trzeciej.

W poszczególnych językach słowiańskich różne są warunki, w których informacja ta **musi** być przez nadawcę przekazana, kiedy przekazanie jej jest **fakultatywne**, a kiedy, przeciwnie, **jest niemożliwe** (BĚLIČOVÁ, UHLÍŘOVÁ, 1996: 243).

Na konieczność wyrażenia cechy nieokreśloności mogą mieć wpływ zarówno czynniki gramatyczne (z języków słowiańskich dotyczy to tylko bułgarskiego i macedońskiego), jak i semantyczne i komunikatywne. Powody semantyczne są następujące: cecha nieokreśloności musi być wyrażona, o ile jej niewyrażenie prowadziłoby do zmiany semantycznej (referencyjnej) struktury grupy imiennej: *Budoucnost jedné vesnice* (użycie referencyjne) vs. *Budoucnost vesnice* (użycie niereferencyjne) (BĚLIČOVÁ, UHLÍŘOVÁ, 1996: 243).

Przyjmuje się, że cecha nieokreśloności bywa wyrażona *explicite*, gdy referencyjnie użyta grupa imienna jest w **temacie** zdania, ponieważ w przeciwnym razie byłaby przez adresata traktowana jako określona. Natomiast w **remacie** nieokreśloność jest wyrażana *explicite* niemal regularnie: *Stretol som jednu/istú ženu*. Wersja: *Stretol som ø ženu*, może być traktowana jako użycie generyczne: ‘Spotkałem kobietę (a nie mężczyznę)’.

Jak już wspomniano, pozycja przed rzeczownikiem nieobsadzona przez zaimek nieokreślony jest nienacechowana, natomiast pojawienie się zaimka nieokreślonego wprowadza dodatkowe informacje. Mianowicie, gdy grupa imienna jest niescharakteryzowana (nieokreślona), wykładnikiem tej kategorii w językach nierodzajnikowych (np. polskim i słowackim) jest zero syntaktyczne.

Spróbujmy zatem usystematyzować mechanizmy, jakie rządzą zjawiskami zerowania zaimków w tekstach polskich i słowackich. O zerowaniu mówimy wtedy, gdy jakaś pozycja prymarnie obsadzona nie zostaje wypełniona elementem językowym. Analogicznie rzecz ma się na poziomie morfologicznym, gdzie „operowanie tym pojęciem dopuszczalne jest jedynie wtedy, gdy fonologiczne zero pozostaje w paradygmatycznej relacji z niezerowanymi wykładnikami morfologicznymi, wchodząc z nimi w opozycje funkcjonalne” (*Encyklopedia...*, 1999: 378). Na płaszczyźnie syntaktycznej czy jeszcze wyższej — tekstowej — zero tekstowe zajmuje pozycję przeznaczoną prymarnie dla jakiegoś elementu tekstowego. Nas interesować będą pozycje zerowe w opozycji do miejsc zajmowanych przez elementy zaimkowe.

Jako pierwszy wybrałam fragment noweli *Malka F. Švantnera*. Jest to początek nowej jednostki tekstowej — akapitu. Polskie odpowiedniki pochodzą z trzech — przytoczonych w kolejności chronologicznej — przekładów tego utworu na język polski².

² Cyfry w nawiasach oznaczają numery strony w oryginale i poszczególnych tłumaczeniach.

(10)

(S) Na salaši som našiel **akéhosi** Šajbana (105).

(P)

I) W szalasie zastałem **o** Szajbana (159).II) W szalasie zastałem **o** Szajbana (52).III) Na szalasie spotkałem **jakiegoś** Šajbana (171).

Zastanówmy się, jaka jest funkcja tekstowa tego zaimka i jakie są konsekwencje takich jego realizacji w tekście przekładu.

Narrator-bohater (narracja prowadzona jest w 1. os. l. poj.) wprowadza na początku nowej jednostki tekstowej — akapitu, nieznaną mu do tej pory postać Šajbana. Wprowadzenie to odbywa się za pomocą zaimka nieokreślonego *akýsi*, co zgodnie z funkcją tego zaimka sygnalizuje negację operacji uszczegółowienia. Zaimek zatem jednoznacznie tę postać charakteryzuje jako nową, nieznaną, mimo użycia nazwy własnej, nieokreśloną dla narratora, co potwierdza ciąg dalszy tego akapitu. Narrator — mimo użycia nazwy własnej — „musiał” użyć też zaimka nieokreślonego, ponieważ, zgodnie z regułą funkcjonowania tych zaimków, nie mógł zidentyfikować, uszczegółwić przedmiotu predykcji. Użycie imienia własnego jest swoistym cytatem — Šajban został mu tak przedstawiony i narrator „nauczył się” tej nazwy własnej. Dopiero kolejne jej użycia będą prawdziwą nazwą własną — w danym środowisku — i będą identyfikować tę postać w tekście. Usunięcie polskiego odpowiednika zaimka nieokreślonego (*jakiś*), czyli wprowadzenie w tej pozycji zera zaimkowego, stwarza całkiem odmienną sytuację: użycie nazwy własnej, tj. scharakteryzowanej, określonej grupy imiennej *Šajban*, wyznacza jednoznaczne relacje między postacią tak nazwaną a bohaterem i narratorem w jednej osobie. Wskazuje na to, że bohater Šajbana zna — czemu przeczy dalszy ciąg akcji aż po tragiczny finał, śmierć tytułowej bohaterki. Gdyby narrator Šajbana znał, co wynika z takiego, jak w przekładzie I i II użycia jego imienia własnego, wiedziałby o jego pokrewieństwie z Malką, a tym samym inny powinien być ciąg dalszy akcji utworu... Nieuświadomienie sobie przez autorki I i II przekładu *Malki* funkcji, jaką w tym akapicie pełni zaimek nieokreślony *akýsi* przy wprowadzaniu „na scenę” kolejnych „aktorów” może prowadzić do zakłóceń w odbiorze czytelnicznym.

Teraz przykład odwrotny: zero zaimkowe w tekście słowackim, konieczność użycia zaimka nieokreślonego czy, ściślej mówiąc, przymiotnika *pewien*, *jeden* w tekście polskim:

(11)

(S) Podobné informácie poskytla našej redakcii aj **o** pani z Jakubova, ktorá si takisto neželala zverejnenie mena („Plus 7 dní”).(P) Podobnych informacji udzieliła naszej redakcji także **pewna** pani z Jakubova, która zastrzegła sobie swoje nazwisko.

Pojawiła się w tekście nowa, nieznana z nazwiska postać, czyli obiekt w kategoriach określoność/nieokreśloność oznaczony jako nieokreśloność subiektywna, tj. taka, gdy referent jest znany nadawcy, a nieznanymi odbiorcy (na dodatek, nie życzy sobie być odbiorcy znany i nadawca to respektuje, przytaczając powód nieidentyfikowania referenta).

O ile w wersji słowackiej wprowadzenie „na scenę” nowej osoby w przypadku, gdy nadawca nie chce z pewnych powodów określić przedmiotu swej informacji, może się odbyć bez sygnału w postaci zaimka nieokreślonego, o tyle w języku polskim taki sygnał jest obligatoryjny.

Takich przykładów można podać więcej, wszystkie potwierdzają systemową tożsamość zaimków nieokreślonych w języku słowackim i polskim oraz takie same lub różne ich realizacje tekstowe.

Źródła

ŠVANTNER F.: *Novely*. Bratislava 1976, przekład I — *Królewskie wolne miasto. Opowiadania słowackie*. Warszawa 1969, tłum. R. PĘGIERSKA-PIOTROWSKA, przekład II — F. ŠVANTNERA: *Piargi*. Katowice 1980, tłum. D. MEYZA-MARUŠIAKOVÁ, przekład III — *Ołowiany ptak. Opowiadania słowackie*. Kraków 1982, tłum. M. BURKÓWNA.

Literatura

- BĚLIČOVÁ H., UHLÍŘOVÁ L., 1996: *Slovanská věta*. Praha.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1990: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. 1999. Red. K. POLAŃSKI. Wyd. 2. poprawione. Warszawa.
- LASKOWSKI R., 1999: *Fleksja*. W: *Gramatyka współczesnego języka polskiego*. Wyd. 3. poprawione. Warszawa.
- Morfológia slovenského jazyka*. 1966. Red. J. RUŽIČKA. Bratislava.
- PADUČEVA E., 1992: *Wypowiedź i jej odniesienie do rzeczywistości. Referencyjne aspekty znaczenia zaimków*. Warszawa.
- PAPIERZ M., 2001: *Zaimki jako wykładniki kategorii nieokreśloności w języku słowackim i polskim*. W: *Słowacy w Polsce. Materiały z II konferencji słowacystycznej*. Red. M. PAPIERZ. Kraków, s. 71—79.
- PAULINY E., 1981: *Slovenská gramatika*. Bratislava.
- PAULINY E., RUŽIČKA J., ŠTOLC J., 1968: *Slovenská gramatika*. Bratislava.
- TOPOLIŃSKA Z., 1976: *Wyznaczoność (tj. charakterystyka referencyjna) grupy imiennej w tekście polskim*. „Polonica II”, s. 33—72.
- TOPOLIŃSKA Z., 1984: *Składnia grupy imiennej*. W: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Red. Z. TOPOLIŃSKA. Warszawa.

MARYLA PAPIERZ

**Realization of the category of definiteness/indefiniteness
in Slovak and Polish texts****Summary**

One of the universal language category which is expressed with the use of pronouns is the category of definiteness/indefiniteness. Slovak or Polish do not have separate grammatical means (articles) to express it, but some pronouns (especially indefinite ones) can to a large extent play a similar role as articles do. Especially Slovak language has numerous set of indefinite pronouns but those role in the language is not precisely diversity.

The last part of the paper is concerned with the problem of disappearing pronouns, i.e. omitting pronouns in translation. The discussion is focused on unintended or deliberate avoidance of pronouns, which may be part of the translator's strategy, or it is systemic in the language of translation.

МАРЬЛЯ ПАПЕЖ

**Реализация категории определенности/неопределенности
в текстах словацких и польских****Резюме**

Одну из универсальных языковых категорий в выражении которой принимают участие местоимения, представляет категория определенности/неопределенности. В словацком и польском языках нет особых грамматических средств (артиклей) для выражения этой категории, но часть местоимений (особенно неопределенных) может до некоторой степени исполнять функцию местоимений. Особенно словацкий язык располагает богатым инвентарем неопределенных местоимений, но их функции дифференцированы в языке неточно.

Последняя часть статьи посвящена проблеме злипсе, т.е. пропуска местоимений в переводе. Речь идет о случайном или намеренном пропуске местоимений, который может представлять часть стратегии переводчика или системное явление в языке перевода.

LOVORKA ZERGOLLERN-MILETIĆ
Zagreb

The categories of definiteness and indefiniteness as a problem in translating from croatian into english and *vice versa*

1. Introduction

It has been widely accepted by scholars that the categories of definiteness and indefiniteness are **conceptual, as well as linguistic universals**. In other words, it is supposed that all nations possess these logical categories in their conceptual systems, but they express them in different ways. In language, they are recognized as grammatical, semantic and pragmatic categories. The prototypical markers of definiteness and indefiniteness are **articles**. These categories have been researched since ancient times, and most studies have been dedicated to articles.

In his book *Definiteness* (1999), Christopher LYONS reviews different approaches to definiteness and indefiniteness, from Dyscolus (2nd c. AD), through Bertrand Russell and his logical or formal semantic analysis, to a number of contemporary linguists and philosophers who write about different languages and different aspects of the problem. In the end, Lyons comes to the conclusion that most theories revolve around the concepts of *identifiability/familiarity* and *inclusiveness* (i.e. whether the referent includes all the members of a set).

Literature on definiteness/indefiniteness is rather rich. Most studies have focused on languages that have articles (primarily English and French). Still, there is a number of studies on article-less languages, among which are Slavic languages, by authors such as Violetta KOSESKA-TOSZEWA (1984, 1987), Irena SAWICKA (1984), Bożena BOJAR (1987), Kazimierz FELESZKO (1987), to name only a few.

2. Croatian

When Croatian is concerned, we can find studies from the 1960s and 1970s that were dealing with Serbian and Croatian, which were at the time treated as one language (FEKETE, 1969, 1973; MIŠESKA TOMIĆ, 1974; SPALATIN, 1976). Over the past few years, definiteness/indefiniteness in Croatian have been discussed mostly by Marija Znika, Josip Silić, Ivo Pranjković and Ivan Marković. As for Serbian, there has been interesting work done by Zlatić and Trenkić.

In Croatian, definiteness/indefiniteness are connected primarily with the two forms of adjectives — the so called definite (long) adjectives, and the so called indefinite (short) adjectives. The demonstratives *ovaj*, *onaj*, *taj* are also closely linked to definiteness, whereas indefiniteness can be expressed in Croatian by the so called indefinite pronouns such as *neki* (*some*). There have been attempts, for instance by the Serbian linguist Mišeska-Tomić, at proving that the demonstratives in «Serbo-Croatian» are potential translation equivalents of the English definite article. Our position is that the Croatian demonstratives can be seen as translation equivalents of the English definite article only in those contexts where the English definite article has deictic function, i.e. where it can be replaced by an English demonstrative. In recent works by Croatian linguists indefinite pronouns are referred to as *quantifiers* (e.g. ŠARIĆ, 2002). We do not object to that, but we do object to the author's claim that the quantifiers *neki* and *jedan* (also called a number by most grammarians) function as indefinite articles, and are mutually interchangeable. We do not find them to be mutually interchangeable in all contexts. Also, they cannot be considered articles, for the fact that they haven't lost their primary meanings, and are not imposed by grammar in any context.

Some studies written by authors other than Croatian or Serbian mention Croatian, but mostly as «Serbo-Croatian». For instance, Jirý KRAMSKÝ, in his book *The Article and the Concept of Definiteness in Language* (1972), mentions «Serbo-Croatian» as a language which expresses definiteness with special forms of adjectives, as well as with the declension of nouns (the latter is not very well explained). Christopher Lyons, in the already mentioned book, talks about the «Serbo-Croat» definite and indefinite adjectives, as well as the three demonstrative pronouns (*taj*, *ovaj*, *onaj*). Discussing grammaticalization, the author speaks about Serbo-Croat again, and he says that «in Serbo-Croat, the definite adjective may not be expressing definiteness anymore, but it is necessary in some grammatical contexts» (1999: 339). This statement is compatible with the views of Croatian linguists, such as Ivo Pranjković, who, in his article «Izražavanje neodređenosti/određenosti imenica u hrvatskom jeziku» («Expressing the indefiniteness/definiteness of nouns in Croatian», 2000), says:

„I think that a discussion about the categories of indefiniteness and definiteness is even more important now that the formal differences between the grammaticalized forms of expressing these two categories are getting blurred, or, rather, they are preserved in the nominative of nouns having masculine gender. The indefinite adjectives are almost non-existent in oral communication, and are present in a limited number of written texts”.

In Croatian, apart from definite and indefinite adjectives, there are some other means of expressing definiteness/indefiniteness. Some of them are brought to our attention by Pranjković in the above mentioned article, and are as follows:

1. Choosing between the accusative case and the so called partitive genitive — example: *uzeti kruh* (*to take the bread*) — DEF, as opposed to *uzeti kruha* (*to take some bread*) — INDEF.

2. The so called Slavic genitive — example: *Ne vidi stol.* (*He cannot see the table.*) — DEF, as opposed to *Ne vidi stola.* (*He cannot see a table.*) — INDEF.

3. Indefiniteness can be suggested by the plural of those nouns that normally don't have plural — example: *razni Bushovi i Clintoni* (*various Bushes and Clintons*).

4. Sometimes speakers of Croatian make use of the difference between the so called distributive singular and plural, where singular suggests some kind of definiteness, and plural some kind of indefiniteness — example: *ljudi u odijelu* (**men in a suit*) — DEF, as opposed to *ljudi u odijelima* (*men in suits*) — INDEF.

5. In her article „Izražavanje neodređenosti pomoću riječi *čovjek*”, Snježana Kordić points out that indefiniteness can also be expressed by the use of the word *čovjek* (*man*). Example: *Čovjek ovdje ne može disati* (*One cannot breathe here*).

We must point out here that the mentioned means of expressing definiteness/indefiniteness are even more marginal than the definite and indefinite adjectives.

2.1. Research concerning the perception of definite (long) adjectives and indefinite (short) adjectives

To investigate the perception of definite (long) adjectives and indefinite (short) adjectives, we conducted research which included two groups of respondents — a group of twenty fourth-year students of English (Faculty of Philosophy, University of Zagreb) — attending the course *Translation from English into Croatian*, and a group of twenty native speakers of Croatian, all having a university degree.

The questions we asked them to answer were as follows:

- 1) Which of the two sentences is grammatically correct:

On je *visoki**;

On je *visok*?

- 2) What is the difference in meaning between these two sentences:

Došao je *visok* čovjek;

Došao je *visoki* čovjek?

- 3) Are both of these sentences grammatically correct? If they are, what is the difference in meaning:

Želim *nov* rječnik.

Želim *novi* rječnik.

- 4) Is the following form of the adjective grammatical:

Danas se na *Markovu* trgu govorilo o braniteljima?

If it is, is the form *Markovom* still more acceptable?

(Note: *Markovom* — still considered ungrammatical, although the grammatically correct form is encountered only in the media).

- 5) Is the form of the adjective in the following example correct:

Našao sam to u *njegovu* kaputu.

If it is, is the form *njegovom* still more acceptable?

(Note: *njegovom* — still considered ungrammatical, although *njegovu* is used solely by the media).

2.1.1. Students' answers

We must point out here that the students come from various parts of Croatia, and none of them studies Croatian:

- 1) All the students answered that the sentence *On je visok* is grammatically correct.

- 2) Only one student didn't know how to explain the difference.

3) All the students answered that both sentences are correct. Two of them did not know how to explain the difference, and another two wrote down that they would express indefiniteness using the following sentence:

Želim jedan novi rječnik.

4) Thirteen students think that this is the correct form of the adjective, two were not sure, two of them think it must be correct, as it is repeatedly heard on TV, and three of them wrote down that they don't understand why the media insist upon that form. 17 think that the form *Markovom* is more natural, while three students state that if this form is cited in grammars, then this is the form to use.

5) Sixteen students wrote down that it is a grammatically correct form, three students wrote down that it is not, and one person is not sure.

Fifteen students find the form *njegovom* more acceptable.

2.1.2. Answers by Croatian native speakers holding university degrees

Out of our twenty participants, four people studied languages. All of them live in the capital (Zagreb), but not all of them have spent their entire lives there. No one studied Croatian. As expected, this group proved to have less theoretical knowledge concerning the definite and indefinite adjectives than the students. They also showed worse comprehension of their respective meanings. In this group of educated Croatians, only two knew of the existence of definite and indefinite adjectives. Even those two respondents were not sure about their usage, and could not always tell the semantic difference within a text. To educated Croatians, indefinite adjectives seem in most cases to be barely acceptable, even ungrammatical, or stylistically marked. We can conclude that the semantic difference between the definite and indefinite adjectives has almost ceased to exist, therefore the difference between them has almost no communicative value.

3. Translation

3.1. Translation from Croatian into English

In the following part of our paper we shall attempt to point out which are the most important problems concerning definiteness/indefiniteness for Croatians translating into English. We are going to analyse a Croatian text that has been translated into English. The Croatian text was chosen out of thirty texts used as exam material for fourth-year students of English at the University of Zagreb. While choosing the text, we couldn't but notice again that very few markers of definiteness/indefiniteness are used in Croatian texts. Over the years, in our work with students, we have noticed that Croatian demonstratives and quantifiers posed no problem in translation. In our opinion, most problems are connected to various set phrases, abstract nouns and situations where translators have to depend upon the immediate context, or a broader context (i.e. the knowledge of the world).

We must point out that the translators of the following text, i.e. fourth-year students of English, have acquired rather high proficiency in English. On the other hand, all of them are native speakers of Croatian who are expected to have good theoretical, as well as practical knowledge of Croatian grammar. We must also mention that the English translation was marked by two non-native English language instructors, as well as by two Americans linguists/language teachers.

Francuska i Amerika ne svade se zato što su različite, već zato što su tako slične

Plan da Campagne, koji se smjestio u dolini nedaleko Aix-en-Provencea, predstavlja poznat (indef.) francuski krajolik. Onaj kraj romaničkih crkava i polja lavande uz turističku stazu, Francuska se mijenja. Njezin način života počinje nalikovati onome u zemlji koju voli mrziti. Više od četiri petine Francuza danas živi u gradovima ili predgrađima, što je više nego u Americi. Manje od četiri posto zaposlenih Francuza bavi se poljodjelstvom. Francuski intelektualci možda još uvijek filozofiraju u zadimljenim kafićima, no njihovi su zemljaci navalili na holivudske filmove i proždiru američke brendove. Američki kulinarski grijesi — brza hrana i gotovi smrznuti obroci — sve su prisutniji u zemlji kulinarstva, a s njima i pretilost djece. Ipak, što više prosječni Francuzi prihvaćaju takve američke običaje, to je elita, čini se, sve više opsjednuta proutameričkim osjećajima čiji korijeni sežu mnogo dublje od nesuglasica oko Iraka.

We underlined all the cases where the translators encountered problems. There is only one marker of indefiniteness in the Croatian text (*poznat* — indefinite adjective), which wasn't recognized as such by all translators. In all the other cases where singular nouns are involved, the translators had to decide whether the referent is unique or taken out of a set of things. In all the cases where plural nouns are involved, the translators had to decide whether the referents represent the whole sets of things, or only some members of those sets.

In the English translation we can see what choices they had to make.

France quarrels with America not because they are so different but because they are so alike

Nestled in a/the valley near Aix-en-Provence, Plan de Campagne is a/the familiar French landscape. Beyond the/0 Romanesque churches and lavender fields of the/0 tourist trail, France is changing. Slowly, its way of life is beginning to resemble that of the/a country it loves to hate. Over four-fifths of the French now live in the/0 towns or suburbs — more than in America. Less than 4% of the/0 employed Frenchmen is in farming. The/0 French intellectuals may still philosophise in smoke-filled cafes, but their countrymen run to Hollywood films and devour the/0 American brands. The/0 American culinary sins — fast food, TV-dinners — are on the rise in the land of gastronomy, and with them child obesity. Yet the more that ordinary French accept such American ways, the more the elite seems fixated with an/the anti-Americanism that is far deeper than the/0 differences over Iraq.

3.2. Translation from English into Croatian

This text was also chosen out of thirty texts representing exam material. The Croatian translation was marked by two teachers who teach translation at the Department of English in Zagreb, as well as by two Croatists.

The Civil War

Few events in American history have been studied more than the Civil War. Scarcely a year passes that does not see the publication of a wave of books and articles dealing with the war as well as the events leading up to it. So widespread has been interest in the origins and consequences of the conflict that many organizations as well as journals have been founded expressly for the purpose of furthering additional research and stimulating popular and professional interest in this subject. Indeed, to refer to the «cult» of the Civil War enthusiasts is not to exaggerate the intense interest that this topic has generated.

One of the reasons for the enduring interest in the Civil War era undoubtedly lies in the fact that this conflict pitted Americans against Americans. Under such circumstances responsibility for the coming of the war could not easily be placed on an external foe or upon factors beyond the control of Americans. The symbolic influence of the conflict as a major dividing line in American history also helps to explain the continued fascination with this problem. To American historians the Civil War bears the same relationship to the American people as the French Revolution to Frenchmen, the English civil war to Englishmen, and the Russian Revolution to Russians. Questions involving vital national issues seemed to be at stake: the problem of nationalism versus states' rights and sectionalism; the role the war played in promoting industrialization and urbanization; and the status blacks were to have in American society.

Gradanski rat

Malo je događaja u američkoj povijesti koje se proučavalo više od Gradanskog rata. Jedva prođe godina, a da se ne objavi mnoštvo knjiga i članaka koji se bave tim ratom kao i događajima koji su mu prethodili. Zanimanje za uzroke i posljedice tog sukoba u tolikoj je mjeri rašireno da su osnovane mnoge organizacije i pokrenuti mnogi časopisi sa svrhom unapređivanja daljnjeg istraživanja i poticanja općeg i stručnog zanimanja za tu temu. Doista, kada govorimo o «kultu» zanesenjaka Gradanskim ratom ne preuveličavamo golemo zanimanje koje je ta tema pobudila.

Jedan od razloga što za to trajno zanimanje za Gradanski rat nedvojbeno je činjenica da su se u tom ratu Amerikanci međusobno sukobili. U takvim se okolnostima odgovornost za početak rata ne može jednostavno pripisati vanjskom neprijatelju niti čimbenicima izvan kontrole Amerikanaca. Simbolički utjecaj tog sukoba kao važne prekretnice u američkoj povijesti također pomaže objasniti trajnu fascinaciju tim problemom.

Američki povjesničari smatraju da Gradanski rat za američki narod ima istu važnost kakvu Francuska revolucija ima za Francuze, Engleski građanski rat za Engleze te Oktobarska revolucija za Ruse.

Čini se da se radilo o temeljnim pitanjima od nacionalne važnosti: o problemu nacionalizma u odnosu na prava država i regionalne interese, o ulozi koju je ovaj rat imao u promicanju industrijalizacije i urbanizacije te o statusu crnaca u američkom društvu.

Translating this text from English into Croatian, a number of students did not translate the demonstrative *this* (6th line), which is a mistake. They were also wrong in not translating the underlined definite articles that have deictic function, and had to be translated by a Croatian demonstrative (apart from the case in line 10, where it was not necessary). By not translating the definite articles, the translators rendered the text incoherent.

Conclusion

We have seen that in Croatian definiteness and indefiniteness are expressed in a very limited number of cases. Even when they are overtly expressed, native speakers tend not to perceive it. In everyday communication it poses no problem, since speakers can resort to various linguistic and non-linguistic means to clarify their intentions, and hearers can require clarification. On the other hand, translating written texts, both from Croatian into a language possessing articles such as English, and from such a language, Croatians have to be very cautious and **read very carefully into the context**. We suggest that it is necessary for translators to be trained in such a way that they acquire good **theoretical knowledge concerning (in)definiteness, not only as a grammatical category, but primarily as a semantic and pragmatic category**.

Bibliography

- BARIĆ E., LONČARIĆ M. et al., 1997: *Hrvatska gramatika*. Zagreb.
- BOJAR B., 1987: *Językowa opozycja określoności/nieokreśloności jako kategoria metainformacyjna*. In: „Studia Gramatyczne Bułgarsko-Polskie”. T. 2: *Określoność/nieokreśloność*. Red. V. KOSZKA-TOSZEWA, J. MINDAK. Wrocław.
- CHESTERMAN A., 1991: *On definiteness (A study with special reference to English and Finnish)*. Cambridge.
- CHRISTOPHERSEN P., 1939: *The articles: A study of their theory and use in English*. Copenhagen.
- FEKETE E., 1969: *Oblik, značenje i upotreba neodređenog i određenog pridevskog vida u srpskohrvatskom jeziku*. „Južnoslovenski filolog”, knj. 28, sv. 1—2, s. 5—66.
- FEKETE E., 1973: *Oblik, značenje i upotreba neodređenog i određenog pridevskog vida u srpskohrvatskom jeziku*. „Južnoslovenski filolog”, knj. 29, sv. 3—4, s. 67—247.
- FELESZKO K., 1987: *O rozłączności i synkretyzmie kategorii morfologicznych*. In: „Studia Gramatyczne Bułgarsko-Polskie”. T. 2: *Określoność/nieokreśloność*. Red. V. KOSZKA-TOSZEWA, J. MINDAK. Wrocław.
- GREENBAUM S., QUIRK R., 1990: *A Student's Grammar of The English Language*. London.
- GREENBERG J., ed., 1966: *Universals of Language*. Cambridge, Massachusetts.
- GUILLAUME G., 1919: *Le problème de l'article et sa solution dans la langue française*. Paris.
- HAWKINS J., 1978: *Definiteness and indefiniteness*. Atlantic Highlands, NJ.
- HOPPER P.J., CLOSS TRAUGOT E., 1993: *Grammaticalization*. Cambridge.
- HUDEČEK L., MIHALJEVIĆ M., VUKOJEVIĆ L., ed., 1999: *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb.
- KATUŠIĆ M., 1982: *L'articolo italiano: un problema di traduzione (I)*. „Studia Romanica et Anglicologica Zagrabienia” [SRAZ], vol. 27, num. 1—2, s. 145—196.
- KATUŠIĆ M., 1983: *L'articolo italiano: un problema di traduzione (II)*. SRAZ, vol. 28, N° 1—2, s. 111—166.
- KORDIĆ S., 2001: *Izražavanje neodređenosti pomoću riječi čovjek*. In: *Zbornik Drugog hrvatskog slavističkog kongresa*. Eds. D. SESAR & VIDOVIĆ BOLT. Zagreb: 467—477.

- KOŠEŠKA-TOSZEWA V., 1987: *Op.* In: „Studia Gramatyczne Bułgarsko-Polskie”. T. 2: *Określoność/nieokreśloność*. [Zagreb], Wrocław.
- KRAMSKY J., 1972: *The Article and the Concept of Definiteness in Language*. The Hague.
- LYONS Ch., 1999: *Definiteness*. Cambridge.
- LJUBIČIĆ M., 2000: *Studije o prevodenju*. Zagreb.
- MARKOVIĆ I., 2002: *Nešto o neodređenosti/određenosti u hrvatskome*. In: „Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje” [Zagreb], knj. 28, s. 103—150.
- MIŠESKA TOMIĆ O., 1973: *Definiteness types and their behaviour in relativization in English, Macedonian and Serbo-Croatian*. „Filološki pregled” [Beograd], I—IV: 75—86.
- MIŠESKA-TOMIĆ O., 1974: *The definite determiner in English and Serbo-Croatian*. In: *Reports 9*. Ed. R. FILIPOVIĆ. Zagreb.
- PRANJKOVIĆ I., 2000: *Izražavanje neodređenosti/određenosti imenica u hrvatskom jeziku*. „Riječki filološki dan” — proceedings, s. 343—349.
- SAWICKA I., 1984: *Wykładowe językowe kategorii określoności/nieokreśloności we frazie nominalnej w języku serbsko-chorwackim na tle polszczyzny*. In: *Studia konfrontatywne polsko-południowosłowiańskie*. Wrocław, Polska Akademia Nauk, Instytut Słowianoznawstwa, s. 55—66.
- SILIĆ J., 1992—1993: *Aktualizator jedan u hrvatskom jeziku (uvodna razmišljanja)*. „Filologija” [Zagreb], vol. 20—21, s. 403—411.
- SILIĆ J., 2000: *Kategorija neodređenosti/određenosti i načini njezina izražavanja*. In: „Riječki filološki dani” — proceedings, s. 401—405.
- SILIĆ J., PRANJKOVIĆ I., 2005: *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb.
- SPALATIN L., 1976: *An Approach to the Definite Article*. In: *Reports of the Institute of Linguistics, Faculty of Philosophy*. 2. Zagreb, s. 121—136.
- SPALATIN L., 1976: *The English Demonstratives this, these, that, those and their Serbo-Croat Equivalents*. In: *The Yugoslav Serbo-Croatian-English Contrastive project. Reports 2*. Ed. R. FILIPOVIĆ. Zagreb, s. 103—119.
- ŠARIĆ L., 2002: *Kvantifikacija u hrvatskome jeziku*. Zagreb.
- TRENKIĆ D., 2000a: *Establishing the definiteness status of referents in dialogue (in languages with and without articles)*. In: „Working Papers in English and Applied Linguistics”. Num. 7. Cambridge, s. 142—182.
- TRENKIĆ D., 2000b: *The acquisition of English articles by Serbian speakers* — doctoral thesis. University of Cambridge.
- TRENKIĆ D., 2004: *Definiteness in Serbian/Croatian/Bosnian and some implications for the general structure of the nominal phrase*. „Lingua”, 114, s. 1401—1427.
- ZERGOLLERN-MILETIĆ L., 2002—2003: *Some Aspects of the Categories of Definiteness and Indefiniteness in Croatian and English*. SRAZ, vol. 47—48, s. 575—585.
- ZNIKA M., 1986: *O upotrebi određenih i neodređenih pridjevnih oblika*. „Jezik” [Zagreb], br. 1, s. 1—32.
- ZNIKA M., 1992: *Određenost i brojivost*. In: „Rasprave Zavoda za hrvatski jezik”. Zagreb, s. 267—297.
- ZNIKA M., 2002a: *Određenosti komparativa i superlativa*. In: „Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje” [Zagreb], knj. 28, s. 281—289.
- ZNIKA M., 2005: *Nekoliko pitanja o kategoriji određenosti*. In: *Od fonetike do etike — zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*. Zagreb, s. 125—132.
- ZNIKA M., 2006: *Kategorija određenosti i predikatno ime „Jezik”* [Zagreb], s. 1: 16—25.

LOVORKA ZERGOLLEN-MILETIĆ

Категория определенности/неопределенности**Problemy w procesie przekładu z języka chorwackiego na język angielski oraz z języka angielskiego na język chorwacki****Streszczenie**

W pierwszej części artykułu zaprezentowano krótki przegląd badań w zakresie kategorii określoności/nieokreśloności jako kategorii gramatycznej, semantycznej i pragmatycznej.

W drugiej części przedstawiono stan badań w zakresie określoności/nieokreśloności w języku chorwackim, kategorii związanej przede wszystkim z przymiotnikiem (formy określone i nieokreślone przymiotnika), a w dalszej części dokonano prezentacji wyników ankiety przeprowadzonej w celu ustalenia użycia form określonych i nieokreślonych przez rodzimych użytkowników języka chorwackiego. Rezultaty ankiety pokazały wyraźnie, że zanika różnica między użyciem form określonych i nieokreślonych jako eksponentów kategorii określoności/nieokreśloności. W trzeciej części artykułu dokonano przekładu tekstu chorwackiego na język angielski oraz tekstu angielskiego na język chorwacki. Na podstawie przeprowadzonej analizy można wysnuć wniosek, że tłumacz powinien znać problematykę kategorii określoności/nieokreśloności nie tylko ze względu na jej charakterystykę morfologiczną, lecz przede wszystkim z uwagi na jej właściwości semantyczne i pragmatyczne.

ЛОВОРКА ЗЕРГОЛЛЕН-МИЛЕТИЧ

Категория определенности/неопределенности**Проблема в процессе перевода с хорватского языка на английский и с английского на хорватский****Резюме**

В начале статьи дается краткая история исследований категории определенности/неопределенности как грамматической, семантической и прагматической категории.

Во второй части статьи говорится об исследовании определенности/неопределенности в хорватском языке, в котором отсутствует артикль, самый характерный показатель категории определенности/неопределенности. Определенность/неопределенность в хорватском языке в основном связывается с прилагательными (определенная и неопределенная формы). В дальнейшем приводятся и анализируются результаты анкеты, основная цель которой была исследовать восприятие определенной и неопределенной формы прилагательных у носителей хорватского языка. Результаты анкеты показывают, что семантическая разница между этими двумя формами почти утрачена.

В третьей части анализируется перевод одного хорватского текста на английский язык и одного английского на хорватский, причем особое внимание уделяется как раз категории определенности/неопределенности.

Можно сделать вывод, что все переводчики должны овладеть теоретическими знаниями о категории определенности/неопределенности не только с грамматической, но и, прежде всего, с семантической и прагматической точки зрения.

Kategória času — gramatická a všeobecná

Kategória času, ako je všeobecne známe, presahuje rámec špeciálnej vedy a nadobúda povahu všeobecnej kategórie. V jednotlivých vedných odboroch sa chápu ako lineárne a homogénne procesy, ktoré podmieňujú aj kritériá merania času: základnou jednotkou **atomického času** je polčas rozpadu atómov konkrétnych chemických prvkov, kritériom merania **biologického času** je doba rastu organizmu, **fyziológický čas** meria jednotlivé úseky podľa doby hojenia rán, pojmom **psychologický čas** sa v psychológii označuje doba potrebná na naučenie, resp. aj naučenie sa konkrétneho rozsahu učiva, v jazykovede kategória času odráža vzťah medzi časom (momentom) deja vyjadreného slovesným tvarom a časom (momentom) výpovede, pojmom **spoločenský čas** sa vo filozofii označuje doba, resp. množstvo práce vynaloženej pri výrobe konkrétneho výrobku — tovaru. Plynutie času má teda z pohľadu jednotlivých vedných disciplín rôznu **hustotu** (ZEMAN, 1982: 400). Takéto odlišné chápanie času sa však v jednotlivých odboroch vyznačuje aj spoločnými vlastnosťami, ktorými sú podľa J. Dubníčku (DUBNÍČKA, 1986: 24—30) *objektívnosť* (poľ. *obiektywność*), *univerzálnosť* (poľ. *uniwersalność*) a *relatívnosť* (poľ. *względność*), resp. sú nimi aj kvantitatívne vlastnosti, nazývané aj metrické vlastnosti: *homogénnosť* (poľ. *homogeniczność*) a *izotropnosť* (poľ. *niezależność, niepodległość*) a kvalitatívne vlastnosti, nazývané aj topologické vlastnosti: *usporiadanosť*, *jednorozmernosť*, *spojitosť*, *jednosmernosť* a *nekonečnosť*.

Prvou kvalitatívnou vlastnosťou času je *usporiadanosť* (poľ. *uporządkowanie*). Vyjadruje rozloženie časových úsekov v určitom lineárnom poriadku (DUBNÍČKA, 1986: 73), ktorá prevažuje nad cyklickým usporiadaním času. Druhou topologickou vlastnosťou je *jednorozmernosť* (poľ. *jednowymiarowość*) a vyjadruje takú skutočnosť, že zmena časových momentov od minulosti do budúcnosti sa uskutočňuje v jedinej postupnosti, opísanej podľa jediného para-

metra. Treťou topologickou vlastnosťou je *spojitosť* (poľ. *spoistość, ciągłość*), pri ktorej sa zohľadňuje určitá relatívna idealizácia, odrážajúca aspekty skutočnej jednoty a vzájomnej spätosti, spojitosti a diskretnosti reálneho času. Štvrtou topologickou vlastnosťou je *jednosmernosť* (poľ. *jednokierunkowość*), ktorá — v zjednodušenej podobe — vyjadruje nevratnosť a rešpektuje uzavretosť a neohraničenosť času. Poslednou topologickou vlastnosťou času je *nekonečnosť* (poľ. *nieskończoność*). Hoci nie je jednoznačnou topologickou vlastnosťou času, z filozofického hľadiska má základný význam pri charakteristike kvalitatívnych vlastností času. V prípade nekonečnosti ide o takú vlastnosť, pri ktorej jednorozmerná veličina môže byť ohraničená alebo neohraničená, resp. môže alebo nemusí obsahovať hraničné body (DUBNIČKA, 1986: 77—101).

Teoretici zatiaľ nevyslovili jednoznačný záver, či ide o univerzálne vlastnosti, pretože rozvoj jednotlivých vedných disciplín a metodológia skúmania neposkytuje zatiaľ spoľahlivú syntézu poznatkov zo všetkých špeciálnych vied. Preto ani riešenie problémov týkajúcich sa jednotlivých vlastností času aplikáciou na gramatický systém pravdepodobne nedá o skúmanej problematike konečný zovšeobecňujúci obraz, pretože ide o poznatky získané v jednej, špeciálnej disciplíne.

Pri gramatickej kategórii času ide o: 1. vyjadrenie vzťahu medzi časom deja vyjadreného slovesom a časom výpovede, 2. o kategóriu, ktorá vyjadruje časový vzťah deja označeného slovesom k inému deju. Pri prvom vzťahu sa používa termín **absolútny čas**, druhý vzťah postihuje **relatívny čas**. Moment výpovede v prvom vzťahu je teda z hľadiska obsahu poznávania absolutizovaným prvkom. Absolutizovaným preto, že ide o jeden z prvkov nekonečnosti, ktorá sa skladá z konečností, pričom moment prehovoru nemožno hodnotiť ako niečo nekonečné, resp. absolútne. Pri gramatickej kategórii času ide z hľadiska prehovoru a vzťahu k ostatným dejom plynúcim v čase o postihnutie poznania a hodnotenia, pričom forma poznatku je v kognitívnej sfére z hľadiska svojho abstraktého obsahu subjektívne i objektívne podmienená. Z hľadiska momentu prehovoru sa pri gramatickej kategórii času tento prvok (t. j. moment prehovoru) javí ako forma poznatku, ktorá je spoločensky fundovaná. O tejto spoločenskej fundovanosti možno tvrdiť, že je výsledkom jazykových foriem myslenia, ktoré sú výrazom vzájomného pôsobenia subjektov v praktickej poznávacej činnosti. Z hľadiska poznávacej formy je zasa forma poznatku výsledkom zhromažďovania konkrétnych praktických skúseností ľudí. Integrácia subjektívnych a objektívnych momentov poznatku pomáha v zodpovedajúcej miere formulovať jeho obsah. Tým sa z hľadiska gramatickej kategórie času stáva vzťah, do ktorého vstupuje moment výpovede ako východiskový prvok a dej označovaný slovesom ako ďalší prvok vstupujúci do vzťahu. Tak isto sa obsah formuluje aj v prípadoch, kde sa kategóriou času vyjadruje časový vzťah dvoch alebo viacerých dejov vyjadrených slovesami v rovnakom časovom stupni (minulosť, budúcnosť) a z hľadiska metrických vlastností času je medzi nimi určitý časový odstup. Moment prehovoru, na základe ktorého určujeme vo vzťahu ku

gramatickej kategórii času minulé, prítomné a budúce, resp. predčasné, súčasné a následné, nie je lingvisticky univerzálnym, resp. extralingvisticky odôvodneným prvkom. Jazykový čas je teda subjektívnym odrazom obsahu, ktorého charakteristickými vlastnosťami je jednorozmernosť, spojitosť, jednosmernosť, nekonečnosť a usporiadanosť. Subjektívnu formu, vyjadrenie jazykového času, nadobúda obsah preto, lebo východiskový bod na jednorozmernej osi na úrovni obsahu sa do subjektívnej formy premieta ako prvok, ktorý sa po uvedenej osi posúva od minulosti cez prítomnosť do budúcnosti a hovoriaci ho aktualizuje z hľadiska konkrétneho obsahu prehovoru, subjektivizuje ho. Ide tu teda o vedomý poznávací odraz, ktorý na úrovni poznania hodnotíme ako aktuálnu a interpretovanú informáciu, interpretovaný objekt v zidealizovanej podobe. Vedomý odraz pritom vzniká vzájomným pôsobením subjektu i objektu a jazykovo je stvárnený. Pri gramatickej kategórii času ide teda o taký vedomý odraz, kde sa topologické vlastnosti času (usporiadanosť, jednorozmernosť, spojitosť, jednosmernosť a nekonečnosť) odrážajú a interpretujú v ľudskom vedomí. Kategória času je však v jazyku výsledkom zložitých myšlienkových procesov, je aktívnym odrazom mimojazykového času (ŠTĚPÁN, 1987: 21), nie je priamo vnímateľná a obsahuje prvky odrážajúce jej vzťah k modálnosti, k priestoru a ku kategórii vidu.

Každý časový stupeň na úrovni morfológie, každé časové súvetie na úrovni syntaxe, postihuje metrické, najmä topologické vlastnosti času špecifickým spôsobom a súhrn ich postihovania tvorí špecifický kombinačný reťazec. Mieru postihovania metrických a topologických vlastností času zo synchronického aj diachronického aspektu vyjadruje tabuľka:

	Vlastnosti						
	metrické		topologické				
	H	I	U	JR	S	JS	N
Prézent — prim. f.	—	—	—	(+)	—	(+)	+
Prézent — sek. f.	+	+	(+)	(+)	—	(+)	+
Préteritum	—	—	+	+	+	(+)	(+)
Antepreteritum	—	—	+	+	(+)	(+)	—
Futúrum	—	—	+	+	(+)	(+)	(+)
Kondicionál	—	—	+	+	+	+	(+)
Imperatív	(+)	—	+	+	+	+	(+)
Aorist prim. f.*	—	—	+	(+)	—	+	—
Imperfektum*	—	—	+	+	(+)	+	(+)
Pluskvamperfektum*	—	—	+	+	(+)	(+)	—
Futúrum exaktum*	—	—	+	+	(+)	+	+

* sústavy pôvodných zaniknutých tvarov; H = homogénosť, I = izotropnosť, U = usporiadanosť, JR = jednorozmernosť, S = spojitosť, JS = jednosmernosť, N = nekonečnosť (obmedzenie do minulosti), obmedzenie do budúcnosti.

Aorist, imperfektum, pluskvamperfektum a futúrum exaktum vo svojej pôvodnej funkcii zanikli. Príčiny tohto zániku možno hľadať v predpoklade, že v staroslovienčine nebola v takej miere vyvinutá kategória vidu, resp. že neodrážala spojitosť v takej miere ako v súčasnej slovenčine, význam spojitosti a s ním spojená kompaktnosť deja sa musela vyjadrovať inými prostriedkami, rozličnými časovými stupňami. Ďalšou príčinou rozpadu starého systému časov boli aj zmeny vyvolané javmi na úrovni hláskoslovnia: kontrakciou, po ktorej nastalo napätie medzi formami 1. osoby singuláru imperfekta a 1. osoby singuláru, duálu a plurálu sigmatického aoristu. Ako ukazuje tabuľka, z hľadiska zmien v sústave časov boli irelevantné metrické vlastnosti času — homogénnosť a izotropnosť, pretože miera ich vyjadrovania sa prejavila len pri sekundárnej funkcii jednotlivých časových stupňov. Z predchádzajúcich poznatkov možno teda usúdiť, že všeobecné vlastnosti kategórií nemožno aplikovať v rovnakej miere v spoločenských a prírodných vedách. Metrické vlastnosti času sú dominantné pri vyjadrovaní prírodných zákonov, matematických vzťahov, chemických reakcií. V spoločenských vedách, konkrétne v jazykovede, sa tieto vlastnosti oslabujú pod vplyvom individualizovaného deja, ktorý si hovoriaci vyberá z hľadiska komunikačného zámeru z množstva plynúcich dejov. Na základe rozboru metrických a topologických vlastností času dospievame k poznatkom, že kategoriálne systémy v jazykovede, ktorá je špeciálnou vedou, majú svoje špecifické hranice, ale aj napriek tomu odrážajú všeobecné zákonitosti kategoriálneho systému všeobecných vied v celej jeho šírke i hĺbke. Rozbor metrických a topologických vlastností času v synchronickej i diachronickej rovine potvrdzuje tézu o tom, že kategórie začlenené historicky do odlišných systémov prehĺbujú svoj obsah na novom základe. V našom prípade je to vplyv hláskoslovných zmien a rozvoj kategórie vidu, ktorá sa z menej rozvinutého systému intenzívne rozvíja vo vyvinutejšom systéme. Na druhej strane zasa kategórie, ktoré boli rozvinuté v menej vyvinutých systémoch, zanikajú pod vplyvom týchto vyvíjajúcich sa systémov (zánik aoristu, pôvodného perfekta a futúra exakta) a napokon v novších vyvinutých systémoch sa objavujú novšie kategórie, ktoré pôvodne neexistovali (dnešné préteritum, formy vyjadrovania podmienovacieho spôsobu, vidové opozície). Tendencie v zmenách kategoriálnych systémov jednotlivých jazykov sú sčasti paralelné, resp. totožné, sčasti sú odlišné a odrážajú špecifické črty konkrétneho jazyka (porov. kategórie času a vidu v slovenčine a spôsob vyjadrenia týchto významov v bulharčine). Hlbší rozbor metrických a topologických vlastností času a miera ich postihovania jednotlivými sústavami času z diachronicko-synchronického hľadiska poukazuje na to, ako sa menila miera postihovania jednotlivých topologických vlastností: umocňovalo sa vyjadrovanie spojitosti a jednosmernosti. Charakteristika vývinu jazyka prostredníctvom topologických vlastností času ukazuje (ŽIGO, 1997: 49, 105), že rozhodujúcim faktorom bolo ušafaovanie v postihovaní usporiadatosti, spojitosti a nekonečnosti, na druhej strane zmeny v postihovaní spojitosti

a nekonečnosti. Z tejto charakteristiky možno teda pre oblasť filozofie urobiť taký záver, že topologické vlastnosti času aplikáciou na oblasť špeciálnej vedy, v našom prípade jazykovedy, resp. vývinu jazykového systému, nemožno pokladať za univerzálne, pretože sa v jednotlivých významových skupinách prezentujú na rozličnej úrovni, v rôznej vzájomnej kombinácii a každý jazyk má špecifické prostriedky na ich vyjadrenie. Diachronicko-synchronickými úvahami o miere postihovania metrických a topologických vlastností času v jazyku možno dokumentovať zmeny v kategoriálnom systéme jazykovedy a špecifikovať v ňom všeobecné kategoriálne významy využitím prvkov kategoriálneho systému z oblasti filozofie a prírodných vied.

Literatúra

DUBNIČKA J., 1986: *Čas a kauzalita*. Bratislava.

ZEMAN J., 1982: *K otázce přetržitosti a nepřetržitosti času*. „Filozofický časopis“ [Praha], č. 30, s. 399—405.

ŽIGO P., 1997: *Kategória času v slovenskom jazyku*. Bratislava.

PAVOL ŽIGO

The category of time — general and grammatical

Summary

The analysis of metrical and topological properties of time and the degree of their expression by individual systems of tenses in the grammatical system confirms the implication of variability in verbal forms. Variability is on the level of topological properties reflected above all in the degree to which orderliness and continuity can be described and in those cases which fully express infinitude. Other topological properties of time — one-dimensionality and one-directionality have no influence on the expression of dynamic changes because they can only be of a positive character: time is always a one-dimensional and one-directional quantity and the orientation of action in either a positive or negative sense — to futur or to past — is not such a distinctive feature of dynamics which describes continuity and orderliness. The degree of expressing the metrical and topological properties of time by individual elements of the linguistic system leads us to knowledge about the relativity of the properties which on the basis of analysis in a special science — linguistics — cannot be considered absolute quantities.

PAVOL ŽIGO

Kategoria czasu — gramatyczna i ogólna**Streszczenie**

Analiza metrycznych i typologicznych właściwości kategorii czasu, a także sposób jej wyrażania za pomocą form czasu teraźniejszego, przeszłego oraz przyszłego zarówno na planie synchronicznym, jak i diachronicznym potwierdza, że z lingwistycznego punktu widzenia nie można tej kategorii traktować jako uniwersalną. Wszystkie zbadane właściwości mają charakter idiomatyczny dla każdego z uwzględnionych w pracy języków i nie przejawiają w aspekcie filozoficznym oraz semiotycznym cech uniwersalnych.

Илияна Генев-Пухалева
Катовице—Сосновец

За глаголните конструкции, изразяващи темпоралното значение следходност в българския и новогръцкия език

Сходството на модално-темпоралните системи се сочи като един от основните балканизми, т.е. общи черти на езиците от балканския езиков съюз и в частност на българския и гръцкия (новогръцкия) език (Вж. АСЕ-НОВА, 2002: 5—16; ИВАНОВА, 2003—2004: 261—268). Има се предвид преди всичко изоморфизмът в бъдещето време и т.нар. балкански тип условно наклонение. Макар глаголните категории (семантични, морфологични и лексикално-граматични) в българския и гръцкия език трайно да предизвикват интереса на лингвистите, някои въпроси, свързани с определянето на техните граници и съдържание, все още остават спорни или не докрай изяснени. С оглед на това, обект на внимание в този научен материал са глаголните конструкции, изразяващи значението следходност, в качеството му на признак на семантичната категория темпоралност.

И така, следходността се дефинира като вид отношение на глаголното действие към изказването (говорния акт, момента на говоренето) (Бояджиев, Куцаров, Пенчев, 1998: 376). Другите два вида отношение, противопоставящи се на следходността, са едновременност (неразновременност) и предходност. Нека подчертаем, че темпорална информация се съдържа във всяко изказване, поне имплицитно, тъй като глаголната форма (предикатът) в индоевропейските езици obligatorно изразява категорията време, ситуирайки на оста на времето действието, за което се говори, спрямо *hic et nunc* на говорещия. Т.е. всяко действие се представя като еднове-

менно или разновременно на момента на говоренето или едновременно или разновременно на друго действие.

Изразяването на следходността се свързва на първо място със семантичното съдържание на грамемата бъдеще време или на бъдещите времена, ако става дума за езици с разгърната реализация на категорията време (Герджиков, 2000). Както в българския, така и в гръцкия език формите на бъдеще време са аналитични конструкции, образувани с помощта на неизменяеми футурни частици: бълг. *ще* и гр. *θα*. Частицата *ще* в българския език съдържа формалния показател на следходността — морфемата *щ*⁻¹, а в гръцкия маркер на следходността е морфемата *θ*⁻². В диахронен план произходът и на двете частици е идентичен: от глагола [хотѣти] и *θέλω* — и двата със значение ‘искам’. Историята на съвременните форми за бъдеще време и в двата езика е добре документирана и проучена, затова само мимоходом ще отбележим, че както в старогръцкия, така и в старобългарския наченките на съвременното бъдеще време се коренят в описателни конструкции на глагола ‘искам’ и ‘имам’ (бълг. [хотѣти] + инфинитив и [имѣти] + инфинитив; гр. *θέλω* + инфинитив и *έχω* + инфинитив). В периода X—XIV в. конструкциите с глагола [хотѣти] се налагат над конструкциите с [имѣти] за да станат от XIV в. единствените, чрез които се изразява бъдеще време. Този факт се обяснява с гръцкото влияние, упражнено върху българския език през византийското робство (XI—XII в.) (Асенова, 2002). Съвременното състояние на българския език обаче обединява двата начина за образуване на бъдеще време, т.нар. *volo-* и *habeo-*бъдеще време, тъй като по-често употребяваните отрицателни форми на бъдеще време се образуват с неизменяемата форма *няма* (< не + има): *няма да пиша*³. В гръцкия език конструкциите с *θα* се утвърждават окончателно през XVII в., като до този момент се използват различни синтактични съчетания на конюнктива с форми на модални глаголи, а не морфологични форми с темпорална стойност (Tonnet, 1995).

За да изразят идеята за бъдещност на действието носителите на българския език могат да си послужат с най-малко петнадесет типа словоформи и те са следните (Андрейчин, 1944; Куцаров, 1998: 2005): *ще пише, ще е писал, щеше да пише, щеше да е писал, щял е да пише, щял е да е писал,*

¹ Ср. *ще* и различните форми на спомагателния глагол *ща*: *щях, щеше, щял, щели* и т.н.

² Ср. формите с апокопа *θ' αργήσω, θ' αναλάβω* и под.

³ Появата на специални форми за бъдеще време в отделните групи индоевропейски езици (напр. романски и германски) е сравнително късно явление. За много от тях са характерни аналитични образувания със спомагателни глаголи или частици, развити от модални глаголи със значение ‘искам’ (английски, скандинавските) или ‘имам’ (романските).

*щял да пише, щял да е писал, щял бил да пише, щял бил да е писал, ще е писан, щеше да е писан, щял е да е писан, щял да е писан, щял е бил да е писан*⁴. Всички те съдържат формалния показател на следходността (морфемата *щ-*), но чисто темпорално значение следходност изразяват единствено формите на абсолютното бъдеще време (футурум) — *ще пише*, а всички останали са натоварени и с други граматични значения. Това дава основание да се говори за съчетаване на морфологични категории в рамките на една словоформа. Като пример тук ще посочим начина, по който Ив. Куцаров (Бояджиев, Куцаров, Пенчев, 1998: 447) дефинира най-сложния тип (както във формално, така и в семантично отношение) отрицателни глаголни форми. Това е формата на т.нар. от автора „преизказно страдателно относително резултативно умозаключително бъдеще време” (преизказан пасивен конклузивен футурум екзактум претерити) *щял е бил да е писан*, в която се съчетават значенията: следходност, резултативност, преизказност, пасивност, относителност умозаключителност, както и значенията за лице и число. Тази форма изразява „преизказване за пасивно отношение на глаголния субект към следходен на изказване в минало време (минал или нефиксиран ориентационен момент) резултат от действие, установен от говорещото лице по пътя на умозаключението, обобщението, предположението”. От дефиницията се вижда, че следходността като семантичен признак може да се съчетава с редица други нетемпорални значения.

В новогръцкия език се приема наличието на две бъдещи времена с видова разлика помежду им: футурум от несвършен вид — *θα γράφω* и футурум от свършен вид *θα γράψω*, а също така и бъдеще предварително (футурум екзактум, *τετελεσµένος μέλλοντας*) — *θα έχω γράψει*. Последното, освен темпоралното значение следходност, е натоварено и със значениято резултативност. Прави впечатление, че в гръцкия език футурната частица *θα* може да се съчетава с глагол във всяко от глаголните времена:

θα + γράφει (презенс),
θα + έγραφε (имперфект),
θα + έγραψε (аорист),
θα + έχει γράψει (перфект),
θα + είχε γράψει (плусквамперфект).

Тези конструкции могат да се разглеждат като формално аналогични в български език на:

⁴ В 3 л. ед. ч. най-добре се вижда разликата между умозаключителните (*щял е да пише*) и преизказните словоформи (*щял да пише*).

- футурум претерити *щеше да пише*, където се съчетават формалните показатели на следходността (*щ-*) и на имперфекта (*-ше*);
- футурум екзактум *ще е писал* — съчетават се показателите на следходността (*щ-*) и резултативността (актуализираната аористна морфема *-ал*) с участието на сегашно време на спомагателния глагол *съм*;
- футурум екзактум претерити *щеше да е писал* — съчетават се показателите на следходността (*щ-*) и резултативността (актуализираната аористна морфема *-ал*) с участието на минало време на спомагателния глагол *съм*.

Зад формалната аналогия на горепосочените конструкции обаче не стои семантична еквивалентност, тъй като в българския език те са граматикализирани, докато в гръцкия съчетанията с футурната частица *θα* имат модален характер (HOLTON, MACKRIDGE, FILIPPAKI-WARBURTON, 1998: 231—233). Ето примери за тяхната употреба:

θα + презенс: *Ασφαλώς κάτι θα ξέρει*. ‘Сигурно знае нещо’;

θα + имперфект: *Θα ερχόταν από μακρινό ταξίδι*. ‘Сигурно идваше от дълъг път’;

θα + аорист: *Προφανώς δεν θα ήρθε μόνος του, θα ήρθε μαζί με άλλους*. ‘Явно не е дошъл сам, дошъл е с други’;

θα + перфект: *Θα έχεις ασφαλώς ακουστά για τον Δημόκριτο, τον Θαλή τον Μιλήσιο, τον Αναξίμανδρο κλπ κλπ*. ‘Сигурно си чувал за Демокрит, за Талес Милетски, за Анаксимандър и т.н.’;

θα + плюсквамперфект: *Θα σας το είχαν πει*. ‘Сигурно са ви го казали’.

Важно е да се подчертае, че въпреки наличието на футурния формален показател *θα*, в нито един от примерите не се изразява темпоралното значение следходност. В случая частицата *θα* привнася конклузивно значение на израза и може да се интерпретира като ‘вероятно е...’ (‘είναι πιθανό ότι...’)⁵. Съчетания с *θα* в гръцкия език се използват също за изразяване на заплахи, заповеди, в повествователния модус, за пожелания, при учтива молба и т.н.

Следходността, както и всеки друг семантичен признак, може да има по-широка езикова сфера на изразяване, освен граматикализирането му в рамките на бъдещето време (футурум). Както в българския, така и в гръцкия език темпоралното значение следходност на действие по отношение на изказването може да се изрази и чрез сегашното време,

⁵ В гръцкото езикознание съчетанията на *θα* с плюсквамперфект (*θα + είχα γράψει*) се определят като перфектни предположителни форми (τετελεσμένη υποθετική) — (HOLTON, MACKRIDGE, FILIPPAKI-WARBURTON, 1998: 323).

което и в двата езика е немаркирано, т.е. необременено с граматични характеристики. Достатъчно е да е налице контекстов моментен детерминатор, ситуиращ действието в бъдещето, например: *утре, вдругиден, довечера, догодина, след малко, по-късно*, респективно *аύριο, μεθάυριο, απόψε, του χρόνου, σε λίγο, πιο μετά* и др.:

Утре пътувам. Αύριο φεύγω.
Довечера съм на вечеря. Απόψε πάω σε δεξίωση.

В случая значението следходност се явява елемент на семантиката на лексикалния футурен детерминатор (*утре* ‘денят, следходен на днешния’). Друг начин за ситуиране на действието в бъдещето е посочването на обективизираща информация от типа на дата, час или пък друго събитие, което е известно, че предстои, например: *България влиза в ЕС чак през 2008 г. тъй като разширяването на ЕС със сигурност ще бъде отложено, смятат експерти...*⁶

В по-старото състояние на българския и гръцкия език, както отбелязахме по-горе, футуралните перифрази представляват синтактични съчетания на модални глаголи. Днес, въпреки преобладаването на описателното бъдеще време с *θα* в разговорния обощогръцки език се употребяват и перифрази с глаголите *έχω* ‘имам’, но и с други глаголи, като: *πρόκειται* ‘предстои’, *μέλλει* ‘предстои’, *πάω* ‘отивам’, *κοντεύω* ‘доближавам се’ в значение на бъдеще време, например:

έχω + *να*-конструкция: *Πάμε στο σπίτι και θα δεις τι έχεις να πάθεις.* ‘Отива-
 вае си вкъщи и ще видиш какво ще ти се случи’;
πρόκειται + *να*-конструкция: *Οι εκλογές του ερχόμενου Νοέμβρη δεν πρό-
 кеεται να είναι διαφορετικές.* ‘Изборите през идния ноември няма да
 бъдат по-различни’;
μέλλει + *να*-конструкция: *Τον Οκτώβριο κυκλοφορεί ο δίσκος του «Για μια
 μέρα ζωής» που μέλλει να είναι και ο τελευταίος.* ‘През октомври ще
 излезе плочата му „За един ден живот”, която ще бъде и последна’;
πάω + *να*-конструкция: *Πάω να τρελαθώ από αγωνία.* ‘Ще полудея от
 притеснение’;
κοντεύω + *να*-конструкция: *Το κεφάλι μου κοντεύει πια να σκάσει.* ‘Глава-
 та ми ще се пръсне вече’.

Подобно на гръцкия, в българския език конструкции с глагола *има* могат да изразяват бъдещи действия: *има да чакаш, има да се чудите, има да страда*. В тези съчетания *има* е безличен глагол и изпълнява

⁶ Цитат от пресата преди влизането на България в ЕС (01.01.2007).

служба на граматически показател за следходност. Въпреки това той не е напълно граматикализиран и привнася отсянка на задължителност и продължителност на действието, което личи в по-широк контекст. Например: *Просто няма смисъл да се тревожим за онова, което има да се случва, както и за това накъде сме тръгнали. И още: Всички ние има да чакаме от фирмата да поправи нещо, което не може да свърши толкова години...* Характерно е, че в разговорната реч има-съчетанията се отличават и със специфична интонация, при което ударената гласна на пълнозначния глагол се удължава [има да чаааакаме].

Несъмнено важен аспект на аналогиите при изразяването на следходността в разглежданите два езика е използването на т.нар. да-конструкции в български и *va*-конструкции в гръцки. Ще припомним, че и в двата езика те са действителни заместници на инфинитива. Според К. Куцаров (2000) „функционирането на да в българския език е константно свързано със сигнализирането на значения, предполагащи бъдеща събитийност”. Тази констатация е напълно валидна и за частицата *va* в гръцкия език. Имат се предвид на първо място употребите на частиците *да* и *va* при образуване на аналитични императивни форми като *Да внимавай!* — *Να προσέχεις!*; *Да мислиш за мен и да се обаждаш!* — *Να με σκέφτεσαι και να τηλεφωνείς!*, в които следходността е винаги имплицитно вписана. Това се дължи на спецификата на императива, а именно, че при него винаги се касае за предстоящи действия, които ще се реализират (възможно е и да не се реализират) по волята или желанието на говорещото лице.

Освен в императива, елемент на следходност се съдържа имплицитно и в конюнктивните конструкции, в които частицата *да* „фиксира темпорално съотношение на следходност на събитието в подчиненото изречение спрямо това в главното” (Куцаров, 2000), например: *Идвате да практикувате занаята си ли?* В гръцкия език *va* е сигнализаторът на конюнктива и респективно на имплицитната следходност: *Βούλκα έξω va δω αν βρέχει.* ‘Излязох навън да видя дали вали’. Съществено е да се подчертае, че конструкциите с *да* в българския и съответстващите им конструкции с *va* в гръцкия имат идентичен статус в синхронен план, независимо дали се квалифицират като „конюнктив” или по друг начин (Асенова, 2002: 152).

Без да претендираме за изчерпателно разглеждане на представената проблематика, можем да обобщим, че съвременният български език разполага със значително по-богат набор от граматикализирани средства за изразяване на темпоралното значение следходност в сравнение с гръцкия. При тези средства модална семантика може да бъде долавяна само имплицитно, въз основа на хипотетичното и иреално естество на идеята за бъдещност. В гръцкия език се наблюдава формална близост между модални конструкции и темпорални конструкции за следходност, тъй като

съчетанията, съдържащи футурната частица *θα* не винаги са морфологични форми с темпорална стойност, а могат да имат и модално значение. Видимо е, че между българския и гръцкия език освен паралелизъм, наблюдаван в диахронен план при образуването на глаголните конструкции за изразяване на предстоящи действия, в синхронен план са налице както формални, така и семантични аналогии при изразяването на темпоралното значение следходност.

Литература

- АНДРЕЙЧИН Л., 1978: *Основна българска граматика*. София.
- АСЕНОВА П., 2002: *Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз*. В. Търново.
- АСЕНОВА П., 2002: *Някои проблеми на изследването на глаголната система на балканския езиков съюз*. „Съпоставително езикознание”, бр. 3, с. 5—16.
- БОЯДЖИЕВ Т., КУЦАРОВ ИВ., ПЕНЧЕВ Й., 1998: *Съвременен български език*. София.
- ГЕРДЖИКОВ Г., 2000: *Категорията време като хиперкатегория*. „Български език и литература” [София], кн. 1.
- ИВАНОВА Ц., 2003—2004. В: *Южнославянские сопоставительные аспекты: формы и употребление будущего времени в болгарском и сербском языках*. „Балканско езикознание”. Бр. 43, 2—3.
- КУЦАРОВ ИВ., 2005: *Морфологичните категории на българския и полския език*. In: *Z małq ojczyzny w sercu. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Zdencewiczowi*. Poznań.
- КУЦАРОВ К., 2000: *Да като константен сигнализатор на следходност*, www.belb.net/personal/kucarovk
- HOLTON D., MACKRIDGE P., FILIPIAK-WARBURTON E., 1998: *Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα.
- TONNET H., 1995: *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα.

ILIANA GENEW-PUHALEWA

Expressions of Temporal Meaning of Posteriority in Bulgarian and Modern Greek Language

Summary

The main object of study in the article are expressions of temporal meaning of posteriority (*consecution temporum*) in Bulgarian and Modern Greek language. The paper presents contrastive analysis of Bulgarian and Modern Greek verbal constructions such as: grammaticalised

expressions (different future tenses — futurum, futurum exactum, futurum exactum praeteriti), the use of present tense forms instead of future and also constructions containing modal verbs (*υμam, έχω, πρόκειται, πάω, κοντεύω* etc.). Diachronic parallelism in forming of expressions in both languages as well formal and semantic analogies from a synchronic point of view are presented and discussed in this paper.

ILIANA GENEV-PUHALEWA

O sposobach wyrażania temporalnego znaczenia następcości w języku bułgarskim i nowogreckim

Streszczenie

W artykule przedstawiono problem wyrażania znaczenia następcości temporalnej w języku bułgarskim i nowogreckim. Przedmiotem rozważań były: zgramatyzalizowane środki wyrażania pojęcia przyszłości (różne formy futurum, futurum exactum, futurum exactum praeteriti itd.), użycie czasu teraźniejszego w kontekście czasu przyszłego oraz konstrukcje z czasownikami modalnymi (*υμam, έχω, πρόκειται, πάω, κοντεύω* itp.). Konfrontacja językowa przytoczonych zjawisk pozwala na stwierdzenie pewnego paralelizmu w tworzeniu środków językowych służących do wyrażania znaczenia następcości zarówno w ujęciu diachronicznym, jak i synchronicznym. Mimo iż język bułgarski prezentuje bogatszy zasób zgramatyzalizowanych środków niż język grecki, występują znaczące podobieństwa formalne oraz semantyczne między tymi językami bałkańskimi w badanym zakresie.

WŁADYSŁAW KRYZIA
Katowice—Łódź

Semantyka i pragmatyka aspektu dokonanego w języku słoweńskim

W zasadzie aspekt dokonany nie dotyczy czasu teraźniejszego, a formy tego czasu utworzone od czasowników dokonanych odnoszą się do przeszłości. Szczególnie wyraźne jest to w językach północnosłowiańskich (z pewnymi wyjątkami w języku dolnołużyckim), które — w przeciwieństwie do języków południowosłowiańskich — od czasowników dokonanych nie tworzą złożonych form czasu przyszłego. Dla tych ostatnich, z wyjątkiem słoweńskiego, charakterystyczne są też dokonane i niedokonane czasy przeszłe. Formalne postacie czasu teraźniejszego czasowników dokonanych jednak także w nich występują. Ich użycie i znaczenie nie jest dokładnie zbadane i opisane. Podejmę próbę przynajmniej poruszenia tego problemu w języku słoweńskim. Jože Toporišič w *Encyklopedii języka słoweńskiego* wprowadza termin „dovršni sedanjik” (czas teraźniejszy czasowników dokonanych) i przypisuje mu wiele znaczeń. Według niego, oznacza on (TOPORIŠIČ, 1992: 30):

Sedanjik dovršnih glagolov. Po pomenu je izvršilni ali efektivni, izkustveni ali empirični, možnostni ali potencialni, nastopni ali aoristni, prihodnostni ali futuralni, zgodovinski ali historyčni, dramatični, zapisni.

Termin ten, trafny od strony formalnej (gramatycznej), może budzić zastrzeżenia z punktu widzenia semantyki, tylko bowiem w jednym z wymienionych znaczeń bez wątplenia odnosi się do teraźniejszości i dotyczy ograniczonej liczby czasowników. W innych przypadkach teraźniejszość jest co najmniej dyskusyjna lub w ogóle wykluczona. Na pewno jednak dotyczy tzw. **wykonawczego**, inaczej — **efektywnego czasu teraźniejszego czasowników dokonanych** (*izvršilni/efektivni sedanjik*). J. Toporišič pod hasłem *izvršilni se-*

danjik pisze, że jest to: „Sedanjik dovršnega glagola (rekanja, pristajanja ipd.), katerega dejanje se uresniči s samim izrekanjem in torej lahko izraža pravo sedanjost, npr. **Obljubim, da pridem, Rečem ti, da se motiš, Imenujem te Pavel, Dam ti obljubo, da...** — Sopom. **efektivni s.**” (TOPORIŠIČ, 1992: 70)¹.

Chodzi więc tu o akty illokucyjne wyrażone eksplicite przez czasowniki performatywne lub implicite przez inne czasowniki. Z natury rzeczy występują one w pierwszej osobie czasu teraźniejszego w trybie oznajmującym. Użycie form dokonanych w tej funkcji we współczesnym języku słoweńskim jest faktem językowym powszechnie utrwalonym, ale nie obligatoryjnym, w większości przypadków bowiem w tym samym celu mogą być zastosowane te same formy czasowników niedokonanych. Niemniej jednak w określonych formułach, np. w słoweńskiej wersji przysięgi Hipokratesa czy w kościelnej formule przysięgi małżeńskiej, obowiązują formy dokonane, por.: **Prisežem na Apolona Zdravnika in Asklepija in Higiejo in Panakejo in na vse bogove in boginje ter jih kličem za priče, da bom to prisego in to pogodbo izpolnjeval po zmožnosti in presodnosti [...]** [http://www.orthops.si/hipokratova_prisega-sl.php]², **Przysięgam na Apollona lekarza, na Asklepiosa, Hygieje, i Panaceje oraz na wszystkich bogów i boginie, biorąc ich na świadków, że wedle mej możliwości i rozeznania będę dochowywał tej przysięgi i tych zobowiązań** [<http://www.bibl.amwaw.edu.pl/hipokrates.htm>]; **Sprejemem te za svojo ženo; Sprejemem te za svojega moža** (Katekizem..., 1993: 424), co odpowiada polskiemu: **Biorę ciebie za żonę; Biorę ciebie za męża** (Katechizm..., 1994: 385).

Formy czasownika dokonanego w tej funkcji występują już w *Zabytkach fryzyńskich*, w najstarszych słoweńskich formułach spowiedzi powszechnej: [...] **otze bofe tebe izpovuēde vuez moi greh** [...] (I); **Miloztivui bofe tebe poronfo me telo** [...] (I); **Iazze ęaglagolo zlodeiu** [...] (III); **Bogu uę mogokemu izpovuēde uę moje greche** [...] (III), **Tebe bofe miloętivui porufo uza moia zlouueę** [...] (III), i w piętnastowiecznym *Rękopisie sticzeńskim*, także w spowiedzi powszechnej, trzy razy w samym pierwszym zdaniu: **Ya ze ad pouem chudiczu ynu nega deylam ynu vfy nega hofarti ynu ze yzpouem ynu dalfan dam naffymi gosfudi etc.** Najnowszy przekład *Zabytków fryzyńskich* na współczesny język słoweński częściowo zachowuje tę osobliwość: **Oęe Bog, Tebi izpovem ves moj greh** [...]; **Jaz se odpovem zlodeju** [...]; **Bogu vsemogoęnemu izpovem vse moje grehe** [...] (formy dokonane), ale **Milostljivi Bog, Tebi izroęam moje telo** [...]; **Tebi, Bog milostljivi, izroęam vse moje besede** [...] (formy niedokonane).

Taki stan był zachowany w następnych wiekach. *Slovenska zvrstna besedila* podają trzy przykłady przysięg z pierwszej połowy siedemnastego wieku zawsze z formami dokonanymi:

¹ Autor nie wspomina, że w niektórych przypadkach czynnościom werbalnym towarzyszą inne niejęzykowe fakty, znaki, symbole, będące elementami określonego ceremoniału.

² Wszelkie wyróżnienia w tekście — W.K.

Jest N. persežem Gospudi Bogu, [...] inu oblubim s to mojo Rodbo, De jest očem en svest Vahtaječ flissig Forstnar inu Pokorn Hlapic biti [...].

Jest N. persežem sto mojo Rotu, Gospudi Bogu Nebeskimu [...].

Jest N. persežem z mojimi gori Vsignjenimi Persti Gospudi Bogu, inu tudi Gospudam Lublanskim, inu oblumim de jest očem en svest, flissig, inu pokorn Šolski Merčun, [...] biti [...].

Slovenska..., 1981: 454

Boris Golec podaje 76 przykładów tekstów przysięg z lat 1752—1811 zawsze z formą dokonaną performatywu *persežem* (GOLEC, 2005)

Pewnego przeglądu literatury przedmiotu dokonuje Aleksandra Derganc, próbując doszukać się jakichś analogii w innych językach słowiańskich (DERGANC, 1996: 185—191). Za E. Koschmiederem (KOSCHMIEDER, 1930), J. Apresjanem (АПРЕСЯН, 1986), A. Bondarką (БОНДАРКО, 1990) oraz A. Mazonem (МАЗОН, 1958) podaje przykłady polskie: *poproszę państwo, przyznam się, pozwolę sobie, to ci powiem*, rosyjskie: *позволю себе, попрошу ваши билеты, пожелаю вам удачи, покаюсь (признаюсь, сознаюсь): это сделал я; И скажу я вам, Ольга Петровна, был ваш покойный батюшка крутой человек*, i czeskie: *já si dovolím říci...* Ciekawa jest też uwaga w gramatyce górnołużyckiej H. Šewca (ŠEWC, 1968: 182—183):

We wobchadnej a zdžěla tež w spisowej rěči wužiwa so druhy mylnje werby z perfektiwnym aspektem tež w aktualnym prezentu, přir. takje přikłady kaž *powitam was, přizjewju so, wozjewju wam, přeprošu was, wotmołwju na list, připósćelu wam, dótknu so prašenja, zetkamy so, zwěšču, spóznaju was* atd.

Prawje ma tu rěkać: *witam was, přizjewjam so, přeprošuju, wotmołwjam, sćelu, dotkam so, zetkawam so, zwěščam, spóznawam*. Jeničce w někotrych padach smě so perwektiwny werb tež w aktualnem prezentu trjebać, su to: *prajić* (praju wam, zo...), *slubić*, *zdžělić* (slubju, zdžělu wam tu, zo...) [...].

Osobliwość użycia form dokonanych w wymienionych sytuacjach, jak stwierdza A. Derganc, dostrzegli językoznawcy słoweńscy już w XIX w. F. Miklošič tłumaczył to nieprzekonująco wpływem języka niemieckiego. Chodzić tu mogło o niektóre prefiksalne odpowiedniki w obu językach, niemieckim leksemom czasownikowym bowiem nie można przypisać cech aspektowych. Dokładniejszej analizy tego problemu dokonał w kilku miejscach Stanisław Škrabec. Początkowo podzielał on poglądy F. Miklošiča, później wykluczył obce wpływy i na długo przed J.L. Austinem wydzielił klasę performatywów (choć ich tak nie nazywał), zauważył ich właściwości, stwierdził, że w języku słoweńskim w funkcji wykonawczej występują w formie dokonanej i formę tę nazwał *praesens effectivum* (ŠKRABEC, 1898: 333):

„Spovem se” ali „izpovem se” je torej pravi sedanjik in sicer, kakor sem ga morebiti ne celo neprimerno imenoval *praesens effectivum*, prav kaker v hervaškem obredniku „ispovedam se” v glagóliškem misalu „ispovêdaju se”. Eno kaker drugo je prestava latinskega *confiteor* in prav nič drugega. Razložek mej našo slovenščino na eni strani in hervaščino na drugi je le ta, da so naši stari za učinkoviti sedanjik izvolili, kaker terja logika, zveršne glagole, stara cerkvena slovenščina in hervaščina pa nedoveršne, kaker sem dejal, morebiti po gerškem vplivu.

Nieco wcześniej stwierdza, że w funkcji wykonawczej w języku słoweńskim jest możliwa jedynie forma dokonana (ŠKRABEC, 1898: 326):

Drugič dokazujejo gori navedene oblike, da naši prednjiki najberž nigar niso rabili v takih primerih nedoveršnih glagolov in menda po pravici ne, ker zahteva logika, če stvar prav premislimo, zveršne in sicer v edinem pravem sedanjem času. Sedanji čas je res prav za prav trenotek mej preteklim in prihodnjim. Zveršenje dejanja je tudi trenotek. Če se pa dejanje zverši z izreko besede, s katero se imenuje, mislim, da moramo vendar priznati, da pada oboje v en trenotek, ker je zveršenje in naznanjenje dejanja eno.

I dalej wyjaśnia to na przykładach. Oto jeden z nich (ŠKRABEC, 1898: 326):

Ke bi nas kedo pri spovedi motil s vprašanjem: „Kaj delaš?”, bi mu odgovorili: „spovedujem se”, v spovedni molitvi pa pravimo: „spovem se”, ker ima biti s to besedo zveršeno dejanje spovedi in tako rekoč koncentrirano v nji, če tudi samo delj časa traja; nam ne gre za trajanje, temuč za zveršitev.

We współczesnych tekstach nie jest to już tak oczywiste. Internetowy korpus językowy *Nova beseda* [http://bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html] informuje o przewadze w użyciu form dokonanych: *obljubim* (294), *povem* (8558), *rečem* (8274), nad niedokonanymi: *obljubljam* (186), *govorim* (6662), ale i odwrotnie — *prisegam* (284), *prisežem* (128). Także w wymienionej funkcji we wspomnianym korpusie podawane są przykłady użycia obu form:

*Urša je bolna, tudi Eva grdo kašlja in **obljubim**, da se bomo skupaj oglasile, ko se pozdravita.*

„Delo”, 8. januarja 2000, poved 3696 v sobesedilu

*Obljubi, Marko! **Obljubim**! Vem, da boš držal besedo.*

Janez Jalen: *Ovčar Marko*, poved 2694 v sobesedilu

*Alica jo je žalostno poklicala: „Preljuba Miš, vrni se, prosim, **obljubim** ti, da ne bova več govorili ne o mačkah ne o psih, če ti niso všeč!”*

Lewis Carroll: *Aličine prigode v Čudežni deželi*, poved 243 v sobesedilu

TRUBAR: Jaz, Primož Trubar, **vzamem** tebe, Barbara Sitar, za svojo zakonsko in poročeno ženo.

TRUBAR: [...] in ti tukaj **obljubim**, da te bom ljubil od današnjega dne pa do takrat, dokler naju smrt ne razloči, da ti bom zvest in te ne bom zapustil ne v uboštvu, ne bolezni, ne v nobeni revi in nadlogi, ki pride od Boga, da te bom varoval in ti zvesto ob strani stal. **Dam svojo zvestobo in zaobljubo.**

Drago Jančar: *Nigdirdom*, poved 18 v sobesedilu

PRIDIGAR: In ti, Barbara Sitar, reci tudi ti za menoj: Jaz, Barbara Sitar, **vzamem** tebe, Primoža Trubarja, za svojega zakonskega in poročenega moža [...]

BARBARA: Jaz, Barbara Sitar, **vzamem** tebe, Primoža Trubarja, za svojega zakonskega in poročenega moža in ti tukaj **obljubim**...

Drago Jančar: *Nigdirdom*, poved 21 v sobesedilu

Pomislite, to ni samo za vas, ampak tudi za nas vse velika sramota, in če gosposka to zve, kaj bo z vami? „Gospod, **prisežem** vam”, stoka Ocepek, „da nisem nikdar bil pijan in da živi duši nisem ničesar žalega storil, kakor samo ta nesrečni dan. O samo enkrat mi odpustite”.

Fran Erjavec: *Avguštin Ocepek*, poved 303 v sobesedilu

To pa mi je najverjetneje vzelo pamet, ker se drugega ne spomnim. **Prisežem** pri očetih, da se res ne spomnim in da nisem hotel, je zastokal in utihnil. Tovarišija je molčala.

Feri Lainšček: *Petelinji zajtrk/Roman*, poved 2068 v sobesedilu

Če bi ubogala Lenčka, pa ne bo on. Zato pravim in še **rečem**: Lenčka, jaz te rešim. Zato mora on proč.

Fran Saleški Finžgar: *Razvalina življenja*, poved 1130 v sobesedilu

Med pogovorom se je bilo pomalem zmračilo. Tebi **rečem**, da sem žalosten in malodušen in da se... tišje: da se bojim trpljenja...

Ivan Cankar: *Hlapci*, poved 631 v sobesedilu

We współczesnej słoweńszczyźnie, jak już wcześniej powiedziano, liczne są również (przy niektórych leksemach nawet liczniejsze) formy niedokonane:

Čisto malo so zmedleli. Samo Bog varuj, če se to potegne čez zimo. Sv. Stefan, lepo te prosim, šest funtov sveč ti **obljubljam**, če mi jih obvaruješ. Izdal me vendar ne bo nihče.

Fran Saleški Finžgar: *Prerokovana*, poved 4419 v sobesedilu

„Obljubi, Lovrek”, je silila bolnica. „**Obljubljam**, mama!” se je izvilo iz dečkovega grla.

Gustav Šilih: *Beli dvor*, poved 304 v sobesedilu

Zato vas pa prosim, da me izpustite, stric Bedanec. **Obljubljam** vam, da ne bom metal nikoli več češarkov na nos in vas tudi ne bom nič več dražil. Čedno pesmico si bom izmislil o vas, veste, ravno tako, kot sem si jo izmislil o Kezi, ki je res lepa.

Josip Vandot: *Kekec nad samotnim breznom*, poved 1080 v sobesedilu

Hitim gledat, kako bodo fantje garali. Še enkrat se opravičujem in obljubljam, prisežem, da vaju do jutra ne bo nihče motil.

Miha Remec: *Mana*, poved 6569 v sobesedilu

sic!: obok niedokonanych **se opravičujem in obljubljam**, dokonane **prisežem**

Nekega dne bo tvoj konec. To ti obljubljam. Prisegam. Čutim, da se mi bodo skisali možgani.

Sonja Votolen: *Pravica do sebe*, poved 3128 v sobesedilu

Govori za menoj! Prisegam, da nikoli ne pozabim na Beli dvor! Prisegam, da ne bom odnehal, dokler ne bo spet Gradnikov!

Gustav Šilih: *Beli dvor*, poved 611 v sobesedilu

Poslušaj! Prisegam ti pri Bogu, v katerega menda tudi ti veruješ, da te vsaj poskusim rešiti! Moli k njemu, da mi pomaga...!

Gustav Šilih: *Beli dvor*, poved 7860 v sobesedilu

Takže w oficjalnych tekstach występują formy niedokonane, na przykład w tekście przysięgi skautowskiej: *Pri svoji časti obljubljam, da bom zvest domovini, da bom sprejel Duhovno resničnost, jo razvijal, in živel v skladu s taborniškimi zakoni* [<http://rsn.rutka.net/prisega.htm>], czy przysięgi po mianowaniu na wysokie stanowiska państwowe, np. na członka Sądu Rachunkowego, odpowiednika polskiej Najwyższej Izby Kontroli: *Po imenovanju poda član računskega sodišča pred državnim zborom naslednjo prisego: „Prisegam, da bom opravljal(a) svoje delo skladno z ustavo in zakonom, pošteno, vestno in nepristransko”* (Zakon..., 2001).

W nieco odmiennym znaczeniu i funkcji pragmatycznej używają Słowęńcy form dokonanych innych czasowników, głównie: *kupiti, prodati*. Także polskiemu *Czym mogę służyć* zawsze odpowiada słoweńskie *S čim (Vam) lahko postrežem*. Polak chęć zapłaty wyraża za pomocą czasownika niedokonanego *plaćę*, Słoweniec używa w tym celu czasownika dokonanego *plačam*, por.:

Silna moč v njih. Prsti brskajo po žepu, z drobižem in ključi žvenkljajo, potem pa tresoče roke Pavla Vatovica stresejo na mizo srebrne kovance, plačam, reče, halo, slišite, plačam, reče in mu je že naslednji trenutek žal.

Drago Jančar: *Petintrideset stopinj*, poved 358 v sobesedilu

Je bil to kak odgovor? je rekel, vprašal sem vas in bi pričakoval odgovor, je rekel, hotel sem odgovor. Plačam, je zaklical, toda ko je zaslišal svoj glas, je spoznal, da ni zaklical, temveč zašepetal. Plačam, je zakričal in skočil pokonci, planil je skozi vrata in v kuhinjo.

Drago Jančar: *Petintrideset stopinj*, poved 1380 v sobesedilu

Bric bi se bil rad še prepiral; toda vrata so se odprla, in v pivnico sta stopila njegov Janezek in hčerka Rozalka je rekla počasi in razločno: „Mama rekli domov!” „Rožman, jaz plačam”, je dejal Bric. „Ali vidite, kako mu je odbila roge?” se je rogal Gašper.

Fran Detela: *Svetloba in senca*, poved 1425 v sobesedilu

Moj mož mene še nikoli ni udaril; ti pa hočeš vpeljati to cigansko navado. „Plačam”, je dejal Gašper, zelen od jeze, se pridušil in vrgel pet kron na mizo. Težka sopara je legla na vso družbo.

Fran Detela: *Svetloba in senca*, poved 1808 v sobesedilu

Vstal je, pogledal me je topo, kakor iz sanj. „Koliko še plačam?” „Vse plačano!”

Ivan Cankar: *Gospod Vavra*, poved 190 v sobesedilu

J. Toporišič w swej gramatyce stwierdza (TOPORIŠIČ, 1976: 327):

Pravo sedanjost izražamo navadno le z nedovršnimi glagoli, z dovršnimi le tedaj, če glagol izraža tako dejanje ali potek, ki se izvrši hkrati z izrekanjem. To so glagoli kot *povem, zapovem, rečem, odpovem se, obljubim, prekličem, povabim* ipd. (Vsi so glagoli rekanja, tj. verba dicendi). Drugi nekateri glagoli, npr. *kupim, prodam* ipd., pomenijo bolj nekako privolitev v ponudbo, privolitev za izvršitev dejanja: *Ali kupiš od mene brivski aparat* ('ali si pripravljen kupiti'). — *No, pa ga kupim* (= 'pa naj bo').

Tak więc Toporišič w przypadku takiego użycia form *kupim, prodam* dopatruje się znaczenia modalnego, niejako zgody, decyzji na dokonanie określonego działania i w innym miejscu nazywa to „modalnym czasem terażniejszym” (*naklonski sedanjik*). Tym samym stawia się w opozycji do ujęcia problemu w gramatyce A. Bajca, gdzie analizowana jest forma *kupim* w trakcie transakcji kupno — sprzedaż i traktowana jak przytaczane wcześniej performatywa (BAJEC, 1973: 238).

J. Toporišič wymienia następujące możliwe użycia form czasu terażniejszego czasowników dokonanych:

- „**izkustveni (empirični) sedanjik** — Sedanjik, ki izraža po znanosti ali iz izkušnje razvidno dogajanje, veljavno ne glede na čas, npr. *Kopriva ne pozebe*” (TOPORIŠIČ, 1992: 65). Chodzi tu o omnitemporalne użycie czasownika dokonanego, por.: pol. *Kruk krukowi oka nie wykole*.
- „**možnostni dovršnik** — Sedanjik dovršnega glagola, izražajoč možnost dogodka, npr. *Kdo nam odvali kamen od groba* 'bi mogel odvaliti'. — So-pom. potencial(en)” (TOPORIŠIČ, 1992: 113). Użycie czasownika dokonanego w znaczeniu potencjalnym, mówiącym o predyspozycji podmiotu do określonej czynności, por. pol. *Kto podniesie ten kamień?* 'kto może/da radę podnieść ten kamień'.
- „**naklonski sedanjik**: *Prodaš avto?* 'si pripravljen prodati'”. Wyraża skłonność, wolę lub decyzję w odniesieniu do określonej czynności, por. pol. *Sprzedasz dom?* 'jesteś skłonny/masz wolę sprzedać dom'.
- „**prihodnji sedanjik** — Sedanjik v vlogi prihodnjika, npr. *Prideš jutri k nam?*” (= 'boś prišel'); *Jutri gremo na izlet* (= 'bomo šli'). Od dovršnega glagola izraža tudi zadobnost: *Píše/pisal nam (je/bo), da pride pozneje*; ta je manj jaseen kakor prihodnjik, zato ga ne smemo rabiti na silo”.

Dla czasowników dokonanych w języku polskim jest to normalne i prymarne użycie form czasu teraźniejszego czasowników dokonanych, w przypadku czasowników niedokonanych — okazjonalne, gdy w zdaniu obecny jest odpowiedni okolicznik, np.: *W sobotę jadę do Krakowa*.

- „**dramatični (zgodovinski, historični) sedanjik** — Sedanjik dovršnih glagolov, ko v pripovedanju izraža (oživljeno) preteklost”. *Praesens historicum* dobrze znane polszczyźnie i innym językom słowiańskim, w słoweńszczyźnie używane bardzo często, szczególnie w trzeciej osobie, w której w wielu przypadkach (choć nie zawsze) było zbieżne pod względem formy z dawnym aorystem. Wydaje się, że przejęło jego funkcję. W zasadzie nie można przenieść dokonanej słoweńskiej formy do języka polskiego, gdyż w polszczyźnie oznaczałaby ona czas przyszły. Tłumacząc, musimy więc użyć form czasu przeszłego czasowników dokonanych lub czasu teraźniejszego czasowników niedokonanych. Jako przykład przytoczę tekst z podręcznika języka słoweńskiego (*Slovenščina...*, 1992: 26):

Na meji **stopi** v vagon carinik. **Pozdravi** in **opozori** potnike, naj pripravijo potne liste in pokažejo prtljago. Gospod Hribar pozna carinika. [...] Učenec pa učitelja ne spozna takoj. [...] Medtem stoji vlak na železniški postaji v Mariboru. Vera bi si rada ogledala mesto. Kakšen kraj je Maribor? Sopotnik **pove** glavne podatke. Mesto je težko opisati, treba ga je videti. **Povabi** Vladka in Vero, naj se ustavi v Mariboru. Rad jima pokaže domači kraj. Zvečer lahko nadaljujeta pot. Žal nimata časa. V Ljubljani ju čaka prijatelj. **Zahvalita se** in profesor Hribar **se poslov**i.

Vlak **pripelje** na ljubljansko železniško postajo. Vladek in Vera **izstopita**. Na peronu ju čaka Marko. Vladek ga pozna od lani. Sta dobra prijatelja. Marko odlično govori poljsko.

- „**zapisni sedanjik** — Sedanjik v napisih povesti in na podobah. V njem se navaja vsebina knjižnih del, uporablja pa se tudi v zgodovinskih časovnih preglednicah. Npr. *Deseto poglavje: Oliver natančneje spozna značaj svojih tovarišev*. — *Agato preizkušajo z vodo*. — 8. *postaja: Jezus tolaži jeruzalemske žene*”. Jako podpis lub tytuł ma charakter zawiadomienia. Pierwszy przykład można by przetłumaczyć na język polski, nie zmieniając formy: *Część dziesiąta: Oliwier dokładnie pozna charakter swych towarzyszy*. Jest to zawiadomienie zapowiadające treść rozdziału.

J. Toporišič nie wspomina jednak o częstej w języku słoweńskim, znanej także innym językom, habitualnej krotności, np.: *Zmeraj kupim časopis, kadar je kdo od mojih notri. Včasih ne pride v časopis, največkrat pa pride* (Drago Jančar: *Dedalus*, poved 1972 v sobesedilu); por. też polskie potoczne *W każdą sobotę przyjdzie, posiedzi trochę, poopowiada i pójdzie sobie*.

Użycie form czasu teraźniejszego czasowników dokonanych we współczesnej słoweńszczyźnie wydaje się o wiele częstsze niż w języku polskim i wy-

maga gruntownego zbadania. Dla zilustrowania tego przytoczę jeszcze dwa paragrafy słoweńskiego i polskiego tłumaczenia *Katechizmu Kościoła katolickiego*:

1627 Privolitev obstaja v „dejanju volje, s katerim se mož in žena drug drugemu **izročita** in **sprejmeta**”: „**Sprejmem** te za svojo ženo” — „**Sprejmem** te za svojega moža”. Ta privolitev, ki **poveže** poročenca med seboj, se **dopolni** v tem, ko dva „**postaneta** eno telo”.

1627 Zgoda jest „aktem osobowym, przez który małżonkowie wzajemnie się sobie **oddają** i **przyjmują**”. „**Biorę** ciebie za żonę” — „**Biorę** ciebie za męża”. Zgoda, która **wiąże** wzajemnie małżonków, **znajduje swoje dopełnienie** w tym, że dwoje „**stają się** jednym ciałem”.

1630 Duhovnik (ali diakon), ki je navzoč pri sklepanju zakona, **sprejme** privolitev poročencev v imenu Cerkve in **podeli** blagoslov Cerkve. Navzočnost služabnika Cerkve (in tudi prič) vidno izraža da je poroka stvarnost Cerkve.

1630 Prezbiter (lub diakon), który asystuje przy obrzędzie zawarcia małżeństwa, **przyjmuje** zgodę małżonków w imieniu Kościoła i **udziela** błogosławieństwa Kościoła. Obecność pełniącego posługę w Kościele (oraz świadków) wyraża w widoczny sposób, że małżeństwo jest rzeczywistością kościelną.

Formy czasownikowe wyróżnione tekstem półgrubym w przytoczonych fragmentach różnią się aspektem. W języku słoweńskim użyte są w postaci dokonanej, w języku polskim zaś — niedokonanej. W przykładach: „**Sprejmem** te za svojo ženo”; „**Biorę** ciebie za żonę”, chodzi o performatywne użycie czasowników, ale pozostałe występują w trzeciej osobie. Same więc nie mogą pełnić funkcji wykonawczej, niemniej jednak mają charakter normatywny. Wydaje się, że użycie form dokonanych w języku słoweńskim w tekście regulującym określony akt wykonawczy ma na celu podkreślenie mocy i prawomocności tego aktu. Zarówno słoweńskie formy dokonane, jak i odpowiadające im polskie niedokonane nie wskazują tu na czas, lecz na obowiązującą (nieokreśloną czasowo, omnitemporalną) normę. Podobne przykłady można spotkać w innych słoweńskich tekstach: „Odvetnik samostojno **oceni** in po najboljši vesti **odloči**, upošteva vse okoliščine, kako naj ravna v vsakem posameznem primeru” (*Kodeks...*, <http://www.odv-zb.si/default.aspx?cid=2&aid=12>), a nawet polskich tekstach normatywnych: „Kto **zabije** człowieka, podlega karze...”, choć we współczesnej polszczyźnie i słoweńszczyźnie w takich przypadkach przeważają formy niedokonane.

W artykule zostały zasygnalizowane różne użycia form czasu teraźniejszego czasowników dokonanych w języku słoweńskim. Więcej miejsca poświęcono użyciu performatywnemu, a więc z natury odnoszącemu się do teraźniejszości,

tj. tworzącemu i wyrażającemu akt zachodzący w teraźniejszości. Takie użycie form dokonanych, co potwierdzają zabytki piśmiennictwa, było normą w całej historii języka słoweńskiego. We współczesnej słoweńszczyźnie, choć nadal używane i poprawne, są one jednak coraz częściej wypierane przez formy niedokonane. Charakterystyczny dla języka słoweńskiego jest także fakt o wiele częstszego niż w polszczyźnie użycia form czasu teraźniejszego czasowników dokonanych w znaczeniu omnitemporalnym i historycznym (*praesens historicum*).

Literatura

- BAJEC A., 1973: *Slovenska slovnica*. Ljubljana.
- DERGANC A., 1996: *Iaz ze zaglagolo Zlodeiu (K vprašanju glagolskega vida v performativnih izjavah v slovanskih jeziki)*. In: *Zbornik Brižinski spomeniki*. Red. J. Kos. Ljubljana, s. 185—191.
- JUG-KRANJEC H., 1992: *Slovenščina za tujce*. Ljubljana.
- GOLEC B., 2005: *Ljubljansko škofijsko gospostvo (Pfalz) — zakladnica slovenskih sodnih priseg (1752—1811)*. „Arhivi” 28, sv. 2, s. 239—312, http://www.arhivsko-drustvo.si/publikacije/arhivi/pdf2005_2/golec.pdf
- Katechizm Kościoła katolickiego*, 1994. Poznań.
- Katekizem katoliške Cerkve*, 1993. Ljubljana.
- Kodeks odvetniške poklicne etike*, <http://www.odv-zb.si/default.aspx?cid=2&aid=12>
- KOSCHMIEDER E., 1930: *Durchkreuzungen von Aspekt- und Tempussystem im Praesens*. „Zeitschrift für slavische Philologie” [Leipzig], H. 7, s. 341—380.
- Nova beseda: http://bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html
- Slovenska zvrstna besedila*. 1981. Red. J. TOPORIŠIČ. Ljubljana.
- ŠEWC H., 1968: *Gramatyka hornjoserbskeje řeče*. Budyšin.
- ŠKRABEC S., 1898: *Boj s učeno senco*. In: *Cvetje z vertov sv. Frančiška*, 16, sv. 8—10; Przedruk: „Jezikoslovna dela”. 2. Red. J. TOPORIŠIČ. Nova Gorica 1994.
- TOPORIŠIČ J., 1976: *Slovenska slovnica*. Maribor.
- TOPORIŠIČ J., 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana.
- Zakon o računskem sodišču*, <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200111&stevilka=662>
- <http://www.bibl.amwaw.edu.pl/hipokrates.htm>
- http://www.orthops.si/hipokratova_prisega-sl.php
- АПРЕСЯН Ю.Д., 1986: *Перформативы в грамматике и словаре*. — „Известия АН СССР”. *Серия литературы и языка*, 45, no. 3, s. 208—224.
- БОНДАРКО А.В., 1990: *Теория функциональной грамматики. Темпоральность; модальность*. Ленинград.
- МАЗОН А., 1958: *Вид в славянских глаголах*. В: *VI международный съезд славистов*. Москва.

WŁADYSŁAW KRYZIA**Semantics and pragmatics of perfect aspekt in Slovenian language****Summary**

In the article different uses of perfect forms of simple present were marked. More space was devoted to performative use, so in the nature of things referring to the present, what means creating and expressing present action. Such use of perfect forms, confirmed by literature relic, was the standard in whole Slovenian language history. In contemporary Slovenian language although still used and correct, the perfect forms are more often displaced by imperative ones. The characteristic feature of Slovenian language (more often than of Polish) is using perfect forms of simple present in omnitemporal and historic meaning (*praesens historicum*).

ВЛАДИСЛАВ КРЫЗИЯ

Семантика и прагматика совершенного вида в словенском языке**Резюме**

В статье представлены разные употребления форм настоящего времени глаголов совершенного вида в словенском языке. Больше места уделяется перформативному употреблению, которое уже по существу передаёт значение настоящего времени, так как создаёт и отражает действие происходящее в настоящем. Такое употребление совершенных форм, как утверждают письменные памятники, было нормой во всей истории словенского языка. В современном словенском языке, хотя эти формы продолжают употребляться и считаются правильными, всё чаще вытесняются формами несовершенного вида. Кроме того в словенском языке — чаще чем в польском — формы настоящего времени глаголов совершенного вида употребляются во вневременном и прошедшем значениях.

Grammatical-communicative status of particles in the Serbian language

1.0. Bearing in mind that particles have been the subject of many studies in which their various aspects have been considered¹, the present study deals with the grammatical-communicative status of particles and their role in **semantic cohesion**² in an utterance or text/discourse. It seems that particles have not been studied in relation to the semantic cohesion in the Serbian language studies. Therefore, this paper looks at some theoretical and terminological aspects of this phenomenon, and offers a new classification of particles into groups, subgroups and paradigms. A possible grouping into particular classes of discourse/text markers of cohesiveness is also provided. We take the term of discourse/text in its broadest sense³.

¹ We primarily refer to our research (Ристић, 1990: 93—139 и Ристић, Дугоњић, 1999: 140—146, in Ристић-Дугоњић, 1999; Ристић, 2005: 199—210; 2006: 205—216), as well as to the facts on particles previously presented in various grammars of the Serbian language: МАРЕТИЋ, 1931: 483—519; БРАВЕС, НРАСТЕ, ЖИВКОВИЋ, 1958: 151—156; СТЕВАНОВИЋ, 1975: 383—385; *Приручна граматика...*, 1979: 214—215; СТАНОЈЧИЋ, ПОПОВИЋ, 2004: 128; МРАЗОВИЋ, ВУКАДИНОВИЋ, 1990: 405—444; as well as in various articles: ШОКИЦА, 1987: 189—210 and КОВАЧЕВИЋ, 1996: 70—85; 1997: 7—25; 2005: 125—138. М. ИВИЋ (1978: 1—16) refers to most particles as to **sentence adverbials**. С. РИСТИЋ (1990: 120—122, 124—126, 128—131) in her monograph also considers some particles to be adverbs, emphasizing that they could also be classified differently due to their transitory nature. As for the literature in the domain of Slavonic studies, we have consulted a monograph on particles (M. GROCHOWSKI, 1986), as well as other sources listed in the references.

² We have taken the term **semantic cohesion** from text linguistics, because such a type of cohesion/dependency characterizes bigger chunks of text/discourse, whereas an utterance/a phrase/a sentence shows dependencies of a different kind, normally referred to as the **syntactic cohesion** (cf. POLOVINA, 1999: 147—175).

³ The term **discourse**, according to V. POLOVINA (1996: 55—67; 1999: 95—100), is in its broadest sense defined as a semantic whole realized in language/speech, disregarding its size.

1.1. Our studies of particles in contemporary Serbian have been centered around their lexical-semantic, functional and pragmatic-cognitive characteristics (Ристић, 1999: 93—146). Respecting all relevant semantic, pragmatic and communicative characteristics of particles, we have established some general characteristics of particles on the semantic and functional planes. On the functional plane, we speak about the function of **modification**⁴, which comprises pragmatic and modal components of the lexical meanings of particles, as realized on the communicative — discourse plane.

1.2. The meaning of particles comprises the sphere of a speaker and the sphere of the meaning of an utterance/discourse. The particles which are primarily concerned with the speaker expressing his relation/attitude with other elements of communication are said to realize the categorial meaning of **modality**. It is usually the relationship of the speaker towards the meaning of the utterance which is realized in the form of pragmatic and communicative components of meaning: comments, degrees of assurance, emphasis (intensification), assertion and negation (Ристић, 2005: 199—210; 2006: 205—216). Those particles relating to the speaker's attitude towards the addressee is performed with the components with the **illocutionary force**, i.e. intentional and emotional-expressive components in the following meanings: directive, conventional (contact signals, optative, and the like), and asking for information. The particles which are focussed on the content of the utterance/discourse and which show various **logical (sense) relations** between their segments, are realized through the components with the following meanings: logical, sensible sequencing, contrast, opposition, concession and generalization/expansion (cf. АРУТЮНОВА, 1988: 5—9, 245—251; ДЫМАРСКАЯ, 1988: 58—78; ЛЯПОН, 1988: 78—83; SESAR, 1989: 39—48; Ристић, 1990: 112—114, 122—132, 144—146; Ристић, 1999: 93—116).

1.3. Particles function in the modal part of the meaning of discourse, realizing the continuum of meanings in the mode of an utterance or discourse. The cognitive-pragmatic information of the modal frame of particles, or presupposition, may be represented as components of their lexical meaning, whose sense is only revealed in the deep semantic structure.

An utterance with a predicate-argument structure of the following type: *Чак А Р* — *Even А Р* (*Чак је А радио* — *Even А worked*) may be interpreted in the following way: 'The others worked; A worked; The speaker did not expect A to work', and the utterance *Само Х* (*Он је само капетан; Он је донео само 10 књига*) — *Only Х* (He is *only* a captain; He brought *only* 10 books) may be interpreted as: 'X, as well as the speaker, think that this is not enough'. An indispensable element of the meaning of particles *čak* (*even*) and *samo* (*only*)

⁴ The modification function of particles is based upon the categorial meaning — **sense relations**. (see ЛЯПОН, 1988: 7883; ЩУР, 1988: 83—87; КОВАЧЕВИЋ, 1997: 19—30).

as well as in the case of other similar particles, is the attitude of the speaker ('the speaker did not expect...'; 'the speaker thinks that'..., and the like). The attitude of the speaker forms the modal framework of the meaning of particles (cf. АПРЕСЯН, 1995: 68).

2.0. It can be seen from the aforesaid that the **function of modification** in particles is primarily realized through units of the communicative discourse plane, showing various **relations** among elements of discourse. The final analysis shows that the parameters relevant for the classification of particles into groups, both on the level of lexical system and that of a discourse, are based on the meanings of relations. According to these parameters, we have divided Serbian particles into two groups:

I. Particles showing relations in connection with the content of an utterance/discourse, and

II. Particles showing the relation of the speaker towards his addressee.

2.1. The particles forming the first group could be classified into two subgroups and several paradigms, with the following meanings:

1) the meaning of logical (semantic) relations among segments of an utterance/discourse: a) analogy, sensible sequencing: *тако, науме, дакле, такође, баш, управо, затим, онда, најзад*; b) contrast, opposition: *упркос, напротив, међутим, пак, итавише*; c) concession: *ипак, додуше, макар, год, било*; d) exemption, restriction: *само, баш, скоро, готово, умало, искључиво, закључно, лично, јам, поготову, напочито*; generalization/expansion: *чак, йош, итавише, иначе, ионако, уопште, углавном, све, сасвим*;

2) the meaning of the relation of the speaker towards discourse content: a) factivity: *наводно, дословно, буквално, стварно, привидно, тобоже*; b) assurance: *сигурно, свакако, зацело, вероватно, можда, ваљда; никако, нипошто*; c) assertion: *да, дабогме, дакако, свакако*, and d) negation: *не, ни, нити, никако, нипошто*.

The particles of this group are primarily realized in their role of **semantic-type cohesion**, connecting pragmatic and cognitive discourse contents, and are therefore labelled in the following ways: **connecting particles, cohesive particles and discourse particles**. Together with other cohesive units these could be grouped into a class of **discourse connectors**, which are meta-textual units of the cohesive type (cf. VELČIĆ, 1987).

2.2. The particles forming the second group with the meaning of relation of the speaker towards his addressee, have also been classified according to the semantic, pragmatic and communicative criteria into the following subgroups:

- 1) expressives: *на, а, и, него, ама, ма, бре, море, вала*;
- 2) directives: *ево, ето, ено; де, дела; немој (немојмо, немојте), доста*;
- 3) phatic particles: *срећно, живео, наздравље, довиђења, здраво, хвала, молим, пардон, забoga, наопако, добро, немогуће, да, тако*, and
- 4) interrogative particles: *ли, зар, еда*.

The primary function of these particles is their being exponents of a specific **speech act**, but they also function secondarily as cohesive units connecting emotional-expressive and pragmatic content of the discourse pertaining to an intention, judgement, attitude, and the like. They share many characteristics with **expressives** and **performatives** according to which they may be classified thus (Ристић, 1999: 118—127). This does not eliminate them either from the group of particles as a part of speech, or the class of discourse markers of emotional-expressive and performative type, which differentiates them from the formerly described group of discourse particles with the connecting function.

2.3. Having all the aforesaid in mind, as well as the results of studies conducted so far which focussed on particles in the discourse, it may be concluded that, according to the connecting function in an utterance and discourse content, all particles may be listed as units of discourse. On the basis of this, particles may be classified into different classes of discourse/meta-textual units.

3.0. In the next section we will deal with the problem of the use of particles in the role of semantic cohesion of an utterance and text/discourse.

3.1. Unlike nominational units (auto-semantic words), particles are secondarily classified as **grammar (function) words** in the linguistic system (lexical and grammatical). This may be the reason why particles have only been present in lexicography and morphology, and even here they have only been peripheral units. Their specific functions have not been noticed in syntactic studies, as particles appeared as non-inflectional and non-congruent parts of the syntactic structure. However, theoretical research of anthropological orientation has drawn attention to the communicative role of language and to the importance of the role of the speaker in it. The newly acquired knowledge on the exponents of such phenomena in language included particles, whose status needed to be redefined on the lexical and morphological levels, and newly established and defined on the syntactic/communicative plane.

3.2. The problem of determining the function of particles on the syntactic/communicative plane has not been solved up to this day, as their unspecified collocability in the domain of semantic and syntactic criteria could not help classifying particles into the well-established grammatical and semantic relations of coordination and subordination. Significant results have been brought by the linguistic research of pragmatic and cognitive orientation in semantics, syntax, text linguistics/discourse analysis and in the theory of speech acts. Classifying a sentence/utterance and text/discourse as **semantic/situational units** or **speech acts**, whose structural parts mark the situation, its participants and relations between them — their **cohesion**, is of highest importance for this topic.

4.0. In order to determine the status and function of particles on the syntactic/communicative planes and demarcate them from similar lexical-grammatical parts of speech (conjunctions, adverbs, prepositions and interjections), it

is important to spot differences between **modal** and **propositional meanings**, as well as **various types of cohesion of units** in a sentence/utterance and text/discourse (see POLOVINA, 1999: 148—149).

4.1. The syntactic linking of units into sentences/utterances is characterized by grammatically dependent cohesion of „short scope”, also termed as **grammatical (syntactic) cohesion**. Its main features are the contact position and fixed order of elements. The function of grammatical cohesion of propositional type: coordination, subordination, conjunction and disjunction, is realized through conjunctions and their functional equivalents.

4.2. On the level of a text/discourse, as a complex communicative unit, the cohesion of „wider scope” is present, which is termed **semantic cohesion** with the following types: modification, compression, substitution, elimination, *etc.* One of its main characteristics is both contact and distance positions, as well as a looser ordering of elements. The function of semantic cohesion of the **modification** type is realized through particles and their functional equivalents.

4.3. All this being said, we can conclude that particles differ from conjunctions. Judging by the absence of other types of grammatical dependency in particles, they may be categorized as different from adverbs and prepositions. The modifying function of particles both on the formal and semantic levels differs from the same function characteristic to adverbs. The modifying function of particles is realized in the following way: they are not conjoined to only one element of sentence structure, but are directed to the substance of the proposition. Thus, the proposition in its entirety fills the slot of semantic valency of particles, which on the formal plane is shown by their free collocability.

4.4. The aforementioned words which are formally similar to particles, differ from them in their functioning as the means of grammatical and syntactic dependencies, whereas particles are characterized by the dependencies of discourse-type. Separation of particles into an independent group of the lexical system has shown that the central part of this system is made up of a restricted number of units which primarily realize functions and meanings of particles. In the peripheral parts of the system, the number of units is not restricted as it is constantly filled up by the results of morphological processes of transposition (conversion), the change of function of other parts of speech (adverbs, conjunctions, interjections, prepositions, nouns, verbs, *etc.*), which can be primarily or secondarily classified into the lexical system of particles. Therefore, these paradigms (See 2.1. and 2.2.) include a large number of adverbs (*укратко, уопште, просто, једноставно, тако, тек, најзад, лепо, добро, тешико, лако, etc.*), conjunctions (*и, па, те, ни, нити, тек, него, ако, да, а*), interjections (*благо, де, е, та, ма, ама, море, бре, etc.*), prepositions (*око, осим, сем, изузев, etc.*), verb forms (*живео, молим, извини, изволи, рецимо, знаш, замисли, etc.*), and

nouns (*врага, ђавола, божје, etc.*). These units, as well as other similar units, represent both parts of speech, and in lexicography they should be classified as separate lexemes, i.e. as homonyms. Some debatable cases whose function and meaning pertaining to particles is only realized secondarily, should be treated as belonging to the primary part of speech (cf. HUDEČEK, 1994: 155–159).

4.5. Despite the fact that particles are often found in the position of connecting elements in a sentence or text, their function is realized in the form of **semantic cohesion**, unlike conjunctions and other connectors whose function is realized in the form of **grammatical cohesion**. On the formal plane, this difference is observed in the grammatical independence of particles and the words they collocate with, as well as in their loose restrictions in terms of position in an utterance or discourse. In line with this, the cohesive function of modification realized by particles on the level of utterance or text/discourse, as well as the phenomenon of **semantic cohesion** may be classed as belonging not only to the syntactic and discourse planes but also to the lexical system.

5.0. As we have already pointed out, the primary function of particles is realized in a text/discourse, which are situational-semantic units. This approach calls for the encompassing of various factors relevant to communication: the participants in communication, the communicative situation and variable characteristics of objects and phenomena in it (cf. АРУТЮНОВА, 1988: 5–9). The factors of the communicative plane emphasize the role of the speaker — the linguistic subject and his/her interrelations with other elements in the communication, which results in the inclusion of cognitive components (in an utterance, these are presuppositions and implications), together with the pragmatic components into the meanings of particles. The correct interpretation of such contents is realized by the speaker or by the listener, and this is done on the basis the common concept organized into cognitive models⁵. Furthermore, the semantics of text/discourse is also based on the coherent organization of the concept and relations between them⁶. The particles also keep pace with the dynamics of the situation, and due to their mobility, they are able to cover many positions in a discourse where „stitches” may occur: wrong interpretations, anomalies, redundancies and interruptions, thus taking care of the text unity and coherence. The text coherence is realized through the wholeness of the logical-semantic, grammatical (syntactic, first of all) and stylistic connectivity which all make up

⁵ More on the cognitive approach to language phenomena, see ПЕТРОВ, ГЕРАСИМОВ, 1988: 5–11; ЛАКОФФ, 1988: 12–51; ФИЛЛМОР, 1988: 52–92; ван ДЕЈК, 1989.

⁶ In a text, the primary concepts are connected to the topic, around which other concepts are grouped. The configuration of concepts has its own reflections in the grammatical, linguistic configuration, but these two structures do not necessarily overlap. The complexity of the grammatical, surface form does hinder the comprehension of the text, as in order to understand the semantic interpretation is important, which is realized through the text cohesion and text coherence (cf. POLOVINA, 1999: 163–171).

a text (cf. POLOVINA, 1999: 147—175). Particles also realize the text coherence with the help of various types of components which are a part of their meaning: **propositional, pragmatic and cognitive.**

6.0. To conclude with, our research of particles in the Serbian language has shown that their semantic space is systematically ordered, that this space has its borders and that semantic variation of these units is present within the system. On the basis of their own semantic space within whose limits the modification function is realized, the particles can be said to form their own system, with its own rules on the lexical and discourse planes. This system very often coincides or overlaps with the semantic spaces of units belonging to other systems, on the basis of which these units are classified into groups. The first group of meta-textual particles can be classified together with the deictic elements, anaphoras, cataphoras, and other cohesive units, for which the term **discourse connectors** or **connectives** seems to be most appropriate. Other terms which have been used so far in similar studies such as „discourse particles”, „discourse markers” or „pragmatic markers” are less appropriate, as all particles, not only the meta-textual ones, as exponents of the discourse content, represent the units of discourse or, discourse particles, in other words.

References and sources

- BRABEC I., HRASTE M., ŽIVKOVIĆ S., 1958: *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb.
- GROCHOWSKI M., 1986: *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*. Wrocław.
- HUDEČEK L., 1994: *Leksikografska obrada nepromenljivih riječi*. „Filologija” [Zagreb], бр. 22—23, p. 155—159.
- KORDIĆ S., 1997: *Prezentativi evo, eto, eno*. „Slavia” (časopis po slovansku filologii) [Praha], Roč. 66, p. 183—196.
- MARETIĆ T., 1931: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb.
- MRAZOVIĆ P., VUKADINOVIĆ Z., 1990: *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Novi Sad.
- POLOVINA V., 1996: *Prilozi za kognitivnu lingvistiku*. Beograd.
- POLOVINA V., 1999: *Semantika i tekstolingvistika*. Beograd.
- Priručna gramatika hrvatskoga književnoga jezika*, 1979. Red. P. MROZOVIĆ, Z. VUKADINOVIĆ. Zagreb.
- SESAR D., 1989: *O kategorizaciji modalnosti u normativnim sintaksama*. „Jezik” [Zagreb], br. 2, p. 39—48.
- VELČIĆ M., 1987: *Uvod u lingvistiku teksta*. Zagreb.
- АЗНАУРОВА Э.С., 1988: *Прагматика художественного слова*. Ташкент.
- АПРЕСЯН Ю.Д., 1995: *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Избранные труды. Том 1. Москва.
- АРУТЮНОВА Н.Д., 1988: *Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт*. Москва.
- ван ДЕЈК Т.А., 1989: *Язык. Познание. Коммуникация*. Москва.

- ВЕЖБИЦКАЯ А., 1996: *Язык. Культура. Познание*. Москва.
- ДОБРЕВА Е., 1990: *Проблеми на изграждането на текста*. София.
- ДЫМАРСКАЯ И.Н., 1988: *О связанности текста, семантический и грамматический аспект*. Ереван.
- ИВИЋ М., 1978: *О српскохрватским реченичним прилозима*. „Јужнословенски филолог” [Београд], бр. 34, р. 1—16.
- ИВИЋ М., 1991: *О одредбама категоризовања*. „Јужнословенски филолог” [Београд], бр. 47, р. 29—36.
- КОВАЧЕВИЋ М., 1996: *О једном типу перифрастичке интензификаторске партикуле*. „Ријеч” [Никшић], бр. 2/1—2, р. 70—85.
- КОВАЧЕВИЋ М., 1997: *Дистрибуција и правила употребе партикула „и” и „ни” у српском књижевном језику*. „Наш језик” [Београд], бр. 32/1—2, р. 7—25.
- КОВАЧЕВИЋ М., 2005: *Конструкција с приједлошким изразом са све — новинарски новитет савременог српског језика*. In: *Шести лингвистички скуп „Бошковићеви дани”*. Ред. Б. Остојић. Подгорица, р. 125—138.
- ЛАКОФФ Дж., 1988: *Мышление в зеркале классификаторов*. In: *Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка*. Ред. В.В. ПЕТРОВА, В.И. ТЕРАСИМОВ. Т. 23. Москва, р. 12—51.
- ЛЯПОН М.В., 1988: *Семантика реляционных единиц и их словарное толкование*. In: *Словарные категории*. Ред. Ю.Н. КАРАУЛОВ. Москва, р. 78—83.
- ПЕТРОВ В.В., ГЕРАСИМОВ В.И., 1988: *На пути к когнитивной модели языка*. In: *Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка*. Ред. В.В. ПЕТРОВА, В.И. ТЕРАСИМОВ. Т. 23. Москва, р. 5—11.
- Речник српскохрватског књижевног језика*. Т. 4—6. 1971—1976. Нови Сад.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Т. 1—15. 1959—1996. Београд
- РИСТИЋ С., 1990: *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику*. In: „Библиотека Јужнословенског филолога”. Књ. 9. Ред. М. Ивић. Београд.
- РИСТИЋ С., 2005: *Партикула све у српском језику (опште карактеристике и функција интензификације)*. „Српски језик” [Београд], бр. 10/1—2, р. 199—210.
- РИСТИЋ С., 2006: *Партикуле као речи у функцији метатекстуалних оператора (наводно, буквално, дословно, једноставно, просто, напросто)*. In: „Научни сасатанак слависта у Вукове дане”. Бр. 35/1. Београд, р. 205—216.
- РИСТИЋ С., ДУГОЊИЋ М., 1999: *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике)*. Београд.
- СТАНОЈЧИЋ Ж., ПОПОВИЋ Љ., 2004: *Грамматика српског језика*. Београд.
- СТЕВАНОВИЋ М., 1975: *Савремени српскохрватски језик*. Део. 1. Београд.
- ФИЛЛМОР Ч., 1988: *Фрейми и семантика понимания*. In: *Новое в зарубежной лингвистике, Когнитивные аспекты языка*. Ред. В.В. ПЕТРОВА, В.И. ТЕРАСИМОВ. Т. 23. Москва, р. 52—92.
- ШОКИЦА С., 1987: *О значењу конверзационих партикула у телефонској комуникацији*. „Прилози проучавању језика” [Нови Сад], бр. 23, р. 189—210.
- ЩУР М.Г., 1988: *Частицы в толковых словарях русского языка*. In: *Словарные категории*. Ред. Ю.Н. КАРАУЛОВ. Москва, р. 83—87.

STANA RISTIĆ

Gramatyczno-komunikatywny status partykuł w języku serbskim**Streszczenie**

Na podstawie przeprowadzonych badań widać, że partykuły w języku serbskim tworzą jedyny w swym rodzaju system na planie leksykalno-semantycznym i gramatycznym, a także komunikatywnym. Partykuły bowiem organizują spójność tekstu typu modyfikacyjnego, zarówno w zdaniu/wypowiedzeniu, jak i w tekście/dyskursie.

СТАНА РИСТИЧ

Грамматическо-коммуникативный статус частиц в сербском языке**Резюме**

На основании наших прежних исследований, опираясь на теоретический подход, в статье показывается что в сербском языке частицы составляют единственную систему не только в лексическо-семантическом и грамматическом, но и в коммуникативном плане. Именно, частицы являются в функции семантической кохезии типа модификации, несмотря на это реализуют ли они эту функцию в предложении/высказывании или в тексте/дискурсе.

ЗДРАВКО БАБИЋ
Никшић—Катовице

Категорија имперсоналности у савременом руском и српском језику — неки актуелни проблеми

У овом раду покушаћемо да укажемо на основне начине и мотиве изражавања имперсоналности у савременом руском и српском језику. Због специфичности проблема одлучили смо се за термин *имперсоналност*, који се природно надовезује на термин *персоналност*, који је уведен у синтаксичку науку у другој половини прошлог вијека. Овај термин дјелује и најпогодније, обзиром на то да се у готово свим словенским језицима користи веома велики број појмова када је у питању дефинисање ове категорије. У руском и српском језику сусрећемо се више термина везаних за ову категорију: *бессубъектные, безличные предложения*, или: *бесубјекатске, обезличене, неноминативне или безличне реченице* (Слична је ситуација нпр. и у пољском језику). Термин *безличные предложения* (безличне реченице) свакако је био најфреквентнији, и везан је за веома широку употребу тих конструкција у традиционалној синтаксичкој науци. Сви претходно наведени терми ни превасходно су везани за карактерисање безличности као морфолошке, формално-граматичке категорије, под којом се подразумеивају конструкције које у својој структури не садрже субјекат изражен номинативом. Обзиром на то да постоје разне групе језика који немају ни сличне структуре индоевропској групи језика, чини се доста вјештачким држати се традиционалног мишљења и подјеле на личне и безличне реченице, у зависности од тога да ли је субјекат изражен номинативом именице или замјенице или не. Имајући у виду структуру реченица других језика, а и саму дубинску структуру индоевропске реченице, неопходно је било проширити појам

субјекта и на друге типове ИЕ реченице који нијесу идентични типу субјекат у номинативу — предикат.

Са појавом семантичке вриједности реченице и сама безлична реченица добија другачији третман. У литератури се све чешће појављују дефиниције семантичког субјекта, агенса, семантичког објекта, субјекта стања, пациенса и сл., чиме се показује да вршилац радње не мора бити изржен номинативом, нпр.: *меня тошнит, мне грустно, спавает ми се, холодно ми је...* Постојање оваквих и сличних конструкција отвара питање када и под којим условима субјекат није изражен номинативом, што свакако налази своје мјесто за различито поимање овог проблема.

У досадашњим истраживањима имперсоналности могле су се издвојити различите подгрупе у оквиру те категорије. Општеприхваћено гледиште већине лингвиста је да је потпуна имперсоналност изражена у реченицама типа *светает, гремит, пада, смршава се* и сл., док у реченицама типа *запрещается курить, здесь работается, овде се ради, забрањено пушење и др.* јасно се види да иза ових конструкција стоји човјек или група људи, симболизујући правог агенса. Дакле, у оквиру имперсоналности као синтаксичко-семантичке категорије, сусрећемо се са више подтипова, које, по нашем мишљењу, треба сагледавати у једном хијерархијском односу када су у питању различити видови изражавања имперсоналности. Свакако да се разликују конструкције *светает, гремит* и сл. од конструкција *запрещается курить* и сл., када је у питању статус вршиоца радње, а самим тим и степен имперсоналности. У том смислу указаћемо на неке разлике у степену имперсоналности у неким примјерима из ова два језика.

За јаснију семантичку анализу имперсоналности сматрамо веома важним указати на саме *мотиве* употребе имперсоналних конструкција у језику, што нам умногоме може помоћи да укажемо на степен имперсоналности у појединим конструкцијама. Тако ћемо у конструкцијама нпр.: *как уже говорилось, здесь написано, курение запрещается* и у српским еквивалентима *како је наведено, овде је написано, забрањено пушење* и сл., традиционално прихваћеним као безличне, видјети да иза свих ових конструкција јасно стоји човјек или група људи као вршилац радње, те ове конструкције могу да се подведу под категорију имперсоналности само због свог морфолошког облика. У овим конструкцијама агенс се налази у другом плану или због тога што у датом тренутку не сматра се толико потребним наглашавати вршиоца радње или се хоће у први план ставити порука саме конструкције, а не њен вршилац. Дакле, неопходно је издвојити саму радњу или стање без односа према њеном вршиоцу или носиоцу стања. Према томе, мотив употребе оваквих конструкција је прије свега *стилске природе* и повезан је са резултатом поруке чија је вриједност потпуно иста и када би у њој био лични глаголски облик, али се свјесно употребљава облик без субјекта у номинативу.

Други карактеристичан случај, када је у питању мотив употребе одређених имперсоналних конструкција су неке појаве у природи деструктивног карактера. Врло често у руском језику се чују имперсоналне конструкције са обликом инструментала који представља каузатор радње, нпр.:

*Ветром сломало древо
Снегом замело дорогу и сл.*

Мишљења о томе, ко је у овим конструкцијама вршилац радње су различита, од оних да „у основи оваквих безличних конструкција лежи веровање да иза природних сила стоји нешто непознато, неко натприродно биће, коме природне силе служе као врста оруђа” (Ивић, 1954: 58), до оних „каква друга (још непозната) сила учествује у радњи и производи је осим сунца, вјетра итд.” (МРАЗЕК, 1964: 174).

У српском језику за овакве конструкције наћи ћемо примјере *Снијег је замео пут, Вјетар је поломио дрво*, али ћемо чути и реченице *Замело је пут, Поломило је дрво* са предикатима **замело**, **поломило**, **поплавило**, који немају потпуну семантичку ширину, као нпр. предикати **пада**, **дува**, **лије**, **грти** који и без субјекта носе довољно информација и јасно указују и откривају вршиоца радње. У овим случајевима врло често може да се наслутити ко је вршилац радње, али, мишљења смо, да може јасно да се закључи ради чега се тај вршилац радње понекад свјесно изоставља и не помиње, обзиром да врло често врши радњу која човјеку наноси штету и непријатност, нпр.:

*Оваква зима се не памти, и никад се више да Бог да и не поновила; непрекидно је **падало** и **мело** преко 40 чела, ко зна колико је **кровова однијело** и **стубова поломило**. Све путеве **је закрчило** и потпуно нас **одсјекло** од нормалног свијета више од два мјесеца.*

Да би се запазило када је употребијељена безлична конструкција из наведених разлога, према нашем мишљењу, пресудну улогу игра контекст. Тако, у горе наведеном примјеру из шире употребе закључујемо да се субјекат не спомиње, сагласно старом вјеровању у снагу и моћ ријечи, ради тога што је нанио огромну штету и проузроковао бројне негативне посљедице и нипошто се не жели доживјети нешто слично. Такви су и примјери:

***Падало је и дувало** сву драгу ноћ, тако **је лупало** у прозоре, да сам мислила да **ће** сва стакла **поломити**; дако **се** више **разведри**.*

Падало је седам дана и седам ноћи, није се могло из куће изаћи, већ је подустало у барама, све ће нагрдити.

Из горе наведих примјера закључујемо да је мотив изостављања субјекта или каузатора у овим случајевима *социјалне природе* (пored оног да се када чујемо овакву конструкцију мисли на нешто непознато, митско, нешто што је далеко од човјека) — тј. жели се одбацили од себе све оно што би могло нанијети неку штету или непријатну ситуацију. Не бисмо се сложили са ставовима не малог броја лингвиста који сматрају да се у случајевима трансформација конструкција овог типа, нпр.: *Ветром слома-ло древо* и *Ветер сломао древо*, може говорити о потпуној синонимији међу датим конструкцијама.

Веома сличне употребе горе наведених конструкција су и неке конструкције које се тичу одређених болести, па ћемо веома често у народу чути:

Однијело га је за мјесец дана

Тако га је било исушило да га нијеси могао познати и др.,

гдје опет немамо употребијен субјекат иако се он наслућује и онај ко изговара дату конструкцију веома добро зна о чему се ради, али субјекат свјесно изоставља, јер, као што смо већ навели, неизговарањем дате појаве сматра се да ће се избјећи и њено негативно дјеловање.

Даље, у конструкцијама типа *мене спится, мене знобит, мене холодно*, или у српском језику *боли ме у грлу, тишти ме, шета ми се, спава ми се, жури ми се* и многим другим сматрамо да је мотив употребе ових конструкција *непознавање вршиоца радње, његова тајанственост*. Тај анонимни агенс представља неку непознату и тајанствену за човјека силу. У свим тим конструкцијама чини се да је мање важно открити ко је или шта је анонимни агенс, много је битнија констатација радње или стања проузрокованог дејством тог анонимног агенса. Самим тим долазимо до закључка да је именица или замјеница у косом падежу, најчешће у дативу или акузативу у објекатској, а не у субјекатској функцији, те да је прави субјекат представљен анонимним агенсом. У том смислу М. Стевановић (1961—1962, књ. 25: 42), описујући конструкције *спавати му се, гадати му се, дремат му се, једати му се, причињавати му се* и друге, истиче да се њима изражавају стања и лична осјећања живих бића, „која су не само психилошки субјекти него и психолошки објекти у исто време. И то више објекти него субјекти”. Ове реченице су веома многобројне и у српском и у руском језику и веома интересантно је бавити се могућностима њихових трансформација у конструкције са номинативом субјекта. Тако нпр. посматрајући конструкције:

У неј обморок и У нас радостъ и њихове синониме *Она упала в обморок* и *Мы радуемся* или нпр.: *Боли ме, Шета ми се* са конструкцијама *Ја осјећам бол* или *Ја имам бол* и *Ја хоћу да шетам*, долазимо до закључка да свака од ових трансформација не садржи потпуну информацију коју је носила претходна реченица. У конструкцијама са дативом као да се не жели указати на активно дејство субјекта, док трансформисане конструкције типа *Ја хоћу да шетам* садрже и личну рефлексiju и ону унутрашњу, изазвану дејством анонимног агенса. Избором другачије синтаксичке структуре само се унеколико трансформише изворна порука реченице. А.В. Исаченко (1963: 64) правилно закључује да „при свакој измјени реченичне конструкције долази до неког помјерања у њеном значењу, чак и ако је састав лексичких елемената један те исти”. И стварно, ако упоредимо конструкције са субјектом у дативу и њима одговарајуће реченице с номинативом субјекта, на примјер: *Журило му се да оде код мајке — Он је журио да оде код мајке*, или на пример: *Легко живется, Легко дышится*, према *Она легко живет, дышит*, уочава се да се семантички идентитет конструкција са субјектом у дативу у односу на конструкције с номинативом субјекта може окарактерисати следећим опозицијама: одсуством/присуством изражености вољног ефекта субјекта; мањим/већим интензитетом активности субјекта; већом/мањом спонтаносту при обављању одређених радњи. Међутим у конструкцијама са руским глаголима *казаться, спиться, мерещиться*, нпр.:

Мне кажется, что она спит.

Ему представлялось, что он очутился у неј не по своей воле.

Ему мерещилось, что там ничего не осталось после пожара и осталим сличне семантике не може се формирати конструкција са субјектом у номинативу а да се не наруши њена семантика. Исти је случај и са одговарајућим конструкцијама у српском језику, на пример ***Чини ми се да спава, Изгледало ми је као да ће киша***. Овим се оповргавају тврдње многих истраживача који се залажу за потпуну језичку синонимију када су у питању трансформације имперсоналних конструкција. Конструкције са дативом субјекта су стилски и семантички маркиране синтаксичке категорије у односу на конструкције са субјектом у номинативу, јер се конструкцијама са дативом субјекта сигнализира извјесна његова дезактивизација при изражавању психолошких стања и процеса у организму човјека или неког живог бића. А управо та семантика се може најексплицитније изразити обликом датива.

Дакле, ове конструкције са дативом субјекта или објекта садрже висок степен имперсоналности и по степену имперсоналности налазе се одмах иза конструкција које се традиционално сматрају као безличне.

Овако постављен предмет истраживања представља интересно тло за приказивање употребе имперсоналних конструкција у одређеним језичким стилевима, као и то да ли и у којој мјери ограничења и критеријуми које садрже језички стилови утичу на употребу имперсоналних конструкција.

У раду није било простора да се подробно укаже и на бројне разлике у употреби ових конструкција, као и на њихов обим у овим језицима. Сматрали смо да је суштина овог рада била указивање на одређене специфичности, узроке и мотиве употребе ових конструкција, што је по нама веома битно за детаљније проучавање имперсоналности као семантичке категорије.

Библиографија

- Ивић М., 1954: *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*. Београд.
 Исаченко А.В., 1963: *Исследования по структурной типологии*. Москва.
 МРАЗЕК Р., 1964: *Синтаксис русского творительного*. Прага.
 СТЕВАНОВИЋ М., 1961—1962: *Проблем глаголског рода и повратни глаголи у српскохрватском језику*. „Јужнословенски филолог” [Београд], књ. XXV.

ZDRAVKO BABIĆ

The Category of impersonality in modern contemporary Russian and Serbian language

Summary

In this work we tried to point at certain motives, which cause the use certain impersonal constructions in contemporary Russian and Serbian language. The mentioned impersonal sentences are used in the language for a variety of reasons, and the most important among them were pointed out: stylistic and social moments as well as the ignorance of a subject. We also consider that these the different degree of impersonality is expressed in these sentences. In our opinion, the transformations of some impersonal sentences to the constructions with the subject in nominative in both languages are impossible without the change of meaning of the whole construction.

ZDRAVKO BABIĆ**Kategoria impersonalności we współczesnym języku rosyjskim i serbskim****Streszczenie**

W artykule starano się ukazać niektóre przyczyny użycia wybranych impersonalnych konstrukcji we współczesnym języku rosyjskim i serbskim. Pewne impersonalne konstrukcje/zdania stosowane są w wymienionych językach z powodów pozajęzykowych, w tym socjologicznych, oraz z braku informacji o agensie danego zdarzenia. Kategoria impersonalności może realizować się w różnym stopniu. Wykazano także, że transformacja konstrukcji impersonalnych na konstrukcje z subjektem zdania w mianowniku zawsze pociąga za sobą zmianę znaczenia.

Realizacja kategorii świadka we współczesnym literackim języku macedońskim na przykładzie tekstów prasowych

Charakterystyczne cechy systemu gramatycznego każdego języka poznajemy dzięki kategoriom gramatycznym. Jest to zespół „wzajemnie wykluczających się funkcji gramatycznych, przysługujących wszystkim członom danej części mowy i wyrażanym za pomocą określonych wykładników morfologicznych” (*Encyklopedia...*, 1999: 290). W terminologii macedońskiej przedstawiane są jako „општопознати значенски карактеристики на автосемантичките зборови, изразени со затврдени јазични форми. Тие можат да бидат морфолошки и синтаксички” (МИНОВА-ЃУРКОВА, 2003: 152). W niniejszym artykule skupiłam się głównie na zaprezentowaniu kategorii świadka występującej w języku macedońskim, ze względu na to, że zjawisko to nie ma wyraźniejszego charakteru w języku polskim ani wyspecjalizowanych wykładników kategoryalnych. Realizacja kategorii świadka w języku macedońskim powiązana jest z pojęciem określoności i nieokreśloności oraz modalności, dlatego także na te fakty zwróciłam uwagę.

W języku macedońskim, oprócz terminu kategoria świadka, stosuje się też pojęcia: strona nieświadka, tryb informacji przekazanej, dubitativ czy imperceptywność, określana także rodzimym terminem: *прекажаноста*, *прекажано дејство*, *категоријата на сведок*.

Imperceptivus definiowany jest jako „wykładnik semantycznego trybu problematycznego, ponieważ służy do zawieszania asercji — mówiący używając go, komunikuje, że nie odpowiada za prawdziwość wypowiedzianych treści. Używa się go do oznaczania zdarzeń i faktów nie obserwowanych bezpośrednio przez mówiącego, lecz znanych mu z relacji innych osób” (*Encyklopedia...*, 1999: 247).

W macedońskim językoznawstwie L. Minowa-Gurkowa opracowała podział kategorii *прекажаноста*, wyróżniając w jej obrębie:

- *ренаратив*,
- *имперцептив*,
- *коментатив* (МИНОВА-ГУРКОВА, 2000: 75).

Z.K. Szanowa natomiast określa kategorię *прекажаност* i *адмиратив* „jako kategorie semantyczne, które tylko częściowo posiadają samodzielną formę morfologiczną, a elementem decydującym o tym jest kontekst” (por. МИНОВА-ГУРКОВА, 2003: 168). Nadawca treści może je przekazywać w sposób neutralny lub stosując określone środki, wyrażać brak zgody (*инвертатив*), zdziwienie (*адмиратив*) i wniosek (*конклузив*), na przykład:

А бре, вие сте биле јунаци!
И треба да се храни. — Ему... треба, како не требало?!

Autorzy *Słownika polsko-macedońskiego* używają pojęcia kategorii postawy, definiując ją jako „kategorię właściwą czasownikowi, pozwalającą wyrażać akcję jako określoną lub nieokreśloną, zależnie od tego, czy mówiący ściśle lokalizuje ją w czasie, osobiście był jej świadkiem i/lub chce takie wrażenie narzucić rozmówcy, czy przeciwnie, na przykład: *Toj рече дека... Он powiedział, же... wobec Велат дека тој рекол... Мовиј, же он рзекото powiedział...*” (*Македонско-полски и полско-македонски речник*, 1990: 332).

U. GAJDOWA, badając modalność w języku macedońskim, zwraca uwagę na konstrukcje, które mają na celu pokazanie niepewności, powątpiewanie czy dystans wobec przekazywanych treści. Określa je jako **kategorie statusu**, inaczej zwane *дистантив*, *имперцептив*, *дубитатив*, *инференцијал*, *адмиратив*, *медијатив*. Bez względu na obiektywną rzeczywistość to mówiący podejmuje decyzję, w jaki sposób przedstawiać wydarzenia. Użytkownik języka macedońskiego nie waha się, wybierając formy, których powinien użyć, opisując wydarzenie, którego nie był świadkiem: *Ме известија / слушнав дека*:

Вчера дошол Петар, ги оставил книгите и веднаш си заминал, зашто морал да патува за Велес.

W sytuacji, gdy zwiększa się dystans w stosunku do opowiadanego wydarzenia, jednocześnie zwiększa się ekspresywność i mówiący wyraża swe wątplenie, zdziwienie itp.:

И тој бил човек, И таа знаела да вози кола!

Tego typu zdania mogą znaleźć się na osi czasu w strefie przeszłości lub teraźniejszości — to kontekst określa orientację czasową (por. ГАЛДОВА, 2002: 125).

W języku polskim i macedońskim stosunek mówiącego do przekazywanej przez niego informacji może być wyrażany w różny sposób. W języku polskim korzysta się wyłącznie ze środków leksykalnych typu: *rzekomo, prawdopodobnie, sądzę, myślę, wydaje mi się* itp. Język macedoński natomiast umożliwia wyrażenie swej postawy wobec opisywanego wydarzenia przez użycie odpowiednich form czasu. Ich dostosowanie jest uwarunkowane wieloma czynnikami. Czynnikiem decydującym jest osoba mówiąca i forma stylistyczna wybranej przez nadawcę treści — inne formy czasu przeszłego będą używane w prozie, inne w przypadku opowiadań czy pieśni narodowych.

System czasów języka macedońskiego jest systemem bogatym zarówno pod względem liczby form, jak też znaczeń i możliwości użycia. W ramach kategorii świadka stosuje się najczęściej formy czasu *минато неопределено време, идно-прекажано време*, a także konstrukcje *сум* i *имам* z l. formą. O odpowiednim użyciu jednej z form decydują zależności czasowe występujące w języku. Przekazując informację podaną w aoryście, a także formom czasu teraźniejszego i *имперфект* odpowiada *минато неопределено време*, na przykład:

*Тие **патувале** со кола.*

*Охридскиот музеј тој го **посетил** двапати.*

*Дали си ги **разгледал** културо-историските споменици во градот?*

Do przekazywania informacji w znaczeniu *идно* i *минато-идно* oraz czynności powtarzających się w języku macedońskim służy czas *идно прекажано време* — czas złożony z partykuły *ке* i formy czasu *минато неопределено*, na przykład:

*Тој **ке** ни дојдел утре на гости. Од што **ке** му текнело, тоа **ке** сторел.*

*Јас **ке** заминам на службен пат следната недела — Јас **ке** сум заминел на службен пат идната недела.*

*Утре **ке** отпатувал за Белград — Утре **ке** си отпатувал за Белград.*

*Вие **ке** патувате со авион — Вие **ке** сте патувале со авион.*

Dla konstrukcji *има* + perfekt lub *има* + plusquamperfekt w obrębie kategorii świadka zastosujemy formę *минато неопределено* czasownika posiłkowego *има*. Wybór odpowiedniego czasu związany jest także z charakterystyką modalną zdania, czyli stosunkiem mówiącego do opisywanych zjawisk. Może on opowiadać w odpowiedniej formie o zdarzeniach, które zna ze słyszenia — *Дошол Пемпе*, ale może także tak ująć opowieść o zdarzeniach, w które wierzy, choć są dla niego bardzo zaskakujące — *Тој бил лекар!* W tej samej formie może podawać opinie na swój temat, przekazane przez innych — *Јас сум бил пијаница!*, *Тој **ке** ме учи дека сум немал право така да постапам!*

Do przekazywania informacji na temat wydarzenia, które zostało nam opowiedziane przez inne osoby, używamy form czasu *минато неопределено време*. Najbardziej sytuacja taka występuje w przypadku czasownika użytego w pierwszej osobie, ponieważ z jej pomocą opowiada się o wydarzeniach, w których osoba brała udział. Mimo to, także tu możemy się spotkać ze zjawiskiem imperceptywności — w wypadku przekazywania wiadomości o nas, które były nam przedstawione przez inne osoby. Występują tu dwa przypadki:

1) gdy zgadzamy się z przekazanymi informacjami, ponieważ nie możemy stwierdzić, czy tak było naprawdę, na przykład:

Ми кажувала мајка ми, кога сум била мала, често сум ги гледала птиците,

Сум имал одвај две години кога татко ми не оставил и заминал во странство.

W tym przypadku osoba opowiadająca nie pamięta, czy rzeczywiście tak było lub całkowicie się z tym zgadza.

2) gdy osoba opowiadająca zajmuje osobiste — ironiczne lub nie — stanowisko na temat tego, co zostało o niej powiedziane:

Јас сум му ги зел книгите!

Często spotykamy się ze zdaniami, w których forma 2. czy 3. osoby wiąże się z formą osoby 1., która już oznacza bezpośrednie stwierdzenie — *Tu си дошол, ама јас не сум била дома*. Czas *минато неопределено* stosowany jest także na ogół w opowiadaniach ludowych, rozpoczynających się zwykle formułą *Си бил еден...* Lecz w dalszej części opowiadania możemy zauważyć, że autor celowo zmienia formy czasu przeszłego, stosując zarówno określone, jak i nieokreślone, tym samym oddając swe stanowisko wobec opisywanego wydarzenia. Chwilami możemy mieć wrażenie, że akcja rozgrywała się na oczach opowiadającego, podczas gdy kolejne zdanie zawiera już formy właściwe opowieści.

Do opisywania i przekazywania informacji o wydarzeniach możemy w języku macedońskim użyć również formy czasu zaprzeszczonego — *предминато време* — ale tylko wtedy, gdy forma czasownika pomocniczego sprowadzona jest do roli elementu stylistycznego. Najwyraźniej jest to widoczne w przypadku użycia dla wszystkich osób formy czasownika *беше*; na przykład między formami *тие дошле* / *тие беше дошле* nie ma merytorycznej różnicy, mimo że zastosowane zostały różne czasy.

W tekstach macedońskich spotykamy się z niekonsekwencją w użyciu form kategorii świadka, ale wynika to przede wszystkim z faktu uznania przez nadawcę bądź źródła informacji, bądź też samej informacji za wiarygodną. Za-

bieg ten jest stosowany w celu uwiarygodnienia przekazu, dlatego też nie można mówić o nierzetelnym użyciu języka.

Kategoria świadka realizowana jest w różnych stylach językowych. W niniejszym artykule zajęłam się przede wszystkim charakterystyką tej kategorii w ramach stylu publicystycznego. Styl ten pełen jest wypowiedzi, w których, mimo że przekazują niezaświadczone wydarzenia, nie używa się l. formy. Dzieje się tak wtedy, gdy autor tekstu chce w ten sposób uwiarygodnić sądy i fakty w nim zawarte, na przykład:

Нашиот претседател и неговиот гостин се задржаа во срдечен разговор и разменија мислења за состојбите на Балканот.

W ramach stylu publicystycznego jedne formy mogą być użyte w sensie ironicznym, na przykład:

Според овие извори ние Македонците не сме постоеле!

W artykułach prasowych stosowany jest czas *минато-определено* w momencie, gdy autor chce podkreślić, że wierzy w źródło pozyskanych przez siebie informacji. Czas *минато-неопределено* używany jest wtedy, gdy nadawca treści wyraża ironię lub dystans w stosunku do przekazywanej wiadomości.

Na koniec przeanalizuję stopień realizacji omawianej przeze mnie kategorii na podstawie tekstów codziennej prasy macedońskiej zamieszczonych w Internecie. Opierając się na przywołanych przeze mnie przykładach, postaram się wykazać, w jakim stopniu kategoria *прекажаност* stosowana jest w stylu publicystycznym. W przytaczanych artykułach prasowych wyłuszczone zostały formy wskazujące na kategorię nieświadka, a analizie poddałam także pozostałe czasowniki.

„Руси убија Чеченец, а шестмина ранија”

Еден Чеченец е убиен, а шестмина се ранети завчера вечер на една приватна забава близу Салцбург во Австрија, кога пред полноќ во објектот упаднале вооружени лица. Тие со истрели и ножови ги нападнале само Чеченците, а веднаш потоа со автомобил исчезнале во непознат правец. Според сознанието на полицијата, напаѓачите биле Руси.

„Вечер”, 19.08.2006, br. 13276

Nagłówek zawiera dwa czasowniki — *убија* i *ранија* — użyte w czasie *аорист* — co pozornie mogłoby wskazywać, że autor tekstu był świadkiem wydarzenia, które opisuje. Najprawdopodobniej jednak czas ten został celowo zastosowany, aby podkreślić wiarygodność i ważność przekazywanej informa-

cji. W dalszej części tekstu autor stosuje już prawidłowe formy czasu *минато неопределено* właściwe kategorii świadka.

„Солидна понуда — малку спектакуларност на охридските сцени”

[...] Со малку спектакуларниот, со многу музички настани, а малку атрактивни театарски претстави помина годинашното издание на нашиот најголем летен меѓународен фестивал — Охридско лето, кој беше затворен синоќа со концерт на хорот „Мадригал” од Романија. Педесетина концерти, претежно на класична музика, театарски претстави, балетски проекти и концерти на џез и рок — групи во изминатите 40 дена беа изведени во Античкиот Театар во Долни Сарај, во црквата „Св. Софија” и во Центарот за култура „Григор Прличев” во Охрид. Настапија неколку десетици музичари, театарци, вокалисти и танцувачи од дваесетина земји од светот. [...] Според многумина наши уметници што проследија дел од содржините, фестивалот поминал со добра, но не и со ексклузивна програма. Меѓу коментарите што можеа да се чујат во Охрид е дека годинава недостигнале повеќе имиња од врвот на светската и популарна уметничка сцена. Според писателот и советник во Министерството за култура, Иван Цепароски, Охридско лето било добро организирано, но додава дека од следната година треба да има и повеќе џез или рок — концерти. [...] Тие настани беа добро организирани, а музичарите беа одлични. В година фестивалот треба да си го задржи класичниот дел од програмата, но треба да се стави поголем акцент и на популарниот дел од програмата, каде што би биле вклучени повеќе концерти како тој на „Леб и сол” или концерти на познати џез и рок — изведувачи — вели Цепароски. Еден од најпосетените настани беше концертот на групата „Леб и сол”, која до последно место го исполни Античкиот театар. Со големо внимание и интересирање помина и концертот на Брајан Фери и „Рокси мјузик”, кои одржаа концерт во салата „Билјанини Извори” [...]. Годинава за Охридско лето биле потрошени околу 23 милиони денари. Парите биле обезбедени од Клубот на пријатели на фестивалот, од спонзори и од Министерството за култура.

„Дневник”, 21.08.2006

W artykule tym mieszają się wzajemnie formy czasów przeszłych, w zależności od sytuacji, w jakiej użyty został czasownik. Na początku, gdy autor opisyje festiwal, stosuje formy czasu *минато неопределено*. Można z tego wnosić, że brał czynny udział w organizowanych imprezach. Przytaczając opinie innych uczestników koncertów, w tekście używa form czasu *минато неопределено* — zgodnie z wykładnikami kategorii świadka. Cytując natomiast opinie biorących udział w festiwalu, posługuje się formami czasowników występujących w imperfekcie lub aoryście — ze względu na to, że osoba opowiadająca była bezpośrednim świadkiem opisywanych wydarzeń.

Z przytoczonych przeze mnie tekstów prasowych wynika, że różnica między przekazem pośrednim a bezpośrednim jest bardzo wyraźna w świadomości językowej Macedończyków. Nie mają oni żadnych wątpliwości, jeśli chodzi o stosowanie odpowiednich form kategorii świadka. Informują w ten sposób odbiorcę tekstu o okolicznościach przez siebie opisywanych — wskazują, czy uczestniczyli w wydarzeniu, czy też nie lub wyrażają swój stosunek do przekazywanych treści. Efekt ten uzyskują dzięki kategorii *прекажаност*, w innych językach zaś można go osiągnąć za pomocą odpowiednich środków leksykalnych.

Literatura

Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, 1999. Red. K. POLAŃSKI. Wrocław.

ГАЈДОВА У., 2002: *Модалност — граматикализација во македонскиот глаголски систем*. „Славистички студии” [Скопје], бр. 10.

КОНЕСКИ Б., 1967: *Грамматика на македонскиот литературен јазик*. Скопје.

Македонско-полски и полско-македонски речник, 1990. Red. Б. ВИДОЕСКИ, В. ПЯНКА, З. ТОПОЛИЊСКА. Warszawa—Skopje.

МИНОВА-ЃУРКОВА Л., 2000: *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*. Скопје.

МИНОВА-ЃУРКОВА Л., 2003: *Стилистика на современиот македонски јазик*. Скопје.

MAGDALENA BŁASZAK

Realization of witness category in modern literary Macedonian language based on daily press

Summary

The category of witness in the modern literary Macedonian language on the example of press articles. This paper investigates the use of the category of witness which is present in the modern Macedonian language and which does not exist in Polish. It offers a comprehensive description of the conditions of its application: tenses, by means of which it can be expressed (aorist and imperfect) as well as its dependance on the stylistic form and genre. Furthermore it examines its forms and stylistic functions and presents the researchers' opinions on this matter. The application of the category of witness is presented on the example of press articles in which the difference between direct and indirect press messages is most visible. Additionally press articles contain many exceptions to the regular use of the described category.

Магдалена Блашак

**Осуществление категории свидетеля в современном македонском языке
на примере пресс-текстов**

Резюме

Вышеуказанная статья представляет категорию свидетеля существующую в современном македонском языке, которой нет в польском языке. Определяет условия ей применения: времена использованные для её изображения (аорист и имперфект), зависимость от стилистической формы и вида текста. Изучает её формы и семантические функции, а также представляет точки зрения учёных относительно этой категории. Применение категории свидетеля было указано на примере пресс-текстов, где ясно видна разница между переводом посредственным и непосредственным, которые тоже содержат многочисленные исключения от использования категориальных показателей обсуждаемого феномена.

MONIKA LEDZION-JELEN
Katowice—Sosnowiec

Sposoby oddawania macedońskiej kategorii *прекажаност* w języku polskim i niemieckim

Relatywnie mało języków wykształciło regularne morfologiczne i morfosyntaktyczne środki wyrażające kategorię *прекажаност*. Biorąc pod uwagę fakt, iż kategoria ta, będąca wynikiem rozwoju macedońskiego systemu temporalnego, jest użytkownikom języka polskiego nieznana, postaram się dokonać krótkiego przeglądu sposobów jej oddawania w języku polskim oraz dodatkowo także w języku niemieckim. Mimo że język niemiecki nie ma tej kategorii, dysponuje regularną konstrukcją gramatyczną, jaką jest tryb przypuszczający (*Konjunktiv* — dalej, ze względów praktycznych, pisany małą literą), stosowaną do przekazywania zdarzeń niezaświadczonych. Celem moim będzie próba odpowiedzi na pytanie, czy i w jakim stopniu oba te języki korzystają z dostępnych im środków.

Kategoria *прекажаност*, będąca przedmiotem niniejszego opracowania, przez językoznawców nazywana jest: trybem imperceptywnym, kategorią postawy, stroną świadka i nieświadka, dubitatiwem; terminy te będą więc traktowane równorzędnie.

We wszystkich językach południowosłowiańskich perfekt jest formą ekspansywną, która ciągle rozszerza sferę swego użycia, staje się coraz bardziej niezależna, rozwija nowe, specyficzne znaczenia i użycia modalne. Aoryst określa się również jako czas absolutny, przy czym obecność autora komunikatu jest obowiązkowa, tzn. jego uczestnictwo w zdarzeniu, o którym opowiada, jest bezpośrednie, dlatego możliwość przejęcia pewnych nowych, dodatkowych funkcji jest w tym wypadku minimalna. Z punktu widzenia semantyki chodzi tu o opozycję *wewnątrz* — *na zewnątrz*. Owa opozycja to aktualizacja takich

zdaniowych sytuacji, w których autor tekstu, według swego uznania, stawia siebie wewnątrz lub na zewnątrz opisywanej sytuacji. Aoryst w tym względzie wskazuje zawsze, że autor jest obecny, naznaczony, w odróżnieniu do perfektu, w przypadku którego autor może, ale nie musi wyjaśniać: „wiem, ponieważ widziałem”. Powszechniejsze dla perfektu jest wyjaśnienie: „wiem, ponieważ słyszałem” (ЦВЕТАНОВСКИ, 2001: 191—199).

Strony (tryby) świadka i nieświadka są niewątpliwie zjawiskiem nowym, niekontynuującym stanu prasłowiańskiego czy wszechsłowiańskiego. Najwyraźniej występuje ono na obszarze bułgarsko-macedońskim. Strona świadka i nieświadka nie występowała w języku macedońskim w XIV w., rozwinęła się bowiem dopiero po podboju tureckim. Stąd przypuszczenie, że Macedończycy, podobnie jak Bułgarzy, przejęli te strony od Turków, w których języku występowały one od dawna, choć wyrażane były za pomocą zupełnie innych środków. Wpływ turecki albo spowodował powstanie trybu świadka i nieświadka, albo przynajmniej wzmocnił tendencję do ich powstania we wschodniej części obszaru południowosłowiańskiego (STIEBER, 1989: 247).

Kategoria *прекажаност* była przedmiotem zainteresowań wielu językoznawców, dlatego też przydatne będzie krótkie zestawienie ich propozycji jej traktowania.

Z.K. Szanowa (cyt. za: L. МИНОВА-ГУРКОВА, 2000: 75) określa kategorie *прекажаност* i *адмиратив* jako kategorie semantyczne, które tylko częściowo mają samodzielną formę morfologiczną, tzn. o przynależności do kategorii danej formy czasownikowej decyduje kontekst.

Według R. Jakobsona (ЯКОБСОН, 1972: 101), w ramach kategorii *прекажаност* należy brać pod uwagę trzy elementy:

- wydarzenie, o którym się mówi;
- sytuację przekazywania informacji, akt mowy;
- źródło informacji o danym wydarzeniu.

V. Friedman (1993, cyt. za: МИНОВА-ГУРКОВА, 2000: 75) używa terminu „status” jako kwalifikację mówiącego potwierdzającą wydarzenie. Forma aorystu czy imperfektu byłaby więc określana po owym potwierdzeniu, po ustaleniu statusu mówiącego, ponieważ przekazują one wydarzenia zaświadczone. *Минато неопределено време* (сум + I-forma czasownika, tj. participium praeteriti activi) charakterystyczne jest zaś dla przekazywanych niezaświadczonych wydarzeń, bez względu na czasową lokalizację. Można więc stwierdzić, iż niezwykle istotna jest uwaga autora, że syntetyczne czasy przeszłe wyrażają zaświadczone, ale też niezaświadczone wydarzenia — w przypadku gdy użytkownik języka z pewnych przyczyn dąży do tego, by je przedstawić jako pewne i zgodne z rzeczywistością.

L. Minowa-Gurkova (МИНОВА-ГУРКОВА, 2000: 75) dzieli kategorię *прекажаност* na:

- *ренаратив* (rodzaj trybu również w języku bułgarskim, oprócz conditionalis, indicativus, imperativus);

- *имперцептив*;
- *коментатив*.

Według niej, przekazywanie może być neutralne lub może wyrażać: dezaprobatę, brak zgody (*инверутатив*), zdziwienie (*адмуратив*) i wniosek (*конклузив*). Podział wyszczególniający admirativus został dokonany na podstawie innego kryterium, ponieważ zaskoczenie, zdziwienie już na wstępie zakłada wiarę w prawdziwość informacji, a kryterium sprowadza się do określenia, czy informacja była oczekiwana, czy nie.

H. DALEWSKA-GREŃ (2002: 283), opisując kategorię trybu, stwierdza, iż języki macedoński z bułgarskim, oprócz trzech podstawowych trybów: indicativus, imperativus i conditionalis, występujących w większości języków słowiańskich, mają ponadto imperceptivus. Morfologiczna kategoria imperceptywności występuje w wielu językach nieindoeuropejskich. „Funkcją form imperceptywnych jest wyrażanie dystansu nadawcy komunikatu do komunikowanej przez niego treści”. Znaczenia form imperceptywnych obejmują następującą skalę:

- neutralny przekaz informacji (mówiący stwierdza, że nie był świadkiem wydarzenia, które relacjonuje);
- przekaz nacechowany (wyrażenie wątpliwości, niedowierzania);
- wyrażenie zaskoczenia (tzw. admirativus), np.:

Замисли, сум го заборавила клучот. — *Wyobraź sobie, zapomniałam (tryb imperceptywny) klucza.*

Па на двор не било ладно! А на дворче [jak się okazuje] не jest (imperc.) zimno!

- stwierdzenie, że na podstawie pewnych przesłanek mówiący wyciąga wniosek o zaistnieniu określonej sytuacji; mamy tu do czynienia z informacją wydedukowaną, a co za tym idzie — użycie strony świadka nie jest w tym wypadku wykluczone, np.:

Вратата е заклучена, (веројатно) убиецот влегол во собава низ прозорот. — *Drzwi są zamknięte (tryb indykatywny), zabójca (prawdopodobnie) wszedł (imperc.) przez okno.*

Przytoczone stanowiska dowodzą, że omawiana kategoria ma szerokie spektrum znaczeń — od nienacechowanych do modalnie nacechowanych. Dla nas najbardziej istotny będzie neutralny przekaz informacji oraz potwierdzanie bądź też kwestionowanie prawdziwości samej informacji lub wiarygodności jej źródła, a więc wyrażanie modalności epistemiologicznej.

Opisując środki wyrażające tę kategorię, ogólnie można stwierdzić, że zaliczają się do nich wszystkie formy czasowników, które zawierają I-formę. Wśród nich można wyróżnić:

- *минато неопределено време* (występuje w największej liczbie przypadków w 3. osobie liczby pojedynczej i mnogiej),
- *идното прекажано време*,

— konstrukcje z *имам* i *сум* przedstawione z I-formą (*имал дојдено; бил дојден*).

Czasowe zależności omawianej kategorii prezentują się następująco (МИНОВА-ЃУРКОВА, 2000: 167—168):

— naprzeciwno stoją **аорист** i **минато неопределено време** (*дојде* — *дошол*);

— naprzeciwno **сегашно време, имперфект** — **минато неопределено несвршено** (*доаѓа, доаѓаше* — *доаѓал*);

— naprzeciwno **идно, минато идно** — **идно прекажано време** (*ќе дојде, ќе дојдеш* — *ќе дојдел*);

— konstrukcje: **има-перфект** oraz **има-плюсквамперфект** — czasownik pomocniczy **има** występuje w czasie **минато неопределено** (*има носено, имаше носено* — *имал носено*).

W językach, które nie mają kategorii morfologicznej imperceptiwu (wszystkie pozostałe języki słowiańskie), znaczenia te oddawane są za pomocą innych środków, przede wszystkim leksykalnych. Są nimi:

— partykułoprzysłówki (np. *na pewno, prawdopodobnie, podobno, rzekomo*);

— predykatywy oznaczające sądy (np. *myślę, wątpię, zdaje się*);

— czasowniki sygnalizujące, że mówiący przekazuje informacje zasłyszane, za które nie bierze odpowiedzialności (np. *Мовиј || Мовијоно || Мовиј сеј*);

— predykatywy modalne (np. *powinien, musieć*).

Spośród środków morfologicznych dla oznaczenia sytuacji ocenianych jako możliwe języki słowiańskie dysponują również trybem przypuszczającym, a także futurum. Oba te środki mają jednak znaczenie peryferyjne, np.: On *byłby* tu. „Prawdopodobnie tu był. Ktoś mówił jakoby on tu był”.

W języku polskim występuje w tej funkcji ponadto konstrukcja (częściowo zgramatyzalizowana) czasownika *mieć* + infinitiv, która jest znaczeniowo tożsama ze wspomnianym już czasownikiem modalnym *musieć*, np.: *Miał być* wczoraj w Gdańsku (DALEWSKA-GREŃ, 2002: 411—414).

Język niemiecki należący do rodziny języków germańskich nie ma regularnej kategorii nazywanej w języku macedońskim *прекажаност*. Przekazywanie informacji zasłyszanych, a tym samym dystansowanie się od wypowiedzianych treści, nie jest jednak zjawiskiem obcym użytkownikowi języka niemieckiego. Sytuację języka niemieckiego w porównaniu z językiem polskim można by nazwać dogodną, ponieważ ma on regularną kategorię gramatyczną — konjunktiv, całkowicie spełniającą funkcje macedońskiej kategorii nieświadka. Niemiecki konjunktiv jest kategorią polifunkcyjną, a w związku z tym oddawanie macedońskiej strony nieświadka nie wyczerpuje wszystkich jego zastosowań. W wypadku języka niemieckiego jego użytkownik ma możliwość niemal stuprocentowej substytucji kategorii nieświadka konjunktivem, mimo iż jest on w języku niemieckim rzadko stosowany i zasadniczo ma inną funkcję prymarną, stosowaną *notabene* niekonsekwentnie.

Używając form konjunktivu, nadawca wskazuje na fakt, iż jego wypowiedź ma dla niego niewielki stopień wiarygodności. Nadawca, przekazując dany komunikat, nie bierze za wypowiedź odpowiedzialności; jest ona przez niego jedynie przedstawiona bądź też zawarte jest w niej jego powątpiewanie. Konjunktiv I i II nie są dwiema różniącymi się formami czasowymi, które wewnątrz systemu występują w opozycji względem siebie, różnią się natomiast przede wszystkim modalnością: konjunktiv I jako wykładnik mowy zależnej, konjunktiv II — jako wyrażenie przypuszczeń. Niestety, nie można dokonać kategorycznego rozgraniczenia tych dwóch form, ponieważ w pewnych sytuacjach występują one wymiennie (Konjunktiv I stosowany jest w mowie zależnej, o ile jego formy są jednoznaczne, np.: *Er sagte, dass es Zeit **sei** zum Schlafen gehen; Der Pilger diskutiert nicht darüber, ob er Christus begriffen **habe** oder nicht, ob es eine unsterbliche Seele **gebe**...* Gdy formy te nie są jednoznaczne, zastępowane są konjunktivem II, np.: *Peter sagte, seine Eltern **seien** gestern im Kaufhaus gewesen. Sie **hätten** dort einen Fahrrad für ihn gekauft*). Według K.-H. BAUSCHA (1976: 332—344; 1979: 197), między konjunktivem I a II nie ma żadnej różnicy semantycznej. Różnice natomiast występują w użyciu języka oraz w różnorodnym kontekście. Konjunktiv I byłby więc używany częściej w oficjalnych, a konjunktiv II — nieoficjalnych sytuacjach. Z tego powodu konjunktiv II uważany jest za formę mówienia nieformalnego — „Form des informellen Sprechens” (EISENBERG, 2001: 121).

Niejednokrotnie dochodzi jednak do unikania form konjunktivu. Formy indykatiwu występują relatywnie często w zdaniach zależnych zawierających czasownik wprowadzający, dzięki któremu gramatyczna zależność staje się dość wyraźna. Stosunek pomiędzy konjunktivem I a indykatiwem wynosi tu 5 : 3, w zdaniach zależnych zaś bez czasownika wprowadzającego — 8 : 1, np.: *Er sagte, dass er an einem Buch **schreibt**. Er **hat** gefragt, ob er den Kranken besuchen **darf** und was er ihm mitbringen **kann*** (DUDEN, 1973: 96—113).

W stylu potocznym języka niemieckiego faworyzowane są formy konjunktivu II oraz indykatiwu wobec form konjunktivu I, które to wydają się sztuczne, napuszone, pretensjonalne czy też wysublimowane. Dodatkowo wiele osób twierdzi, iż formy te są nieczytelne. Szczególną popularnością cieszą się formy opisujące konjunktiv, a dokładniej konstrukcja *würde* + infinitiv, np. zamiast: *Er erklärte, dass Kristina im nächsten Frühjahr Prüfung **mache/machte***. Powszechniejsze jest: *Er erklärte, dass Kristina im nächsten Frühjahr Prüfung **machen würde***. W odniesieniu do standardu języka niemieckiego konstrukcja ta powinna być używana przede wszystkim wtedy, gdy mówimy o czymś, co ma się wydarzyć w przyszłości, przy czym jeszcze się nie rozpoczęło.

Warto zauważyć, że na kategorię tę w języku niemieckim często wywiera wpływ osobiste wycucie stylu użytkownika języka, jego zamiłowanie do określonych form gramatycznych. Nierzadko spotkać można sytuację, w której formy konjunktivu, będące wykładnikiem mowy zależnej, nie są utrzymywa-

ne w całym tekście, lecz jedynie w jego fragmentach, np.: *Trotz seines Alters habe er noch etwas von einem Jungen an sich und freue sich immer, wenn er der Polizei entwischen kann* (zamiast: *könne*) („Wiesbadener Kurier” 1957, za: Duden..., 1973: 113).

Z dzisiejszego punktu widzenia konjunktiv występuje więc w defensywie w stosunku do form indykatywnych: „Der stärkere Indikativ, »frisst« den schwächeren Konjunktiv »auf« — leider” (URBANEK, 2002: 43). Szczególnie użycie konjunktivu I w celu ukazania braku dosłownego cytatu, czyli gramatyczny koncept mowy zależnej, odgrywa znikomą rolę w dzisiejszym języku mówionym. „Man teilt mit, was jemand hofft, sagt, glaubt oder schreibt, indem man den Inhalt wiedergibt. Handelt es sich um etwas, das tatsächlich sprachlich vorliegt, kann es als wörtliche Rede wiedergegeben werden. Es wird dann als solche markiert” (EISENBERG, 2001: 119). Proces zaniku konjunktivu trwa już od ponad stu lat. To, co dotyczyło do niedawna stylu mówionego języka codziennego, nie można już nazwać rzadkością także w stylu pisanym. Coraz więcej ludzi używa w bardzo ograniczonym stopniu formy konjunktivu.

Rozwój języka jest zjawiskiem naturalnym, przy czym zmierza on do uproszczenia. Język może sobie „pozwolić” na identyfikację pewnych kategorii. Ich zanik jest jednak regulowany i następuje do pewnej granicy, którą jest blokada komunikacji. Język w swej „działalności prewencyjnej” wytwarza zazwyczaj pewne „przeciwciła” w sytuacji zagrażającej porozumieniu. W języku niemieckim, jak widać, w miejsce konjunktivu nie powstają żadne nowe konstrukcje, stąd wniosek, iż kategoria ta jest kategorią redundantną. Te same znaczenie (mowy zależnej) można wyrazić w prostszy sposób, a mianowicie używając spójnika „że”, który sugeruje komunikat osoby trzeciej, a tym samym jest formalnym wykładnikiem realności. Tryb przypuszczający w języku niemieckim może występować bez spójnika oraz czasownika wprowadzającego, natomiast rezygnacja z tego trybu wręcz wymusza zastosowanie spójnika.

W kolejnej części niniejszego artykułu skomentujemy przykłady praktycznego zastosowania środków właściwych dla języka polskiego, a następnie języka niemieckiego. Wybór materiału badawczego został podyktowany niewielką ilością literatury macedońskiej przetłumaczonej na język polski oraz niemiecki, do której autorka zdołała dotrzeć.

Wnioski wyciągnięte z analizy przekładów obciążone są wpływem idiolektu tłumacza, jego osobistym wyczuciem stylu, zamiłowaniem do określonych form gramatycznych, które tłumaczy użycie takich, a nie innych konstrukcji, jak również jego stopniem znajomości języka. Nie stanowią więc bazy uogólnień.

Przytoczone przykłady (fragment I, II, III) zaczerpnięte zostały z polskiego tłumaczenia opowiadania J. Strezovskiego *Woda* z 1983 r., autorstwa Ewy Świzewskiej:

- I. Во тоа најтешко време, во помош ни притрча господин Кузе, наш човек иселен уште како дете со татко му во Белград. (1) *Слушавме* дека *бил* виден човек... *Имал* врски со дворот, па (2) *дури* и со кралот — s. 26.

W ten najcięższy czas przyszedł nam z pomocą pan Kuze, nasz ziomek, który jako dziecko osiedlił się był razem z ojcem w Belgradzie. (1) *Słyszeliśmy, że to* zacny człowiek. *Miał* kontakty z dworem, a (2) *ponoć* i z samym królem — s. 29.

W przykładzie tym eksplicytnie za pomocą czasownika (1) wyrażono, iż jest to informacja zasłyszana, niezaświadczona. Interesujące jest użycie słowa *ponoć* (2), które w polskim tłumaczeniu zostało zastosowane w znaczeniu *na-wet*. Przysłówek *ponoć* mógłby tu sygnalizować stronę nieświadka, niestety, nie został właściwie wykorzystany.

- II. (3) Од ден на ден сè *нови гласови се пренесуваа*: кој побргу (4) *ќе* *си* ја *урне* куката, кој побргу *ќе се пресели* в град, *ќе добие* подобар плац, *ќе си изгради* побргу кука, *ќе добие* подобра служба, работничка... — s. 96.

(3) Z dnia na dzień *szerzyły się coraz to nowe pogłoski*: że ten, kto prędzej (4) *zburzy* chatę, kto szybciej *przeniesie się* do miasta, ten *dostanie* lepszy teren pod budowę, szybciej *postawi* dom, *otrzyma* lepsze stanowisko... — s. 115.

Wyrażenie (3) ewidentnie wskazuje na niepotwierdzone, zasłyszane wiadomości. Należałoby uważniej przyjrzeć się zastosowaniu strony nieświadka w czasie przyszłym. Jak wiadomo, język macedoński ma regularne środki służące do wyrażania zdarzeń przekazywanych, a jest to *идно прекажано време*. Jak można zauważyć, w przykładzie (4) zastosowano zwykły czas przyszły. Odstępstwo w użyciu strony nieświadka w futurum nie powinno dziwić, ponieważ taki przekaz nie ma racji bytu i nie jest logiczny. Nie można bowiem być świadkiem czynności przyszłej, jest to jedynie zamierzenie, a więc czynność hipotetyczna. Jeśli miałyby dojść do neutralizacji w systemie czasowych zależności, to należałoby się jej spodziewać właśnie w futurum i można pokusić się o stwierdzenie, że jest to już zjawisko dokonane.

- III. [...] дувна една ноќ без прашање, без дозвола, да го ликвидира питропот Медосан [...]. Го *клеветел* пред селото: (5) За пари им ги *испродал* иконите на Италијаните, *велел*. Едно чудо пари *зел*... [...]

— Сега ќе треба уште еден гроб да ископате, рече.

— За кого?

— За Размета. (6) *Чув ќе се стрела*...

— *Ќе се стрела?* Зошто?

— Ех, зошто: меѓусебно *пукале*: кога *загинал* Труфиле, Разме го *убил* Алула — s. 48—49.

Jednej nocy wpadło mu do głowy, żeby bez pozwolenia, bez pytania wyrównać porachunki ze stróżem cerkwi Medosanem [...]. *Zwzywał* go przed całą wsią. (5) *Powiadają też*, że ikony *sprzedał* Włochom za pieniądze, że *wziął* kupę forsy...

[...]

— Trzeba będzie kopać jeszcze jeden grób.

— Dla kogo?

— Dla Razmego. (6) *Słyszałem*, że *mają go rozstrzelać*.

— Kto? Dlaczego?

— Ech, dlaczego. *Strzelali się* między sobą. Po śmierci Trifila Razme *zabił* Alula — s. 56—57.

W tym fragmencie tłumaczka najwyraźniej przypisała jedno zdanie (5) osobie, która nie była rzeczywistym nadawcą komunikatu. Czasowniki *клеветел* i *велел* jednoznacznie wskazują na ten sam podmiot. Zdania te ewidentnie wypowiedział właśnie ten człowiek, który poszedł wyrównać porachunki ze stróżem cerkwi i oczernił go przed całą wsią, rzucając na niego podejrzenia, jakoby sprzedał ikony Włochom. Z przekładu można by wysunąć wręcz odwrotny wniosek, a to za sprawą niefortunnego wprowadzenia *powiadają też* w miejscu np. *mówił*. Wykładnik kategorii nieświadka deformuje przekaz, można zatem wysnuć wniosek, iż tłumaczka posłużyła się nim na zasadzie przypadku.

Po raz kolejny spotykamy tu stronę nieświadka, dotyczącą zdarzenia przyszłego, wyrażoną w zwykłym czasie futurum (6). Zasłyszane wydarzenie prawdopodobnie ma się dopiero wydarzyć. W tłumaczeniu polskim występuje konstrukcja (częściowo zgramatyzowana) czasownika *mieć* z infinitiwem. Czasownik ten nie jest jednak wyrazem formalnym, zachowuje bowiem leksykalne znaczenie powinności, obowiązku.

Analiza przykładów niemieckich (fragment IV, V) oparta została na przekładzie macedońskiego opowiadania V. Andonovskiego pt. *Смртта на Евтихиј*, autorstwa Klausa Detlefa Olofa z 2003 r.

IV. [...] и додека народот на мајстор Евтихиј, со дланки врз подзинатите усти стоеше пред насликаниот сон, (7) *некој донесе вест* дека во градот (8) *пристигнал* чудотворец и трговец од исток. (9) *Рекол* дека (10) *поседува* моќ да го размножи сонот на Евтихиј и на неговиот народ и дека наскоро народот не (11) *ќе мора да оди* в црква заради убавина. Едноставно, (12) *ќе можел* таа потреба да ја задоволи и дома [...] — s. 90.

[...] Und während das Volk des Meisters Evtihij, die Hände vor den verwundert aufgerissenen Mäulern, vor dem gemalten Traum stand, (7) **kam die Nachricht**, ein Wundertäter und Kaufmann aus dem Osten (8) **sei** in der Stadt **eingetroffen**. Er (9) **sagte**, er (10) **besäße** die Macht, den Traum des Evtihij und seines Volkes zu vervielfältigen, so daß das Volk schon bald nicht mehr in die Kirche zum Gottesdienst (11) **gehen müsse**. Daß sie diese Tätigkeit auch einfach zu Hause verrichten (12) **könnten** [...] — s. 89.

Po raz kolejny informację zasłyszanaą sygnalizuje zwrot (7), otwierający ramę modalną. Przykład (8) jest wzorcowym oddaniem macedońskiej strony nieświadka, ale już w kolejnych (9) i (10) dochodzi do rozminięcia się form gramatycznych oryginału i tłumaczenia. W tym wypadku przeniesienie przez tłumacza wykładnika kategorii nieświadka na kolejny czasownik (tj. z *pekol* — *sagte* na *noceđyba* — *besäße*) jest niejako uzasadnione, gdyż bardziej nieprawdopodobna od faktu mówienia wydaje się druga informacja posiadania władzy nad snem; właśnie ta informacja zostaje podana w wątpliwość. Samo zaś zakwestionowanie faktu mówienia w oryginale wystarcza, by odnosiło się to do całej treści wypowiedzi. To tłumaczy kolejną niekonsekwencję w przykładzie (11), w którym autor tekstu macedońskiego uważa za redundantne wprowadzenie w jednym zdaniu kolejnej formy wyrażającej stronę nieświadka. Autor tekstu oryginalnego jedynie w przykładzie (12) stosuje formy czasu *идно прекажано*, gdyż jest to następne zdanie wymagające już wprowadzenia formalnego wykładnika kategorii nieświadka.

V. [...] Потоа (13) **се слушна** дека од оној ден кога дојде трговецот, мајстор Евтихиј (14) **паднал** болен, но дека (15) **започнал** нова фреска и дека (16) **се заколнал** дека ќе ја направи така, што кога повторно (17) **ќе дојде** трговецот со прозирното чудо, (18) **не ќе може** ниту да и се приближи. Самиот поглед на таа убавина (19) **ќе бил смртоносен**, за секого. (20) **Се шепотеше** дека мајстор Евтихиј (21) **работел** со невидена жар и упорност врз новата фреска и дека (22a) **сакал** никогаш повеќе (22b) **да не се повтори** денот на размножувањето. (23) **Работел**, (24) **велеа**, само ноќе и никого (25) **не пуштал** во црква; луѓето попусто **се обидуваа** да зирнат внатре и да ја видат фреската на смртта [...] — s. 90.

[...] Dann (13) **vernahm man**, daß seit jenem Tag, an dem der Kaufmann gekommen war, Meister Evtihij in Krankheit (14) **gefallen war**, aber daß er ein neues Fresko (15) **begonnen** und (16) **gelobt habe**, es so zu machen, daß, wenn der Kaufmann ein zweites Mal mit seinem durchsichtigen Wunderzeug (17) **käme**, er ihm nicht einmal in die Nähe kommen (18) **könne**. Selbst der Blick auf diese Schönheit (19) **sei todbringend**, für jeden. (20) **Man flüsterte**, daß Meister Evtihij mit nie gesehenem Feuer und Eifer an dem neuen Fresko (21) **arbeite** und (22a) **verlangt habe**, daß sich der Tag

der Vervielfältigung niemals (22b) *wiederholen dürfe*. Er (23) *arbeite*, (24) *sagten sie*, nur nachts und (25) *lasse* niemanden in die Kirche; die Menschen *versuchten* vergebens hineinzuspähen und das Fresko des Todes zu sehen [...] — s. 89.

W przytoczonym fragmencie znajdujemy częste zwroty bezsprzecznie świadczące o przekazie zasłyszonym — (13), (20), (24). Ale już w przykładzie (14) spotykamy pierwszą w tym fragmencie rozbieżność. Tłumacz pomija bowiem zastosowanie konjunktivu przy pierwszym czasowniku, by już do końca zdania konsekwentnie go stosować, oddając przy tym zależności czasowe. Tymczasem autor oryginału rezygnuje z form czasu *идно прекажано* (17), (18), lecz — jak już wspominałam — fakt ten nie dziwi ze względu na coraz częstszą neutralizację form futurum kategorii nieświadka. Natomiast użycie tych form w przykładzie (19) również nie dziwi, biorąc pod uwagę treść wypowiedzi, do której autor najpewniej chce się w ten sposób zdystansować. Przykłady (21), (23), (25) przedstawiają regularny sposób oddawania macedońskiej kategorii nieświadka. Obraz nieco skomplikowany spotykamy w przykładzie (22a), w którym to tłumacz co prawda zastosował formy konjunktivu, lecz przetłumaczył czasownik *сакa* nie jako *wollen*, *sich wünschen*, lecz jako *verlangen*, czyli *бапа*. Również w przykładzie (22b) tłumacz wzmocnił treść wypowiedzi, używając czasownika modalnego o silnym zabarwieniu *dürfen* — *смее*.

Kolejne przykłady (fragment VI—VIII) zaczerpnięte zostały z polskiego oraz niemieckiego tłumaczenia powieści L. Starovy *Czasy kóz*, dokonanego na język polski przez Dorotę Jovankę Ćirlić (2005), a na język niemiecki — przez Roberto Mantovaniego (1999).

- VI. Тој жалеше, тоа еднаш му го (23a) *пече* на татко ми, што (24) *не научи да чита* усте како дете, (23b) *велеше* дека (25) *пропуштил* цел еден живот. Тогаш татко ми му (23c) *пече* дека, тој, а не Чанга, (25) *пропуштил* цел еден живот, вистински живот, поради читањето книги [...] — s. 58.

Szczerze żałował, (23a) *wyznał* to kiedyś mojemu ojcu, że (24) *nie nauczył się czytać*, będąc dzieckiem, bo przez to (25) *umknęło* mu całe życie. Na to ojciec (23c) *odpowiedział*, że to właśnie jemu, a nie Czandze, przez czytanie książek (25) *umknęło* całe życie, prawdziwe życie [...] — s. 70.

Er bedauerte es, so (23a) *sagte* er eines Tages, dass er *nicht* schon als Kind (24) *lesen gelernt hatte*. Er (23b) *meinte*, so (25) *habe* er ein ganzes Leben *verpasst*. Da (23c) *sagte* mein Vater, dass nicht Tschanga, sondern er selbst ein ganzes Leben (25) *verpasst habe*, ein Leben, das diesen Namen *verdiente* — wegen der Bücher [...] — s. 67—68.

Przykłady (23a—c) jednoznacznie wskazują na przytaczaną rozmowę, lecz jedynie jedna przekazywana informacja została podana tu w wątpliwość (25) w tekście oryginału oraz w tłumaczeniu niemieckim. Język polski po raz kolejny nie rozróżnia w tym miejscu informacji wiarygodnej od tej o mniejszym stopniu prawdopodobieństwa. Natomiast fakt analfabetyzmu Czangi był narratorowi znany z własnej obserwacji, a tym samym zostało to uwidocznione formą *минато определено* oraz formą plusquamperfektu (24).

VII. Интимно сакаше синовите да се занимаваат со политика, колку таа да не се занимава со нив. Но за тоа немаше мера, немаше граница. Па ја напушти и оваа идеја. А кога еден од постарите браќа му (25) *пече* дека (26) *е кандидат* за прием во партија, татко ми не реагираше негативно, како што можеше да се очекува [...] — s. 75.

W głębi duszy wołał też, żeby to raczej jego synowie zajmowali się polityką niż polityka nimi. Jednak trudno tu było znaleźć właściwą miarę, wytyczyć granice. Dlatego zarzucił w końcu i ten pomysł. Kiedy jeden z moich starszych braci (25) *oznajmił* mu, że (26) *chce wstąpić do partii*, ojciec nie zareagował negatywnie, tak jak można byłoby się tego spodziewać [...] — s. 91.

Insgesheim wünschte er, seine Söhne möchten sich mit Politik beschäftigen — so würde sich dann die Politik nicht mit ihnen beschäftigen. Aber dafür gab es keine Garantie, und so ließ er auch diese Idee fallen. Als jedoch einer meiner älteren Brüder ihm (25) *sagte*, dass er (26) *Kandidat* für die Aufnahme in der Partei *sei*, reagierte mein Vater nicht negativ, wie man hätte erwarten können [...] — s. 90.

W tym krótkim fragmencie po raz kolejny tekst oryginalny unika formy *минато неопределено* (26), co wydaje się całkowicie uzasadnione, gdyż prawdopodobnie przekazywana informacja była wiarygodna, a fakt oznajmienia tej wiadomości mógł być nawet osobiście przez narratora zaświadczony. Tłumaczenie niemieckie automatycznie wprowadza formy konjunktivu, bez względu na wiarygodność informacji, co choć jest zgodne z zasadami *indirecte Rede*, może zaciemniać obraz przez zakwestionowanie wiarygodnego faktu.

VIII. Учителот не се врати од планината. (27) *Сигурно* му го (28) *препечил* патот големиот снег. Лавината. (29) Никој не знаеше што се има случено на враќање [...] — s. 110.

Nauczyciel nie wrócił z gór. Drogę (27) *na pewno* (28) *odcięły* mu wielkie śniegi. Lawina. (29) Nikt nie wiedział, co go spotkało w drodze powrotnej [...] — s. 133.

Der Lehrer kam nicht aus den Bergen zurück. (27) *Bestimmt* (28) *hatte* der starke Schneefall ihm den Weg *abgeschnitten*. Eine Lawine (30)

vielleicht. (29) Niemand wusste, was auf dem Rückweg geschehen war [...] — s. 131.

W tym fragmencie można zauważyć kolejną rozbieżność w stosowaniu wykładników gramatycznych w języku macedońskim i niemieckim. Wyrażenie (27) nie świadczy w tym wypadku o pewności wygłaszanych sądów, ponieważ już kolejne zdanie (29), oraz w tłumaczeniu niemieckim środek leksykalny (30), jednoznacznie mu przeczą. Wyrazy *bestimmt* (na pewno) i *vielleicht* (może) wyrażnie się wykluczają, przy czym ten drugi wprowadzony został całkowicie niezależnie od tekstu oryginalnego, co jest sytuacją niezwykle rzadką. Tekst oryginalny zawiera formę *минато неопределено време* (29), przy czym tłumacz, przekładając ten tekst na język niemiecki, posługując się środkami leksykalnymi, rezygnuje z form konjunktivu.

Wnioski

Język polski, który nie dysponuje morfologiczną kategorią *прекажаност*, te same znaczenia oddaje za pomocą innych środków, przede wszystkim leksykalnych. Niewielka liczba środków, a dodatkowo brak jasno sprecyzowanych zasad ich stosowania, daje tłumaczom pewien margines swobody ich użycia. Niestety, błędne ich użycie bądź wręcz ich pominięcie może czasami komplikować lub też fałszować powstający w odbiorcy danego tekstu obraz. Czytelnik przekładów polskich często nie może wychwycić momentu, w którym przekaz staje się przekazem niezaświadczoneym. Tłumacze polscy rzadko decydują się na twórczą ingerencję, odstępstwo od oryginału w postaci wprowadzenia środka leksykalnego bez oparcia w tekście macedońskim. Ich ingerencja zmierza częściej w kierunku deformacji w wyniku opuszczania odpowiednich czasowników mówienia, percepcji słuchowej bądź predykatów modalnych.

Mogłoby się wydawać, iż w obliczu defensywy konjunktivu w języku niemieckim będziemy mieli do czynienia z niekonsekwencją w jego stosowaniu jako wykładnika macedońskiej strony nieświadka. Analizowane przykłady obrazują tymczasem dwie tendencje. Z jednej strony zauważamy skłonność do mechanicznej substytucji niemal wszystkich form macedońskiej kategorii nieświadka konjunktivem, oddającą tym samym wszelkie zabarwienia modalności epistemiologicznej przekazywanych treści. Obserwujemy stosowanie go w funkcji mowy zależnej nawet w przypadku neutralizacji form strony nieświadka w tekście macedońskim. Czasownik wprowadzający nie powoduje pominięcia form konjunktivu na rzecz form indykatywnych, a wręcz przeciwnie,

niejako je wymusza. Tłumaczenie o tak ogromnym nagromadzeniu form konjunktivu może z pewnością razić współczesnego użytkownika języka niemieckiego oraz wydawać się nienaturalne i sztuczne, czasami nawet archaiczne. Zjawisko owego nagromadzenia można tłumaczyć tzw. hipnozą przekładową, w przypadku której tłumacz pod wpływem języka oryginału nie dostrzega reguł języka, na który dokonuje tłumaczenia, a tym samym oddala się od niego, operując w swej sumienności językiem hiperpoprawnym i nienaturalnym. Nadużywanie form konjunktivu jest więc podporządkowane intencji oddania języka oryginału, jest podyktowane troską o wierność przekładu za cenę deformacji języka docelowego. Zjawiska tego należałoby się spodziewać w sytuacji, gdy język przekładu jest bliski oryginałowi, np. w języku polskim, czego jednak przytoczone przykłady nie odzwierciedlają.

Drugą tendencją, którą ukazują przykłady, jest używanie konjunktivu jedynie w jego funkcji wyrażania mowy zależnej, czyli przytaczania cudzych wypowiedzi. Ukazanie dosłownego cytatu bez względu na wiarygodność cytowanych treści czyni przekaz neutralnym i obiektywnym, bez zabarwień modalnych wyrażających np. przypuszczenie lub dezaprobatę. Konjunktiv jest konstrukcją gramatyczną, która w najprostszy sposób, bez jakiegokolwiek dwuznaczności co do stanowiska nadawcy, oddaje fakt niezaświadczenia przekazywanych treści, nie wnikać w prawdziwość przekazywanych wydarzeń. W przypadku obu skłonności można zaobserwować przewagę form konjunktivu I, przy czym wprowadzanie form konjunktivu II umożliwia odzwierciedlenie stosunków czasowych przekazywanych zdarzeń względem siebie, które macedońska kategoria nieświadka neutralizuje.

Źródła

- ANDONOVSKI V.: *Der Tod des Evtihij*. Übersetzt von K. DETLEF OLOF. „Lichtungen”, 94/XXIV. Jg./2003, Steierische Verlagsgesellschaft, Graz, s. 88—90.
STAROVA L.: *Czasy kóz*. Tłum. D.J. ČIRLIĆ. Warszawa 2005.
STAROVA L.: *Zeit der Ziegen*. Übersetzt von R. MANTOVANI. Zürich 1999.
STREZOVSKI J.: *Woda*. Tłum. E. ŚWIZEWSKA. Łódź 1983.

- АНДОНОВСКИ В.: *Смртта на Евтихиј*. In: *Фрески и гротески*. Скопје 1993.
СТАРОВА Л.: *Времето на козите*. Скопје 2001.
СТРЕЗОВСКИ Ј.: *Вода*. Скопје 1972.

Literatura

- BAUSCH K.-H., 1976: *Die situationsspezifische Variation der Modi in der indirekten Rede*. In: *Deutsche Sprache* 3. Berlin.
- BAUSCH K.-H., 1979: *Modalität und Konjunktivgebrauch in der gesprochenen deutschen Standardsprache*. Teil 1. München.
- DALEWSKA-GREŃ H., 2002: *Języki słowiańskie*. Warszawa.
- DUDEN *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, 1973. Mannheim.
- EISENBERG P., 2001: *Grundriss der deutschen Grammatik*. Bd. 2: *Der Satz*. Weimar—Stuttgart.
- STIEBER Z., 1989: *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa.
- URBANEK F., 2002: *Gutes Deutsch heute. Vorstöße und Verstöße der deutschen Gegenwartssprache*. Paderborn.
- ЯКОБСОН Р., 1972: *Шифтеры, глагольные категории и русский глагол*. В: *Принципы типологического анализа языков различного строя*. Москва.
- МИНОВА-ЃУРКОВА Л., 2000: *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*. Скопје.
- МИНОВА-ЃУРКОВА Л., 2000: *Стилистика на современниот македонски јазик*. Скопје.
- ЦВЕТАНОВСКИ Г., 2001: *Местото на перфектот во темпорално-модалниот систем на каршијачкиот говор*. В: *Македонскиот глагол, синхронија и дијахронија. Јазикот наши денош*. Кн. 4. Скопје.

MONIKA LEDZION-JELEN

The ways of expressing the Macedonian category *прекажаност* in the Polish and German

Summary

The foregoing text studies the problems of the macedonian category. Its aim is the assistance of language comparison of Polish and German text, translated into Macedonian. Performances of the possible ways of expressing of this category and the results of the questionnaire show in which degree these both languages use their measures. Analyzed German text examples show two tendencies. From one side inclination to the mechanical substitution of almost all forms in the Macedonian category got noticed. We observe the occurrence of the heaping up of these ways, use of konjunktiv in the function of language appurtenant even in case of neutralization of the forms of this category in macedonian text. The second tendency shows, that using the German konjunktiv only in his function of expressing of appurtenant language. The Polish translators against it hardly use the available lexical means. They rarely decide on creative interference, when there is a deviation from the original.

Моника Леджон-Елен

**Способы выражения македонской категории *прекажаност*
в польском и немецком языках**

Резюме

Вышеизложенный текст занимается проблематикой македонской категории *прекажаност*. Целью этой работы является при помощи языковых сравнений немецких и польских переводов македонских текстов представить способы выражения этой категории и проба ответа на вопрос, как и в какой степени оба эти языки используют доступные средства.

Польские переводчики в минимальной степени используют средства лексики для обозначения модальных колоритов, редко решаются на творческое вмешательство, отступление от оригинала.

Анализированные немецкие примеры в этом случае две тенденции. С одной стороны замечаем склонность к механической замене почти всех форм македонских категорий *прекаженост* *konjunktivem* тем самым отражая весь колорит модального познания передаваемых текстов. Наблюдаем тем самым сборище форм *konjunktivu* и применение их в функции языка зависимого даже в случае нейтральности форм категории *прекажаност* в македонском тексте. С другой стороны видно также использование *konjunktivu* только в его функции выжания зависимого языка, т.е. представления чужих слов. Представление цитата дословно, несмотря на правдивость его текста, делает перевод нейтральным и объективным.

ЛЮДМИЛА ВАСИЛЬЄВА
Львів, Україна

Семантико-, формально-синтаксичні та морфологічні особливості вокатива (на матеріалі української та хорватської мов)

У морфологічній системі хорватської та української мов відсутні явища морфологічної деривції відмінків чи морфологічної похідності одного відмінка від іншого. Синтаксичною деривацією відмінки поєднують морфологічну і синтаксичну системи мови в єдину граматичну систему. У статті досліджуються морфологічні, просодичні ознаки вокатива та його семантико-синтаксичні різновиди в хорватській та українській мовах.

Кореляція слів з денотатами об'єктивної дійсності зумовлює їхнє групування за семантико- і формально-граматичними функціями. До граматичних категорій складного характеру належить категорія відмінка, оскільки вона пов'язана з усіма головними структурами мови — семантичною, синтаксичною і морфологічною. Відмінок представлений у різних мовах (якщо ця категорія наявна в певній мові) різним числом компонентів: від двох-трьох до їх кількох десятків. У граматичній категорії відмінка поєднанням логічного, формального і семантичного підходів до характеристики власне граматичних значень умотивована диференціація іменних словоформ. Вони реалізують відповідні поняття: суб'єкта, адресата — у незалежних відмінків, об'єкта, інструментала, локатива — у залежних відмінків.

Для граматичної категорії відмінка характерний вплив синтаксичної позиції на функціональну значимість слова. Зазначимо також, що співвідношення змісту і форми в цій граматичній категорії визначається семантичним варіюванням останньої. Сутнісні функції відмінків з різними варіаціями їх формальної репрезентації становлять ніби горизонталь

семантичних властивостей слів, переданих формами граматичної категорії відмінка. На вертикалі ж простежуються вже функції іменних слівформ, семантико-синтаксичні ознаки яких зумовлені трансформаційними процесами всередині синтаксичних конструкцій.

Граматична категорія відмінка в українській та хорватській мовах належить до найважливіших граматичних категорій іменника з огляду на те, що вона послідовно відображається морфологічними засобами (закінченнями). Відмінок становить регулярний тип словозміни іменника, який розчленовується на найбільшу, порівняно з іншими морфологічними категоріями в цих мовах морфологічних граєм — сім відмінків — і є послідовно корелятивною морфологічною категорією абсолютного альтернативного типу, яка характеризується закритістю для впливу лексики (Вихованець, 1987: 28).

Морфологічна зміна відмінків у чергуванні відмінкових слівформ не передбачає відношень морфологічної похідності у випадках, коли відмінки виступають у своїй первинній семантико-граматичній функції. Однак відсутність похідності не означає рівноправності всіх слівформ, що репрезентуються різними граємами. Так, називний відмінок у хорватській та українській, як і інших слов'янських мовах, — головний у категорії відмінка, оскільки передає основне для комунікації відношення предмета до предиката — відношення суб'єкта, — проте і він не становить бази для відношень похідності, якщо братимемо до уваги саме первинну семантико-граматичну функцію.

У морфологічній системі хорватської та української мов відсутні явища морфологічної деривації відмінків чи морфологічної похідності одного відмінка від іншого. Однак коли йдеться про синтаксичну систему, явища синтаксичної похідності одних відмінкових форм від інших знаходять свій вияв. Синтаксичною деривацією відмінки поєднують морфологічну і синтаксичну системи мови в єдину граматичну систему. Усі синтаксичні дериваційні зміни граєм викликаються предикатами, які „провокують” синтаксико-дериваційні зміни відмінків.

Дещо, здавалося б, остеронь від такої системи відношень у хорватській і в українських мовах перебуває вокатив, який ми плануємо розглянути у зіставному плані щодо його вживання в українській і хорватській мовах, хоча цей відмінок, на нашу думку, має всі типові для даної граматичної категорії семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні та морфологічні ознаки. Незважаючи на наявність цих ознак, в українській науці про мову вокатив певний час кваліфікували як кличну форму (*Морфологія*, 1972: 76), а в сербсько-хорватській/хорватсько-сербській називали „особливою формою самостійних слів”, хоча й наводили 5-им відмінком у парадигмі. Як зазначається в граматиці М. Стевановича: „Вокатив, щоправда, не є ніяким відмінком, ні частиною речення взагалі, а лише однією особли-

вою формою самостійних слів, що ставиться перед частинами речення або між ними” (СТЕВАНОВИЇ, 1964: 184). В останньому випадку акцентувалися насамперед семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні ознаки цього відмінка (СТЕВАНОВИЇ, 1964: 184).

Дослідники синтаксису слов'янських мов часто не розчленовують кличний відмінок (або звертання, у мовах, в яких кличний відмінок не виділяють) на низку різновидів, або вважають один з його різновидів репрезентантом усієї грами. Зокрема, І.К. Кучеренко вважав, що основною функцією кличного відмінка в українській мові є вираження підмета в реченні, тоді як окремо використані іменники у кличному відмінку можуть бути виразниками односкладних вокативних речень або компонентами складних речень (КУЧЕРЕНКО, 1961a: 26—34; КУЧЕРЕНКО, 1961b: 142—156). У російській мові, на думку В.П. Пронічева, звертання виконує виключно реченневотвірну функцію (Пронічев, 1971: 88). Подекуди в одному різновиді вокатива вбачають подвійний член речення, наприклад, маємо на думці, кваліфікування вокатива при імперативі напівпідметом, напівзвертанням (потенційне вокативне речення) Г.Н. Ключовим (Ключов, 1981: 30).

У граматичній структурі української і хорватської мов вокатив, зазвичай, виділяється морфологічними, синтаксичними та просодичними засобами. З морфологічного погляду вокатив має в обох досліджуваних мовах у низці випадків кінцевий словозмінний афікс (закінчення), що свідчить про синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення форми цього відмінка до інших складових речення. „Функціонування кличного відмінка у сфері семантичного синтаксису, зазначає дослідниця О.К. Беспояско, пов'язане з формуванням особливого типу адресатно-суб'єктної функції, що суміщає в собі нетипові для семантико-синтаксичної організації речення ознаки семантими адресата — потенційного суб'єкта дії” (Беспояско, 1991: 27). Отже, вокатив має свої особливості у вираженні функції суб'єкта. Як відомо, функція суб'єкта притаманна і номінативові. Іменник з граматичними ознаками вокатива у семантичній проекції називає „адресат об'єкт, до якого звертається мовець, і суб'єкт — потенційний реалізатор волевиявлення мовця” (Беспояско, 1991: 27), вокатив є „формою самостійних слів для звертання” (СТЕВАНОВИЇ, 1964: 185).

Сьогодні в граматичній системі української мови вокатив „повернув” собі статус відмінка, і наукові видання, у їх числі український правопис, починаючи з початку 90-рр. ХХ знову зазначають кличний як відмінок. Без сумніву, в збереженні цієї важливої граматичної ознаки української мови значна заслуга мовознавчої наукової думки України. Проте тривале невикористання вокатива мовцями-українцями в різних регіонах країни, яке було пов'язане, з одного боку, впливом російської мови, а другого — значною мірою, невизначеністю статусу цієї відмінкової форми в мовознавстві, привело до того, що кличний відмінок до цього часу великою

кількістю українців замінюється формою номінатива. При цьому існування вокатива в мові ці мовці здебільшого не заперечують, отже, вони реалізують у мовленні функції вокатива використанням логічного наголосу.

У сучасній хорватській науці про мову вокатив, як і номінатив, належать до „незалежних” відмінків (BARIĆ, LONČARIĆ, MALIĆ i dr., 1990: 66), в українській — називний (а також знахідний) має статус „центрального” відмінка (Вихованець, 1987: 66), кличний — має певні ознаки периферійності (Вихованець, 1987: 138).

Відомо, що значення потенційного суб'єкта дії, характерне для адресно-суб'єктної функції, відтворюється всіма формами вокатива. Ця функція реалізується лише при предикатах імперативної дії, яка в мовній репрезентації формально-граматичного рівня здійснюється дієсловами другої особи наказового способу. Семантико-синтаксичними ознаками при цьому, на думку дослідниці О.К. Беспояско, виступають апелятивність, другоособовість, активність, вихідність і потенційність дії (Беспояско, 1991: 28). Відмінкові форми кличного відмінка в контексті дієслів неімперативної дії реалізують функцію суб'єкта реальної дії (Беспояско, 1991: 28). Морфологічними засобами вияву в категорії іменника значення потенційного суб'єкта є закінчення кличного відмінка, яке наявне в обох мовах в іменників чоловічого і жіночого роду.

В українському правописі послідовно і чітко окреслені морфологічні ознаки вокатива для іменників усіх відмін. Для іменників першої відміни це: закінчення *-о* (тверда група: *сестро, Ганно Михайлівно, перемого*), *-е, -є* (м'яка і мішана групи: *земле, круче, Маріє, сім'є*), *-ю* (деякі пестливі іменники м'якої групи: *бабусю, Галю, татусю*); для іменників другої відміни: *-у* (іменники твердої групи (зокрема, із суфіксами *-ик, -ок, -к-о* та іменники мішаної групи з основою на шиплячий, крім на приголосний „ж”: *синку, батьку, слухачу*, а також іменники: *діду, сину, тату*), *-ю* (іменники м'якої групи: *вчителю, Грицю, краю*), *-є* (безсуфіксні іменники твердої групи, іменники м'якої групи із суфіксом — *ець*, деякі іменники мішаної групи, зокрема, власні назви з основою на приголосні *ж, ч, ш, дж* і загальні назви на приголосні *р, ж*: *голубе, дружє, хлопче, стороже*, прізвиська прикметникового походження та географічні назви: *Глібове, Києве*); іменники третьої відміни мають закінчення *-є* (*любове, смерте*) (Український правопис, 1993: 66, 74, 77). Трапляються поодинокі випадки, коли у функції кличного відмінка використовується називний, але така форма вживається паралельно з формою вокатива: порівн. *Глібов і Глібове* (Український правопис, 1993: 74). Відсутність морфологічних засобів фіксації значення потенційного суб'єкта дії (реалізація функції вокатива номінативом іменників середнього роду або іменників у множині компенсується використанням логічного наголосу.

Найважливіші хорватські граматики, мовний поради́ник, а також різнопланові посібники з морфології та синтаксису відмінків для шкіл на вищих навчальних закладів Хорватії та для іноземців, які вивчають хорватську мову, відводять вокативові належне місце (BARIĆ, LONČARIĆ, MALIĆ i dr., 1990; CESAREC, 1997; BARIĆ, HUDEČEK, KOHAREVIĆ i dr., 1999). Вживання його носіями хорватської мови викликає у них певні труднощі. Труднощі насамперед пов'язані з використанням у ролі вокатива форм номінатива, що закріплене хорватською нормою. Зокрема, граматика хорватської мови окреслює такі морфологічні особливості вокатива: для зразка *-a* закінчення: *-e* (*izvore, otočanine* з тим, що іменники, основа яких закінчується на *-k, -g, -h* мають у цьому відмінку палаталізовану основу з чергуваннями: *k/č, g/ž, h/š vojniče, vraže, trbuše*), *-u* (іменники, які закінчуються на м'який приголосний або на групи приголосних *-št, -žd: panju, ražnju*). Граматики подають певні обмеження з приводу вживання одного і другого закінчення. Зокрема, з метою, того, щоб палаталізована певного іменника не була надто фонетично відмінною від основи номінатива, такі іменники, як *konjic, financ, Fris* мають у вокативі закінчення *-u*, а не *-e*, яке зумовлює явище палаталізації. У іменників цього ж зразка, які означають живі істоти та предмети чи явища, та закінчуються на *-o, -e* у формі вокатива використовується номінатив: *rašćupanko, torero, korzo*. Однак різниці у формах немає лише на письмі: наприклад, іменник *rašćupanko* має в номінативі довгий висхідний наголос на третьому складі *rašćupanko*, а у вокативі короткий нисхідний наголос на першому складі *rašćupanko*. Отож, форми вокатива і номінатива мають різні просодичні властивості, відбувається зміна якості і довжини наголосу. Відмінності в наголошенні спостерігаються не лише у тих словоформах, коли останні збігаються на письмі. Зокрема, іменник *čovjek* має форму вокатива *čovječe*, яка своїми морфологічними особливостями різниться від номінатива. Проте відмінними є в цього іменника і просодичні властивості форм номінатива і вокатива: *čovjek* (ном.) *čovječe* (вок.), відбувається зміна якості наголосу. Таких форм є низка: *orač — oraču, orao — orle, tomak — tomče, čudotvorac — čudotvorče, gospodar — gospodaru, potočnik — potočniče*. У зазначених формах відбувається насамперед зміна місця наголосу, а крім неї, різниця полягає і в різних кількісних та якісних характеристиках наголосу. Іменники зразка *-e* мають у вокативі головно закінчення *-o: kućo, majko* та *-e —* іменники, які закінчуються на *-ica: sestrice, učiteljice*. Однак існує низка винятків, пов'язаних з уживанням вокатива. Це можуть бути дублетні форми, коли поряд з формою вокатива використовується номінатив, зокрема це стосується загальних назв чоловічого роду: *vojvodo i vojvoda*. Іменники, які позначають родинні стосунки, зокрема; *tetka, ujna, strina* мають вокативні форми, які дорівнюють номінативу. Крім того, низка іменників із закінченням *-ica,*

які можуть бути відповідно до комунікативної ситуації і жіночого, і чоловічого роду, має можливість застосування двох закінчень вокатива *-o* та *-e*: *izjelico i izjelice, kukavico i kukavice*. Зміни просодичних властивостей на рівні наголосу зазнають і іменники цього зразка відмінювання. Це стосується іменників: *voda* (ном.) — *vodo* (вок.) (відбувається зміна якості наголосу), *oluja* (ном.) — *olujo* (вок.) (зміна якості, тривалості наголосу та поява довготи), *domaja* (ном.) — *domajo* (вок.) (зміна якості, тривалості наголосу та поява довготи), *tetova* (ном.) — *tetovo* (вок.) (зміна якості, тривалості наголосу та поява довготи), *djevojka* (ном.) — *djevojko* (вок.) (зміна якості наголосу та поява довготи). Іменники зразка *-i* мають у вокативі закінчення *-i*: *smrti, riječi, kokoši*. Змін на рівні наголосу та довготи у іменників цього зразка немає. Зазначимо також, що в усіх випадках вживання хорватського вокатива передбачається відповідна інтонація (BARIĆ, LONČARIĆ, MALIĆ i dr., 1990: 73, 75, 78, 87, 89).

Свої особливості має і вокатив власних назв. Сучасна хорватська академічна норма допускає в цьому відмінку дублетні форми лише в апозитивних зв'язках на зразок: *Šimić, gospodine Šimiću i gospodine Šimić*. Форма кличного відмінка, яка дорівнює називному, є стилістично забарвлена і характерна для строго офіційного спілкування (BARIĆ, HUDEČEK, KONAREVIĆ i dr., 1999: 119). Прізвище, яке вживається зі звичайним означенням, вимагає лише форми кличного відмінка: *poštovani Šimiću, dragi Kišu*.

Українська норма допускає можливість поєднання в апозитивних зв'язках ще й власного імені та слова *пан*. При цьому обидва слова за українською нормою мають форми кличного відмінка: *пане Петре, пане Ігоре*.

В іншомовних особових іменах і прізвищах, які закінчуються на задньоязикові приголосні *g, k, h*, форма кличного відмінка дорівнює формі називного. За хорватською академічною нормою, при використанні форми кличного відмінка в таких іменах та прізвищах палаталізована основа зазвичай не допускається, тому в них може вживатися лише закінчення *-u*: *Fric — Fricu, Salih — Salihu*.

Питомі хорватські імена з нульовим закінченням, перед яким є задньоязикові приголосні *g, k, h*, а також *s* мають дублетні форми кличного відмінка: перша дорівнює формі називного, друга є вокативною формою з закінченням *-e*: *Predrag i Predraže, Ignac i Ignače*.

Питомі хорватські прізвища з нульовим закінченням, перед яким знаходяться задньоязикові приголосні *g, k, h* і *s* (у тому числі прізвища на *-ak, -ek, -ec, -ac*) та всі інші прізвища, які за законами, що діють у хорватській фонетичній підсистемі, повинні мати палаталізовану основу у формі кличного відмінка після закінчення *-e*, з метою уникнення цього перехідного пом'якшення використовують лише закінчення *-u*: *Cvek — Cveku, Nemec — Nemecu, Trenk — Trenku, Debeljuh — Debeljuhu*.

Власні назви, які закінчуються на голосний, і кайкавські пестливі імена та демінутиви на *-ek* (на зразок *Ivek, Slavek*) мають у кличному відмінку лише форму, яка дорівнює називному.

Власним назвам, як і загальним притаманна просодична різниця між номінативом і вокативом. Наприклад, *Nijemas — Nijemče*.

Зупинимось також на головних семантико-синтаксичних різновидах вокатива. Як ми зазначили вище, найвиразніше особливості вокатива виявляються в синтаксичних конструкціях з дієслівними присудками у формі наказового способу. Тут вокатив вступає в предикативний зв'язок з присудком і виражає адресатну семантику, а саме виконує роль потенційного суб'єкта дії. У хорватській та українській мовах функція адресата — потенційного суб'єкта дії — є первинною семантико-синтаксичною функцією вокатива, з якою вступає в кореляцію його первинна формально-синтаксична функція суб'єкта:

Anice, jesi li kupila kruh? Djeco, dođite odmah kući!
Ганно, ти хліба купила? Діти, негайно йдіть додому!

Зазначена функція є базовою для вокатива. Вона певною мірою нейтралізується в конструкціях на зразок:

Jadniče, uopće ne mislim na tebe. Bidaču, ja взагалі про тебе не думаю; Gospodine, koliko je sati? Добродію, котора година?

Наведені конструкції ґрунтуються на згорнутому вихідному реченні з дієслівним присудком наказового способу і головному реченні з будь-якою структурою. У подібних конструкціях у вокативі на перший план висувається його семантичне ядро — значення адресата. Семантичної знебарвленості тут відповідно зазнає функція потенційного суб'єкта дії. У семантико-синтаксичному плані вокатив виконує функцію семантично акцентованого адресата і нейтралізованого суб'єкта дії. А у формально-синтаксичному — функцію другорядного члена речення.

Форма вокатива в конструкціях на зразок: *Ti maleni crve! Ti, golube moj, što radiš? Tu, жалюгідний хробаку! Ti, голубе мій, що поробляєш?* — семантично дублює займенники другої особи і виконує тотожну займенникові семантико-синтаксичну функцію. У конструкції: *Ti, golube moj, što radiš? Tu, голубе мій, що поробляєш?* — вокатив наділений семантико-синтаксичними ознаками активності, вихідної спрямованості. Принагідно зазначимо, що подібні конструкції із займенниками значно рідше вживаються мовцями-хорватами, аніж українцями. Це, на нашу думку, зумовлене переважанням в хорватській мові безсуб'єктних синтаксичних конструкцій, в яких суб'єкт визначається за формою предиката.

Отже, залежно від різних типів конструкцій у хорватській та українській мовах розрізняються такі різновиди вокатива: семантично складний вокатив (кличний адресата — потенційного суб'єкта дії), семантично складний вокатив акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб'єкта, вокатив полісемантичний, що ідентифікує, дублюючи відповідну семантико-синтаксичну функцію граматично пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи (ця конструкція є відповідно частотнішою в українській мові). У своїй першій функції адресата — потенційного суб'єкта дії вокатив може виступати в позиції односкладних речень — речень звертань. Вокатив самостійний у реченнєвотвірних потенціях, він перший за у переліку реченнєвотвірний відмінок, оскільки майже в усіх випадках його вживання стає конденсатором суб'єктно-предикативно-адресної структури.

Таким чином, в сучасній українській і хорватській мовах вокатив має власні розрізнявальні морфологічні ознаки. В обох мовах це закінчення та інтонація. У хорватській мові, на відміну від української, вокатив характеризується ще й зміною деяких інших просодичних властивостей. Це, зокрема, зміна якісної та кількісної характеристики наголосу, поява довготи тощо. У деяких випадках, коли в обох мовах вокатив морфологічно збігається з номінативом, відсутність морфологічних ознак компенсується такою просодичною характеристикою, як інтонація.

Завершуючи зазначимо, що хоча сьогодні вокатив у багатьох слов'янських мовах має тенденцію до морфологічної факультативності, з огляду на своєрідність особового значення цього відмінка та синтаксичну функцію іменників у позиції звертання виникає проблема наявності вокатива (морфологічно омонімічного називному), наприклад в російській, словацькій, польській, чеській, словенській та інших мовах. Зокрема, у македонській мові, яка доволі давно втратила систему відмінювання іменників, усе ж, до цього часу збереглися форми вокатива. Щоправда, паралельно в його функції вживаються морфологічно омонімічні форми номінатива (*Игоре та Игѡр*), а відбувається це в літературній македонській мові, зокрема, через значний вплив скопської говірки на македонську літературний стандарт.

Література

БЕНВЕНИСТ Э., 1974: *Общая лингвистика*. Москва.

БЕСПОЯСКО О.К., 1991: *Іменні граматичні категорії*. Київ.

БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ И.А., 1963: *Избранные труды по общему языкознанию*. Т. 2. Москва.

- БОНДАРКО А.А., 1976: *Теория морфологических категорий*. Ленинград.
- ВИХОВАНЕЦЬ І.Р., 1987: *Система відмінків української мови*. Київ.
- КЛЮСОВ Г.Н., 1981: *О разработке проблематики обращения*. В: *Русский язык*. Ред. Т.А. Цыхун. Минск, с. 29—37.
- КУРИЛОВИЧ Е., 1962: *Очерки по лингвистике*. Москва.
- КУЧЕРЕНКО І.К., 1961а: *Категорія відмінка в сучасній українській мові*. Львів.
- КУЧЕРЕНКО І.К., 1961b: *Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія*. Ч. 1. Київ.
- МОРФОЛОГІЯ, 1972: *Сучасна українська літературна мова: Морфологія*. Ред. І.К. Білодід. Київ.
- ПРОНИЧЕВ В.П., 1971: *Синтаксис обращения*. Ленинград.
- СТЕВАНОВИЋ М., 1964: *Савремени српскохрватски језик*. Београд.
- УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС, 1993: *Український правопис*. 4-е виправлене видання, Київ.
- BARİĆ E., HUDEČEK L., KOHAREVIĆ M. i dr., 1999: *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb.
- BARİĆ E., LONČARIĆ, MALIĆ D. i dr., 1990: *Gramatika hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb.
- CESAREC M., 1997: *Sintaksa padeža*. Zagreb.

LYUDMYLA VASYLYEVA

Semantic, syntactic and morphological characteristics of the vocative (based on the examples from Ukrainian and Croatian)

Summary

The case system is not expressed morphologically in Ukrainian and Croatian. The article deals with morphological, prosodic characteristics of the vocative and its semantic and syntactic varieties in Ukrainian and Croatian.

LUDMIŁA WASILIEWA

Semantyczne, formalno-syntaktyczne i morfologiczne cechy wokatywu (na materiale języka chorwackiego i ukraińskiego)

Streszczenie

W systemie morfologicznym języka chorwackiego i ukraińskiego nie występują zjawiska morfologicznej derywacji przypadków, ani też możliwości derywowania jednego przypadku od drugiego. Syntaktyczna derywacja przypadków obejmuje morfologiczne i syntaktyczne systemy obydwu badanych języków, tworząc jeden wspólny system. W artykule bada się morfologiczne i prozodyczne wskaźniki wokatywu, a także jego semantyczno-syntaktyczne właściwości w języku chorwackim i ukraińskim.

Kategorialność komponentów nominalnych i werbalnych w analizach słowackich

W niniejszym artykule przedmiotem badań są wybrane najbardziej reprezentatywne analityczne struktury werbonominalne w języku słowackim, pochodzące ze współczesnych tekstów publicystycznych, przede wszystkim z prasy codziennej, takie jak: *dat' možnosť//umožniť, dat' sľub//sľúbiť, dat' prednosť, príkaz, odpoveď; mat' radosť//radovať sa, možnosť, úctu, lásku k niekomu; byť v službe//služiť, byť k dispozícii, v súlade; podať dôkaz//dokázať* itp. Przykłady wybranych konstrukcji pochodzą z następujących czasopism: „Sme”, „Literárny týždenník”, „Slovenská republika”, „Plus 7 dní”, „Nový čas”, i dotyczą ostatnich 10 lat.

Interesujące konstrukcje to złożone znaki słowne o jednostkowej referencji, w których zachodzą specyficzne relacje zależności i które odznaczają się semantyczną ekwiwalencją w stosunku do swych jednoleksemowych odpowiedników (*dat' radu//poradiť, mat' v obl'ube//obl'ubovať*). W lingwistyce słowackiej rozmaicie definiowane funkcjonują jako „slovesno-menné spojenia, lexikalizované spojenia, multiverbizované spojenia, viacslovné pomenovania, ustalené slovné spojenia”, a także „viacslovné spojenia s kategoriálnym slovom”¹, np.: *prejaviť záujem, dat' radu, byť dokladom, poskytnúť pomoc, nadobudnúť dojem*.

Rozważania na temat prezentowanych obiektów językowych dotyczą przede wszystkim komponentów wypełniających strukturę analityczną, obejmują ich cechy formalno-składniowe oraz właściwości semantyczne, a zatem

¹ Terminem tym posługuje się J. KAČALA (1993: 14), który za kategorialne wyrazy uważa takie czasowniki, jak: *dat', predstavovať, mat', tvoriť, uviest', priniesť, podať, poskytovať* w połączeniach *dat' možnosť, predstavovať istotu, mat' odvahu, tvoriť rámeček, uviest' do súladu, priniesť dôkaz(y), podať návrh, poskytovať ochranu*.

właściwości, które dotyczą warunków, jakie musi spełniać czasownik oraz rzeczownik, aby mógł pretendować odpowiednio do roli komponentu werbalnego i nominalnego. Komponenty wchodzące w skład struktury analitycznej mają charakter kategorialny — charakter kategorii. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych* (KOPALIŃSKI, 1989: 258) podaje, iż „kategoria to rodzaj albo klasa wyróżniona w jakiejś klasyfikacji; typ, grupa; formy, sposoby sądenia, tj. pojęcia, pod które przedmioty podporządkowujemy, wydając o nich sądy, wyrażając oceny, preferencje”. Z kolei *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* (POLAŃSKI, red., 1999: 290) przytacza następujące znaczenie kategorii: „[...] w językoznawstwie to zbiór elementów pełniących tę samą funkcję w systemie językowym”. Pojęcie kategorii szeroko rozpowszechnione w filozofii, logice, językoznawstwie przedstawia również J. KURYŁOWICZ (1986: 116), który podkreśla, że „wyraz kategoria oznacza zbiór lub klasę elementów mających pewną wspólną cechę”. Z zaprezentowanych definicji jasno wynika, iż kategoria jest terminem bardzo ogólnym i uniwersalnym, o wysokim stopniu abstrakcji. W odniesieniu do wybranych struktur analitycznych pojęcie to dotyczy połączeń zleksykalizowanych, tzw. „lexikalizowanych spojeni s kategoriálnym slovom — so slovesným základom” (KAČALA, 1997: 193—203). „**Kategoriálnym slovom v lexikalizovaných spojeniach** môže byť iba podstatné meno a sloveso; sú to totiž najdôležitejšie slovné druhy z hľadiska ich postavenia v organizácii slovnej zásoby, ako aj z hľadiska ich postavenia v organizácii, systéme vety ako systemovej, a zároveň komunikčnej jednotky jazyka” (KAČALA, 1993: 195). Dalej Kačala twierdzi, iż: „Vyskyt **kategoriálneho slova** je konštitutívnym prvkom lexikalizovaného spojenia, ako istého špecyfického typu viacslovného pomenovania. Kategoriálne slovo danému pomenovaniu dodáva substantívnu alebo slovesnú povahu lebo je nositeľom kategoriálneho významového komponentu takéhoto pomenovania”. Tak jak wspomniano wcześniej, kategoria to określenie szeroko stosowane w różnych znaczeniach. Warto tu sięgnąć do wielu definicji tego pojęcia, wprowadzonego przez Arystotelesa na oznaczenie rodzajów wypowiedzi o czymś, wchodzących w sposób konieczny w skład każdego sądu jako jego elementy strukturalne, bez których nie jest możliwe formułowanie wiedzy naukowej (*Wielka encyklopedia PWN*, 2003: 387).

Zatem badane struktury wypełniają komponenty o określonej wartości kategorialnej, tzw. **kategoriálne slová** — z jednej strony są to czasowniki prymarnie czynnościowe typu: *dať, dávať, mať, byť, podať* itp., które w strukturze analitycznej pełnią funkcję czysto posiłkową, a z drugiej — rzeczowniki abstrakcyjne nazywające często uczucia pozytywne i negatywne, takie jak: *radosť, sľub, nenávisť, možnosť, strach*.

Za kategorialnością komponentów struktury analitycznej werbonominalnej przemawiają: specyficzne cechy składniowe, semantyczne i leksykalne analityzmów, a także systemowość modeli oraz ich wartość pragmatyczna.

Konstrukcje analityczne, zgodnie z definicją J. ANUSIEWICZA (1978), to takie „niewspółrzedne związki wyrazowe, które współlistnieją obok znaczeniowo im ekwiwalentnych prostych wyrazów, przy czym morfem leksykalny wyrazu podrzędnego wchodzącego w skład danej konstrukcji jest tożsamy substancjalnie z morfemem leksykalnym wchodzącym w skład odpowiadającej jej formy prostej wyrazu”. Pojęcie analityczności odnosi się zresztą do wszystkich nieciągłych form leksykalnych reprezentowanych w różnych językach przez wyrażenia o różnym stopniu złożoności oraz o znaczeniu globalnym. Analityczność w języku wiąże się „przede wszystkim z fleksją jako zjawiskiem morfologicznym i składniowym, polegającym na tym, że kategorie gramatyczne przypadku, osoby, czasu wyrażane pierwotnie za pomocą form fleksyjnych (końcówek) zaczynają być oddawane przez odrębne wykładniki formalne w postaci osobnych wyrazów, np. zaimków, czasowników, przymiotników. Wyrazy takie określane są jako pomocnicze, ponieważ tracą swoją pierwotną wartość leksykalną” (*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 1999). W przypadku struktury analitycznej czasownik staje się komponentem operatorowym, pełniącym określone funkcje czasownika pomocniczego.

Zatem konstrukcje werbonominalne w naszym ujęciu to struktury zbudowane dwuczłonowo z dwóch obligatoryjnych (inwariantnie kategoryalnych) związanych z sobą syntaktycznie komponentów: czasownika i rzeczownika, np.: *dat' súhlas // súhlasiť*.

Spośród innych jednostek nieciągłych o jednostkowej referencji konstrukcje analityczne mają wyraźną budowę, możliwą do opisu za pomocą następującego schematu:

Verb syns + N abstr/praep < Verb (E synt).

Zgodnie z tak przyjętym schematem, słowackie konstrukcje werbonominalne traktuje się jako niewspółrzedne związki (osobowego) czasownika synsemantycznego i rzeczownika abstrakcyjnego w określonym przypadku prostym lub przypadku przyimkowym, który dla znaczenia całościowego struktury jest obligatoryjny i konstytutywny. W strukturze *mat' radost'* pierwszy ze składników — czasownik, jako nadrzędnik konstrukcji będący w funkcji składniowej orzeczenia, narzuca formę fleksyjną rzeczownikowi — drugiemu składnikowi wypełniającemu strukturę. Rzeczownik, jako podrzędny komponent konstrukcji analitycznej, występuje w zdaniu w funkcji obiektu w bierniku bądź w innym przyimkowym lub bezprzyimkowym przypadku: *dat' sl'úb, mat' k dispozícii, byť k dispozícii*. Komponent werbalny struktury jako nadrzędnik ma wszystkie kategorie gramatyczne przysługujące klasie leksemów czasownikowych, gdyż wyraża: odpowiedni czas, osobę, liczbę, tryb, stronę itp. oraz aspekt orzeczenia peryfrastycznego jako całości: *dat' súhlas — dám súhlas, dali súhlas, dal by som súhlas*. Stanowi zatem gramatyczne centrum struktury

analitycznej, decyduje o wewnętrznych właściwościach formalnych analityzmu, tj. o formie gramatycznej komponentu nominalnego, którym rządzi. Ta funkcja komponentu werbalnego wynika z faktu posiadania rekcji oraz jego właściwości łączliwościowych/konotacyjnych: *poskytnuť čo možnosť komu/azyl utečencovi*; *prejaviť záujem o koho o čo/o muža o jeho problémy*.

Komponenty werbalne struktur analitycznych narzucają komponentowi nominalnemu najczęściej formę fleksyjną biernika, dopełniacza, miejscownika oraz celownika. Spośród przytoczonych tu form fleksyjnych przeważają struktury biernikowe.

W konstrukcjach werbalnych ten sam czasownik w określonym jednym znaczeniu łączy się z dwoma, a nawet kilkoma różnymi przypadkami rzeczownika lub z danym przypadkiem i wyrażeniem przyimkowym, np.: *mat' strach o koho o čo*; *z koho/z čoho*, *pred kým pred čím*; *viest' polemiku s kým/o čom*; *dat' odpoveď komu/na čo*. Właściwość ta wskazuje, że czasownik ma też pewien wpływ na charakter łączliwości zewnętrznej całej struktury analitycznej — na jej własną walencję, rekcję i konotacje pozostałych członów zdania. Wynika to z faktu, iż konstrukcje analityczne zdolne są do pełnienia funkcji zdaniotwórczych. Mają własną ramę walencyjno-rekcyjną. Otwierają pozycje dla pozostałych funkcji składniowych.

Dwuczłonowa budowa konstrukcji analitycznych oraz ograniczenia kontekstowe implikują istotne właściwości strukturalne tych składników — tworzą one zbiór otwarty, ale nie kategorialny. Nie są tworzone *ad hoc*, ale istniejące konstrukcje utrwalone są w zasobie leksykalnym danego języka. Wybór leksemu występującego w funkcji nośnika kategorii zdaniotwórczych uzależniony jest od szczegółowych reguł kontekstowych, tzn. od tego, jaki rzeczownik abstrakcyjny występuje w komponencie nominalnym. Jeśli jest to rzeczownik *pozornosť*, to wymaga on łączliwości z czasownikiem *venovať*. Jeśli jest to leksem *pomoc* lub *ochrana*, to wymaga z kolei składnika *poskytovať* w konstrukcji *poskytovať pomoc* lub *ochránu komu*, a nie *dat' pomoc/ochránu*. Wymienione tu struktury analityczne mają ograniczoną łączliwość leksykalną.

Problem dotrzymywania normy związanej z łączliwością leksykalną jest bardzo złożony, o czym zresztą wspomina A. JAROŠOVÁ (1993): „Spajateľnosť slovesa v týchto spojeniach má spravidla vyberový charakter a nie je predpovedateľná”. Niektóre rzeczowniki należące do tego samego pola semantycznego lub do tej samej klasy leksykalno-semantycznej łączą się z danym czasownikiem, natomiast pozostałe z tej samej grupy — nie, np. *vzdať úctu*, *česť*, *chválu* są wprawdzie akceptowalne, ale struktura *vzdať pochválu* już nie. Z kolei: *dane*, *clo*, *embargo* można *na niekoho uvaliť*, natomiast *pokutu treba niekomu uložiť*. Naruszaniu normy łączliwościowej w interesujących konstrukcjach analitycznych należałoby się uważnie przyjrzeć. Tworzenie tzw. synonimicznych wieloskładnikowych paradygmatów z udziałem czasownika jako składnika struktury werbonominalnej prowadzi często do nieporozumień, gdyż ich łącz-

liwość z rzeczownikami abstrakcyjnymi może być częściowo tożsama, a częściowo bywa odmienna, np.: *vzbudíť* a *vyvolať* można *hnev*, *pochybnosti*, *podozrenie*, *dojem*, *pozornosť*, *úsmev*. Z kolei rzeczowniki takie, jak: *dôvera*, *láska* czy *zvedavosť*, tworzą strukturę analityczną właśnie z czasownikiem *vzbudíť*, natomiast rzeczowniki takie, jak *škandal* či *hadka* — z czasownikiem *vývolať*. Problemy związane z łączliwością dotyczą również komponentu nominalnego — składnika abstrakcyjnego struktury analitycznej przyłączanego przez czasownik. Rozwiązaniem może być użycie czasownika pokrewnego morfologicznie z rzeczownikiem jako składnikiem struktury, takiego jak: *wina/obviníť*, *dôvod/odôvodniť*, *pochybnosť/spochybniť*. „Tlak normy na lexikalnú spajateľnosť slovíes vystupujúcich v lexikalizovaných slovesno-menných spojeniach spôsobuje, že význam mnohých z nich sa da ťažko sformulovať a semantizovať tak, aby sa dala jednoznačnejšie určiť ich spajateľnosť” (JAROŠOVÁ, 1993: 274). Jednym z efektywnych sposobów określenia łączliwości wydaje się przedstawienie listy możliwych rzeczowników abstrakcyjnych, z którymi dany czasownik może wystąpić, np.: *dať* — *podnet*, *pokyn*; *predložiť* — *návrh*, *plán*, *požiadavku*, *tezu*; *podatť* — *apeláciu*, *žalobu* itp.

Osobliwa łączliwość struktur werbonominalnych wymaga utworzenia odrębnego słownika takich konstrukcji analitycznych. *Krátky slovník slovenského jazyka* prezentuje wybrane struktury. Są one umieszczane głównie pod hasłem kluczowym dla analityzmu, tzn. pod rzeczownikiem lub pod czasownikiem, opatrzone dodatkowo kwalifikatorem — frazeologizm, np.: *dispozícia*: *mať k dispozícii*, *dojem*: *urobiť* *dojem*, *spraviť* *dojem*, *zapôsobiť* *dojem*.

Z przedstawionych tu uwarunkowań konotacyjnych wynika, iż łączliwość leksykalna i gramatyczna analityzmów jest bliska strukturom zleksykalizowanym, a także związkom frazeologicznym. Konstrukcje te bowiem postrzegane są jako pewien typ jednostek frazeologicznych. O idiomatycznym charakterze konstrukcji może świadczyć to, że analityzmy mają charakter dobrze utrwalonych jednostek nieciągłych, a ze względu na ich predykatywny charakter (obecność czasownika) zaliczane są do kategorii zwrotów. Ponadto, ze względu na silne ograniczenie łączliwości związane z rzeczownikiem abstrakcyjnym, konstrukcje werbonominalne bliskie są związkom frazeologicznym, które cechuje niesumaryczność znaczeniowa i gdzie między planem treści a planem wyrażenia panuje asymetria. Struktura konstrukcji analitycznych jest często stosowana w tworzeniu wyrażen idiomatycznych, np.: *mať na pamäti* = *oživiť v pamäti* — *vštepíť*, *vryť si do pamäti*.

We współczesnym języku słowackim występuje znaczna liczba czasowników szczególnie podatnych na wchodzenie w związki łatwo ulegające idiomatyzacji, np.: *byť*, *dávať*, *priviesť* itp.

Analiza zgromadzonego materiału językowego wykazuje, że do najczęstszych konstrukcji analitycznych należą struktury z podstawami czasownikowymi: *dať*, *mať*, *byť*, *robiť*, *viest*, *poskytnúť*. Rzeczownik występujący w funkcji

podrzednika jest znaczeniowo i morfologicznie tożsamy z czasownikiem wyjściowym. Stanowi jądro semantyczne całej struktury werbonominalnej: *mat' čo k dispozícii//dišponovať čím, dať možnosť niekomu/umožniť komu/čo, byť odrazom/odrážať, robiť analýzu/analýzovať, viesť polemiku/polemizovať, poskytnúť pomoc/pomôcť komu*. Czasownik występujący w roli komponentu werbalnego traci swą podstawową wartość kodową i ulega procesowi desemantyzacji lub neosemantyzacji; staje się bliski czasownikom synsemantycznym, np.: *mat', byť, dať*. Jest tylko wykładnikiem znaczenia kategorialnego, wnosi jako jedyne treści — znaczenia związane z kategorią „czasownikowości”. W innych użyciach może realizować pełnię swego znaczenia. Między znaczeniem prymarnym czasownika a znaczeniem, jakie uzyskuje on w strukturze analitycznej następuje pewien rozdźwięk: traci on swą wartość leksykalną i rozpoczyna się proces ewolucji semantycznej, którego efektem jest poszerzenie znaczenia przenośnego (*dať pokoj komu, dať lekcii*). Czasownik sygnalizuje pewne stany, przy czym znaczenie konkretyzowane jest przez komponent nominalny — rzeczownik. W ten sposób tworzy się nowe pojęcie. Taki sposób tworzenia znaków językowych odbywa się za pośrednictwem wyrazów już funkcjonujących w języku. Wyjaśnia to potrzebę nieustannego wzbogacania leksyki słowackiej. W procesie konstytuowania znaczenia konstrukcji czasownikowi przypisuje się rolę peryferyczną — składnika wnoszącego te treści, które nadają zwrotowi cechę syntaktycznego predykatu. Modyfikuje on semantyczną i stylistyczną wartość komponentu nominalnego. Sygnalizuje różne odcienie modalne, rodzaj czynności, informuje o fazie, tempie, kauzatywności zdarzenia wskazanego przez składnik imienny, a tym samym świadczy o tzw. znaczeniu subkategorialnym. Konstrukcje z nadrzędnym komponentem *dať* w języku słowackim wyrażają różne relacje temporalne, które nie mają wykładników fleksyjnych. Stanowią funkcjonalne odpowiedniki różnorodnych form rodzaju czynności, mogą sygnalizować inchoatywność, np.: *dať začiatok niečomu/začať niečo*, inne — rezultatywność: *dať niečo do prenajmu/prenájať, dať niekoho do väzby/uväzniť, dať niekomu možnosť/umožniť* itp. Są też wykładnikami znaczenia duratywnego, np.: *dať sľub/sľubovať*. Konstrukcje wyrażają również odcienie aspektowe — *dať radu/poradiť*. Elementami wbudowanymi w znaczenia komponentów są kauzatywność oraz akcyjność, a czynność skierowana jest na obiekt zewnętrzny. Z kolei konstrukcje z nadrzędnym *mat'* wyrażają przede wszystkim stany. Niektóre z nich wskazują na czynność, np.: *mat' radosť, strach, úctu, respekt, mat' funkciu*.

Generalnie struktury tworzące konstrukcje o wspólnej semantyce uczuć wyrażają przede wszystkim stan, brak akcyjności oraz nietranzytywność. Poza strukturami tworzącymi konstrukcje mentalne, struktury z elementami nominalnymi mogą też oznaczać różne relacje temporalne związane z indywidualną i społeczną działalnością człowieka oraz jego stosunkiem do otaczającej rzeczywistości: *mat' referat, mat' debatu, mat' prednášku*. Komponent werbalny

uviesť wskazuje na terminatywność, podczas gdy jego odpowiednik imperfektywny — na iteratywność, np.: *uvádzať argumenty*. Konstrukcje analityczne z nadrzędnym komponentem *uviesť* cechuje ponadto kauzatywność, np.: *uviesť do rozpakov*. Przedstawione znaczenia czasowników tworzących podstawy analityczne z indywidualnych sensów przesuwają się w stronę znaczenia kategorialnego. Funkcje werbalizatora pełnią czasowniki o charakterze czynnościowym: *poskytnúť, udeliť, uviesť, venovať*, obok czysto kopulatywnych czasowników: *dať, robiť*.

Komponent nominalny konstrukcji jako właściwy nośnik znaczenia leksykalnego semantycznie konstytutywny decyduje zarówno o wartości leksykalno-pojęciowej całej struktury analitycznej, jak i o przynależności rzeczownika do danego pola semantycznego działań, stanów czy uczuć. Komponent ten wypełniają przede wszystkim rzeczowniki abstrakcyjne. Stanowi on semantyczne centrum analityzmu, jest bardzo mocno związany z morfemem leksykalnym ekwiwalentu jednoleksemowego, np.: *prednosť — uprednostniť, možnosť — umožniť, rada — poradiť*. To centralne miejsce, jakie zajmuje rzeczownik, stanowi kryterium wyznaczające granicę między związkami stałymi a doraźnie tworzonymi grupami syntaktycznymi, np.: *dať sľub — dať vodu, mať strach — mať peniaze*. Wśród zbadanych struktur przeważają takie, w których komponenty nominalne wypełniają rzeczowniki nazywające uczucia pozytywne i negatywne, związane z psychiką człowieka i z jego stanem emocjonalnym, np.: *laska, viera, zlosť, radosť, smútok, pocit, úfnosť, nenávisť*. Komponent nominalny wypełniają również nazwy derywowane od czasowników czynnościowych, takie jak: *vysvetlenie, ubezpečenie, uistenie, znamenie*. Zarówno komponenty nominalne, jak i werbalne struktur analitycznych stanowią podstawę wieloczłonowych paradygmatów, tworząc tym samym modele konstrukcji opisowych. Siedmioskładowy paradygmat obejmuje struktury z komponentem nominalnym: *omyľ* w znaczeniu *'myliť sa'*, np.: *byť na omyľ, uviesť do omyľu, dostať sa do omyľu, vyviest' z omyľu, nechávať v omyľ, robiť omyľ, dopušťať sa omyľov*. Innym wspólnym komponentem leksykalnym może być rzeczownik *súlady*, który tworzy serie następujących konstrukcji analitycznych: *dostať sa dať do súľady, uviesť do s úľady, dostať do súľady* w znaczeniu: *'zladiť čo'*, podobnie: *dôvera, získať dôveru, mať dôveru, dať dôveru, vysloviť dôveru*.

Za kategorialnością interesujących nas konstrukcji werbonominalnych przemawiają następujące cechy:

1. Konstrukcje werbonominalne mają formę nieciągłą, znaczenie globalne rozkłada się na dwa elementy: kategorialny czasownik i determinowany przez niego pod względem fleksyjnym rzeczownik w funkcji obiektu.

2. Konstrukcje analityczne mają wartość pragmatyczną, cechuje je bowiem idiomatyczność.

3. Czasownik jako komponent struktury stanowi centrum gramatyczne, natomiast rzeczownik — centrum semantyczne. Semantycznie rzeczownik

abstrakcyjny jest członem głównym jako nośnik znaczenia leksykalnego struktury.

4. Semantyczna wartość analityzmów werbalnych kształtowana jest przez znaczenie obu komponentów konstytuujących zwrot. Znaczenie wypływa z całości, nie można go wyprowadzić ze znaczeń komponentów struktury.

Oba komponenty mają zatem własne cechy strukturalne (gramatyczne), semantycznie wzbogacają obraz zdarzeń o różne subkategorialne parametry, takie jak tranzytywność, kauzatywność oraz czynnościowość, nie zawsze możliwe do wyrażenia za pomocą syntetycznego czasownika.

Systemowość podstawowych modeli analitycznych werbonominalnych oraz ich seryjność świadczą o występowaniu odrębnej kategorii peryfrastyki werbonominalnej (leksykalno-gramatycznej) (por. JĘDRZEJKO, 2002: 96).

Badanie transpozycji jednostek werbalnych w konstrukcje werbonominalne wymaga równoczesnych działań interpretacyjnych z zakresu semantyki, syntaktyki, a nawet stylistyki. Czasem konstrukcja werbonominalna jest jedynym sposobem mówienia o zjawiskach, procesach o wysokim stopniu abstrakcji, dla których brak równoznacznego czasownika (*venovat' pozornost'*).

Źródła

Czasopisma: „Sme”, „Literárny týždenník”, „Slovenská republika”, „Plus 7 dní”, „Nový čas”.

Literatura

- ANUSIEWICZ J., 1978: *Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim*. Wrocław. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 1999. Red. K. POLAŃSKI. Wrocław, s. 290.
- JAROŠOVÁ A., 1993: *Spajateľnosť slov a jazyková norma*. „Kultura slova”, č. 9—10, s. 270—276.
- JĘDRZEJKO E., 2002: *Problemy predykciej peryfrastycznej. Konstrukcje, znaki, pojęcia*. Katowice, s. 96.
- KAČALA J., 1993: *Kategoriálne slová v slovných spojeniach (Príspevok k teórii jazykového významu)*. „Jazykovedný časopis”, č. 1, s. 14—24.
- KOPALIŃSKI W., 1989: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa, s. 258.
- Krátky slovník slovenského jazyka*, 2003. Red. J. KAČALA. Bratislava.
- Wielka encyklopedia powszechna PWN*, 2003. Warszawa, s. 387.

MARIOLA SZYMCHAK-ROZLACH**Categorial of nominal and verbal components
in Slovak analytical structures****Summary**

The aim of this paper is to describe chosen verbs with abstract nouns, which we call the analytic verb-nominal structures, such as: *dat' sľub/sľubit'*, *mat' radost'/radoval' sa*, *viest' polemiku/polemizovat'*, *podat' dôkaz/dokázat'*.

Described structures fulfill components which have some categorial value- these are categorial words. These are primary functional verbs playing roles of auxiliary verbs and abstract nouns which decide about lexical and semantic value of the whole structure.

The centre of analitical structure is the verbal component. It decides about formal values. Nominal component, which has the main meaning, decides about belonging to some semantic field of action, feelings and conditions.

МАРИОЛА ШЫМЧАК-РОЗЛАХ

**Категориальность номинальных вербальных компонентов
в словацких анализмах****Резюме**

Предметом описания будут сочетания избранных глаголов с абстрактными существительными, которые называем аналитическими вербо-номинальными конструкциями типа: *dat' sľub/sľubit'*, *mat' radost'/radoval' sa*, *viest' polemiku/polemizovat'*, *podat' dôkaz/dokázat'*.

Исследуемые структуры заполняются компонентами с определённой категориальной ценностью, так наз. категориальными словами. Ими являются глаголы, примарно описывающие действие, которые выполняют в описательной конструкции функцию вспомогательного глагола, а также абстрактные существительные, решающие о лексическо-понятийной структуре всей конструкции.

Вербальный компонент в аналитической конструкции является грамматическим центром анализма, так как предопределяет формальные признаки. Номинальный компонент как соответствующий носитель лексического значения решает о принадлежности к определённому семантическому полю действий, состояний и чувств.

Kategoria rodzaju wobec procesów uniwerbizacyjnych (na materiale słowackim i polskim)

Współczesny słowacki i polski system leksykalny podlega nieustannym zmianom. Towarzyszy im wiele procesów słotwórczych, które przyczyniają się do wzbogacania języka. Należy jednak pamiętać, że dla użytkowników języka zasadniczą rolę odgrywa aspekt komunikacyjny, a mianowicie potrzeba prezentowania ciągle nowych treści, z jednoczesnym zachowaniem przejrzystości i jasności komunikatu.

W językoznawstwie słowackim i polskim można dostrzec konkurencję nasilających się od dwóch lat tendencji wpływających na rozwój języka. Jest to z jednej strony dążność do skrótowności wypowiedzi powiązana z ekonomią języka, z drugiej natomiast — dążność do precyzyjnego formułowania owej wypowiedzi. W ostatnim czasie pojawiła się ponadto dodatkowa tendencja, uzupełniająca dwie poprzednie, a mianowicie tendencja do automatyzacji technik derywacyjnych (JADACKA, 2005: 104), która przejawia się w tym, że tworzenie derywatu z rodzimych części słotwórczych ogranicza się do ich mechanicznego łączenia z wyeliminowaniem wszelkich komplikacji.

Przejawem dążności do skrótowności wypowiedzi jest zjawisko uniwerbizacji, szeroko (ale nie kompleksowo) opisywane w słowackiej i polskiej literaturze przedmiotu. Zamiarem autorki niniejszego artykułu jest ustosunkowanie się do zagadnienia rodzaju gramatycznego w stosunku do procesów uniwerbizacyjnych we współczesnym języku polskim i słowackim.

Zjawisko uniwerbizacji jest obecne w językoznawstwie zachodniosłowiańskim od lat pięćdziesiątych ubiegłego stulecia. Po raz pierwszy pojawiło się w lingwistyce czeskiej w 1956 r., za sprawą Aleksandra Isačenki, który w ar-

tykule *O některých zákonitostech v oblasti pojmenování* upatrywał bezpośrednio przyczyny uniwerbizacji w panującej w języku tendencji do usunięcia napięcia między kilkuczłonową nazwą a jednostkowym znaczeniem. W dążeniu do zwięzłości, skrótowości wypowiedzi widzi się główną przyczynę występowania struktur zuniwerbizowanych.

Językoznawstwo polskie zawdzięcza termin **uniwerbizacja (uniwerbalizacja)** E. SIATKOWSKIEJ (1964: 219), która po raz pierwszy posłużyła się nim w artykule *Syntetyczne i analityczne nazwy w języku polskim i czeskim*, definiując go jako „proces wymiany nazw kilkuwyrazowych w jednowyrazowe”.

Lingwiści opisujący uniwerbizację nazywają ją zjawiskiem syntetycznym, w którym dokonuje się transformacja nazwy wielowyrazowej w jednowyrazową¹. Ponadto, leksemy, by mogły być uważane za efekt uniwerbizacji, muszą spełniać następujące warunki:

- znajdować się w związku motywacyjnym (uniwerbizm musi cechować człon motywujący),
- procesom uniwerbizacyjnym powinny podlegać wielowyrazowe nazwy stałe,
- nazwy motywujące uniwerbizmy i motywowane muszą występować w języku paralelnie.

D. BUTTLER (1981: 187—200), opisując zjawisko uniwerbizacji, wyróżniła dwa zasadnicze mechanizmy powstawania określeń jednowyrazowych z nazw dwu- i więcej wyrazowych: redukcję i scalanie. Redukcja polega na usuwaniu członów nazwy wielowyrazowej do momentu, w którym przybiera ona formę jednowyrazowego określenia. Scalanie zaś to połączenie dawniej samodzielnych składników nazwy złożonej w jeden leksem.

Niniejszy artykuł traktuje o wzajemnych zależnościach między rodzajem gramatycznym struktur zuniwerbizowanych a ich członów motywujących. Analizie poddanych zostało około 500 polskich i słowackich rzeczowników powstałych w wyniku procesów uniwerbizacyjnych, pochodzących ze słowników języka słowackiego i polskiego². Celem opracowania jest próba udowodnienia tezy, że rodzaj gramatyczny nie jest cechą determinującą uznanie leksemu za powstały w następstwie uniwerbizacji.

Próbując udowodnić postawioną tezę, należy pokusić się o szczegółowe zdefiniowanie uniwerbizacji. Jest to o tyle trudne, że zjawisko uniwerbizacji jest charakterystyczne przede wszystkim dla potocznej, mówionej odmiany języka, która

¹ Por. D. BUTTLER (1977): „[...] przekształcanie nazw wielowyrazowych (najczęściej dwuwyrazowych) w jednowyrazowe za pomocą różnorodnych zabiegów formalnych”; E. SZCZEPAŃSKA (1994): „[...] zjawisko czy też proces powstania z kilkuwyrazowej nazwy nazwy jednowyrazowej, w wyniku czego obydwie te nazwy współlistnieją synonimicznie i równolegle w języku, będąc zarazem w związku motywacyjnym. Nazwa kilkuwyrazowa, a więc motywująca, nie może być nazwą okazjonalną lub przypadkową, lecz musi istnieć w języku jako nazwa stała”.

² Ekscerpowany materiał pochodzi z *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (Red. J. KAČALA, 1998) oraz ze *Słownika języka polskiego* (Red. M. SZYMCAK, 1998).

charakteryzuje się dużą spontanicznością i jednocześnie częstą przypadkowością tworzenia nowych struktur. Systemowy opis zjawiska uniwerbizacji przysparza pewnych problemów. Uniwerbizmy powstają niejednokrotnie spontanicznie i oddziaływanie pewnych mechanizmów pozajęzykowych sprawia, że przetrwają w języku bądź nie.

W literaturze przedmiotu pojawił się pogląd, iż uniwerbizacja sama w sobie nie jest procesem słotwórczym, lecz zachodzi w języku za pomocą różnorodnych zabiegów słotwórczych (HELCL, 1963). Stwierdzenie to prowadzi do kolejnych wniosków. Po pierwsze, procesy słotwórcze ogólnie sklasyfikowane przez D. BUTTLER (1981) jako redukcja i scalanie łączą w sobie zabiegi stosowane w uniwerbizacji: derywację, dezintegrację, kompozycję, abrewiację i elipsę. Po drugie, skoro uniwerbizacja nie jest procesem jednolitym, należałoby mówić w języku o ogóle procesów uniwerbizacyjnych (o zjawiskach uniwerbizacyjnych czy uniwerbizacjach).

Uniwerbizacja, jako szeroko pojęty proces językowy, zachodzi za pomocą różnorodnych zabiegów słotwórczych. Należą do nich:

1. Derywacja sufiksalna (w wielu przypadkach połączona z ucięciem w podstawie wyrazu motywującego): słow. *osobný vlak* > *osobák*, *diplomová práca* > *diplomovka*; pol. *liceum ogólnokształcące* > *ogólniak*, *narty biegowe* > *biegówki*.

2. Derywacja dezintegracyjna — derywacja wsteczna, dezintegracja (polega na odcięciu od podstawy słotwórczej elementu niefleksyjnego): słow. *bronzová medaila* > *bronz*, *tatárska omáčka* > *tatár*, pol. *złoty medal* > *złoto*, *egzamin komisyjny* > *komis*.

3. Elipsa (zabieg, w którym usunięty zostaje człon rzeczownikowy lub przymiotnikowy nazwy motywującej). Wyróżnia się zatem dwa zasadnicze rodzaje elipsy:

- substantywizująca (substantywizacja przymiotników polega na redukcji rzeczownika i zachowaniu określającego go atrybutu, który, zmieniając paradygmat, przyjmuje funkcję rzeczownika): słow. *trvalá ondulácia* > *trvalá*, *triedna učiteľka* > *triedna*, *nočná zmena* > *nočná*; pol. *rozmowa międzymiastowa* > *międzymiastowa*, *trwała ondulacja* > *trwała*. Jak zauważa słowacki badacz J. FURDÍK (2004: 44), za pomocą substantywizacji mogą się uniwerbizować tylko ustalone leksykalnie określenia, zwane określeniami zleksykalizowanymi; nie mogą zaś ulegać procesowi uniwerbizacji wolne związki wyrazowe, ponieważ nie mają wspólnego znaczenia ani wspólnej wartości określającej;
- deadiektywizująca (z zestawienia w grupie nominalnej usunięty zostaje człon atrybutywny): słow. *Matica Slovenska* > *Matica*; pol. *pogotowie ratunkowe* > *pogotowie*, *straż pożarna* > *straż*;

4. Abrewiacja (tworzenie skrótów). Nie każdy jednak skrót powstały w wyniku tego zabiegu jest uniwerbizmem, zależy to bowiem od jego leksykalizacji. Za skróty zleksykalizowane uznaje się te, które mają formę i odmianę rzeczowników i funkcjonują niezależnie od nazwy złożonej: słow. *s.r.o* > *spoločnosť s ručením*

obmedzeným > *eseročka*, *CD-plátňa* > *cédéčko*; pol. *Państwowa Fabryka Wagonów* > *Pafawag*, *Polska Akademia Nauk* > *PAN*.

5. *Pars pro toto*: słow. *skok o žrdi* > *žrd'*, *skok do dial'ky* > *dial'ka*.

6. Kompozycja: słow. *hrač strelu poľa* > *stredopoliar*; pol. *zlew do zmywania* > *zlewozmywak*.

Jak już o tym była mowa, procesy uniwerbizacyjne są najbardziej charakterystyczne dla odmiany potocznej języka (odnosi się to w takim samym stopniu do polszczyzny, jak i do języka słowackiego). Powstają w odmianach środowiskowych języka, z których (z reguły) przenikają do odmiany ogólnej języka. Uniwerbizmy (jako wynik tych procesów) tworzą się pod wpływem impulsu, spontanicznie. Bardzo często mają zabarwienie emocjonalne. To w pewnym sensie wynika z niedbałości językowej uczestników komunikacji, którzy, dążąc do skrótowości wypowiedzi, stwarzają nowe jednowyrazowe określenia dla funkcjonujących już nazw wielowyrazowych.

Literatura przedmiotu opisuje zjawiska uniwerbizacyjne występujące głównie w obrębie grupy nominalnej (realizujące schemat $N + Adj = U$), np. słow. *diplomová práca* > *diplomovka*, *izolačná miestnosť* > *izolačka*; pol. *marynarka dwurzędowa* > *dwurzędówka*, *zupa pomidorowa* > *pomidorówka*. Analiza zgromadzonego materiału źródłowego dowodzi jednak, że procesom uniwerbizacji mogą podlegać również wyrażenia w obrębie konstrukcji składniowej złożonej z połączenia:

— rzeczownika z wyrażeniem przyimkowym ($N + Prep = U$), np. słow. *poplatok za telefonický rozhovor* > *hovorné*, *poplatok za nájom* > *nájomné*; pol. *samochód na benzynę* > *benzyniak*, *maszyna do drapania tkanin* > *draparka*;

— rzeczownika z innym rzeczownikiem w dopełniaczu ($N + N_{Gen} = U$), np. słow. *autor žalmov* > *žalmista*, *účastník odboja* > *odbojár*; pol. *znawca łaciny* > *łacinnik*, *zawodnik Wisły Kraków* > *Wiślak*.

Należy jednak zwrócić uwagę, że nie każda konstrukcja syntaktyczna, którą użytkownicy języka w mowie potocznej zastępują konstrukcją uproszczoną, jest wynikiem procesów uniwerbizacyjnych. Problem ten można zobrazować na przykładzie klasy semantycznej polskich nazw alkoholi. Za „typowe”³ uniwerbizmy uznaje się struktury: *kminkówka* < *wódka kminkowa*, *wiśniówka* < *wódka wiśniowa*, *cytrynówka* < *wódka cytrynowa*. U podstaw motywacyjnych tych leksemów leżą z kolei struktury syntaktyczne: *wódka kminkowa* — *wódka z kminku*, *wódka wiśniowa* — *wódka z wiśni*, natomiast analogicznie powstały leksem *żubrówka* „wymyka się” z tradycyjnego rozumienia, uznania

³ Termin „typowe” oznacza w niniejszym opracowaniu takie leksemy zuniwerbizowane, które spełniają podstawowe warunki uniwerbizacji, a mianowicie mają wielowyrazowe wyrażenie motywujące, które oprócz wyrażenia zuniwerbizowanego występuje równocześnie w języku.

go za leksem zuniwerbizowany, gdyż jego motywantem jest wyrażenie *wódka z trawy żubrowej*, które nie funkcjonuje w języku równolegle z leksemem *żubrowka*. Jak słusznie zauważyła E. SZCZEPAŃSKA (1994: 29), wydaje się, że w takich przypadkach nie można już mówić o zjawisku uniwerbizacji, ponieważ stopniowo wychodzi z użycia jedno z będących w związku motywacyjnym określeń, a podstawowym warunkiem występowania uniwerbizacji jest ich synonimiczne funkcjonowanie w języku.

Istotne dla opisu zjawisk uniwerbizacyjnych we współczesnym języku słowackim i polskim jest zwrócenie uwagi na kwestię zgodności rodzaju gramatycznego wyrażenia motywującego i nazwy motywowanej. J. HRBAČEK (1986: 34—43) na przykład uznaje konieczność zgodności rodzaju za jedną z cech różniących „zwykłe” procesy derywacyjne od derywacji uniwerbizującej. Ten postulat popierają również językoznawcy polscy — D. BUTTLER (1977: 439) czy R. ŁASKOWSKI (1981: 107—126). Wydaje się, że uniwerbizacja zachowuje najczęściej rodzaj rzeczownika z podstawy, a jeśli od tej zasady zdarzają się wyjątki, to mogą być spowodowane ograniczeniami formalnymi. Mogą to być również odstępstwa pozorne, bo wywołane niemożnością odtworzenia rodzaju pierwotnego wyrażenia motywującego dany przykład (SZCZEPAŃSKA, 1994: 27).

Autorka niniejszego artykułu stoi jednak na stanowisku, iż niekoniecznie rodzaj gramatyczny uniwerbizmu musi być tożsamy z rodzajem wyjściowej nazwy motywującej (nie musi realizować schematu zgodności rodzajowej, np. $N_f + Adj = U_f$). Powstałe rozbieżności w kategorii rodzaju gramatycznego mogą wynikać raczej z tendencji do szybkości i skrótowości komunikacji interpersonalnej. Ponadto, mogła mieć miejsce sytuacja, w której to właśnie względy komunikacyjne zadecydowały o powstaniu uniwerbizmów o odmiennym rodzaju gramatycznym. Analiza zgromadzonego materiału źródłowego jasno dowodzi, że takich leksemów zuniwerbizowanych o odmiennym rodzaju gramatycznym jest tak dużo (około 30%), że nie można ich traktować jedynie jako wyjątki od reguły, ale jako „pełnowartościowe” uniwerbizmy. Być może przyczyną takiego stanu rzeczy są zjawiska metajęzykowe i zwiększona w danym czasie produktywność niektórych sufiksów.

Za przykład niech posłuży polski sufiks *-ka*, który oprócz roli w uniwerbizowaniu struktur rodzaju żeńskiego, czyli realizacji schematu zgodności rodzajowej $N_f + Adj = U_f$: *szkoła zawodowa > zawodówka*, *wódka anyżowa > anyżówka*, *praca magisterska > magisterka*, *narta zjazdowa > zjazdówka*, równie często tworzy uniwerbizmy rodzaju żeńskiego, których wyrażenie motywujące jest rodzaju męskiego ($N_m + Adj = U_f$): *samochód ciężarowy > ciężarówka*, *remont kapitalny > kapitalka*, *pokój służbowy > służbówka*, *przeskok odboczny > odboczka*, bądź nijakiego ($N_n + Adj = U_f$): *zajęcie kowala > kowalka*, *zajęcie tresera > treserka*. W większości przypadków leksemy te należą do gwar i odmian środowiskowych języka.

Wśród leksemów słowackich ilustracją tego zagadnienia niech będzie produktywny sufix *-ina*, za pomocą którego powstają uniwerbizowane nazwy języków obcych rodzaju żeńskiego: *čeština*, *slovenčina*, *poľština*, *srbčina*, *angličtina*. Wyrażenie motywujące, w tym wypadku składające się z członu *jazyk* (*język*), różni się rodzajem gramatycznym od wyrażenia motywowanego i realizuje schemat $N_m + Adj = U_f$.

Zilustrowaniem przytoczonej tezy niech będą następujące przykłady:

- rzeczownik rodzaju męskiego jest podstawą do powstania uniwerbizmu rodzaju żeńskiego — $N_m + Adj = U_f$:

umývací stroj > *umývačka*
valcovací stroj > *valcovačka*
motorový vlak > *motorka*
vývesný oznam > *výveska*
dom lešniczego > *lešniczówka*
pokój službowy > *službówka*
język angielski > *angielszczyzna*
język polski > *polszczyzna*
telefon komórkowy > *komórka*
rower damski > *damka*
mecz kontrolny > *kontrolka*
okres jurajski > *jura*
oddział internistyczny > *interna*
bilet wejściowy > *wejściówka*
bilet wizytowy > *wizytówka*
materiał na płaszcz > *płaszczówka*
materiał na koszulę > *koszulówka*

- rzeczownik rodzaju nijakiego jest podstawą do powstania uniwerbizmu rodzaju żeńskiego — $N_n + Adj = U_f$:

bravčové mäso > *bravčovina*
duté miesto > *dutina*
holubacie mäso > *holubacina*
husacie mäso > *husacina*
zložené slovo > *zloženina*
ciastko drożdżowe > *drożdżówka*
cesarskie cięcie > *cesarka*
pomieszczenie na agregaty > *agregatownia*
rzemiosło jubilerskie > *jubilerka*
mięso baranie > *baranina*
mięso cielece > *cielęcina*

naczynie do cukru > cukiernica
narzędzie do cechowania > cechownica
naczynie z blachy > blaszanka

- rzeczownik rodzaju męskiego jest podstawą do powstania uniwerbizmu rodzaju nijakiego — $N_m + Adj = U_n$:

poplatok za poštovú dopravu > poštovné
poplatok za prepravu > prepravné
poplatok za stravu > stravné
poplatok za dovoz > dovozný
poplatok za nájom > nájomné
poplatok za uschovanie v sklade > skladné
poplatok za vyučovanie > školné
poplatok za ubytovanie > ubytovné
poplatok za uloženie vecí > uložené

- rzeczownik rodzaju nijakiego jest podstawą do powstania uniwerbizmu rodzaju męskiego lub żeńskiego — $N_n + Adj = U_{m/f}$:

nákladné auto > nákladiak
osobné auto > osobák
liceum ogólnokształcące > ogólniak
technikum spożywcze > spożywczak
technikum wieczorowe > wieczorówka

Mimo iż w zaprezentowanym artykule zamieszczona została niewielka liczba przykładów leksemów zuniwerbizowanych, kompleksowa analiza całego zgromadzonego materiału źródłowego, zdaniem autorki, potwierdza tezę, że zgodność rodzaju gramatycznego między wyrażeniem motywującym a motywowanym nie stanowi ani wyznacznika, ani warunku wystąpienia procesów uniwerbizacyjnych.

Konsekwencją przeprowadzonej analizy jest stanowisko autorki, zgodnie z którym zasadniczymi wyznacznikami uniwerbizacji są:

- synonimiczność i paralelność struktur,
- motywacja między określeniami wielowyrazowymi i jednowyrazowymi,
- występowanie wyrażen stałych, utartych, będących punktem wyjścia procesu uniwerbizacji.

Warto zatem podkreślić, że nie należy uzależniać uznania leksemu za leksem zuniwerbizowany od rodzaju gramatycznego, gdyż — jak pokazano na przykładach — kwestia ta jawi się jako złożona, godna zainteresowania i dalszych badań lingwistycznych.

Literatura

- BUTTNER D., 1977: *Niektóre problemy opisu zjawisk uniwerbizaacji*. „Slavistična revija” [Ljubljana] sv. 25, s. 435—447.
- BUTTNER D., 1981: *Tendencje rozwojowe w zasobie słownym powojennej polszczyzny*. W: *Współczesna polszczyzna*. Red. H. KURKOWSKA. Warszawa, s. 187—220.
- FURDIK J., 2004: *Slovenská slootovorba. Teória, opis, cvičenia*. Prešov.
- HELCL M., 1963: *Univerbizace a její podíl při růstu dnešní slovní zásoby*. „Slovo a slovesnost” [Praha], č. 24, s. 29—37.
- HRBÁČEK J., 1986: *Tvoření pojmenování a (slovotvorná) úprava pojmenování*. In: *Přednášky z 28. běhu letní školy slovanských studií v roce 1984*. Praha, s. 34—43.
- ISAČENKO A.V., 1956: *O některých zákonitostech v oblasti pojmenování*. „Jazyk a literatura” [Praha], č. 3, s. 17—23.
- JADACKA H., 2005: *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia*. Warszawa.
- LASKOWSKI R., 1981: *Derywacja słowotwórcza*. W: *Pojęcie derywacji w lingwistyce*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, s. 107—126.
- SIATKOWSKA E., 1964: *Syntetyczne i analityczne nazwy w języku czeskim i polskim*. „Prace Filologiczne”, T. 18, cz. 2, s. 219—237.
- SZCZEPAŃSKA E., 1994: *Uniwerbizaacja w języku czeskim a polskim*. Kraków.

SYLVIA SOJDA

Gender towards univerbation processes (in Slovak and Polish)

Summary

The paper focuses on the problem of univerbation in contemporary Polish and Slovak. It defines univerbation in Polish and Slovak literature as a process of changing multi-word phrases into single ones. Univerbized lexemes are created only when they exist simultaneously to their multi-word equivalents. The main author's aim is to provide a wide range of lingual examples which show the dependence between univerbation processes and gender. As the analysis of gathered material has shown, there is no need to gender compliance between motivating and motivated phrases when univerbation is concerned.

СЫЛЬВЯ СОЙДА

Категория роду по отношению к универбизационным процессам (в словацком и польском языках)

Резюме

Статья представляет пробу синхронического описания явления универбизации в современных польском и словацком языках. Кроме номинальных групп подвергающих

универбизационным процессом, можем этого рода изменения наблюдать также в сфере синтаксических конструкции (например имя существительное + предложное или имя существительное + числительное). Главной целью статьи является соотношение к зависимости между универбизмами и грамматическим родом. Ведь оказывается что согласность рода выражения мотивирующего с мотивированным универбизмом не является условием для происхождения универбизационных процессов.

BARBARA ŻUREK
Katowice—Sosnowiec

Kategoria rodzaju w germanizmach obecnych w języku chorwackim

Artykuł przedstawia wyniki fragmentu prowadzonych szerszych badań w zakresie germanizmów. Refleksja dotyczy, jak wynika z tytułu artykułu, zmian w kategorii rodzaju, dokonujących się w procesie zapożyczania wyrazów pochodzących z języka niemieckiego do języka chorwackiego. Problem jest o tyle interesujący, iż oba języki należą do dwóch różnych rodzin językowych, rządzących się dosyć odmiennymi regułami słotwórczymi. Za cel artykułu obrałam prezentację reguł, które są związane z przejmowaniem wyrazów z języka niemieckiego do języka chorwackiego, w szczególności interesuje mnie analiza procesów prowadzących do określenia rodzaju gramatycznego rzeczownika (germanizmu) w języku chorwackim. Temat jest interesujący również z uwagi na fakt, iż w dotychczas analizowanej literaturze dotyczącej germanizmów w języku chorwackim nie napotkałam na szczegółową i jednolitą analizę tego procesu.

Wyrazy zapożyczone stanowią dokument, który może dostarczyć istotnych informacji między innymi o tym, z jakimi narodami stykał się dany naród lub grupa społeczna, na jakiej płaszczyźnie kontakty te miały miejsce, w jakim okresie występowały, jaki był ich zasięg oraz czy w kontaktach tych inne narody czy języki odgrywały rolę pośredników. Językowe zapożyczenia zauważamy od najwcześniejszych czasów, występowały zawsze i zależały zarówno od pozajęzykowych czynników (politycznych, ekonomicznych, kulturalnych) wynikających z wzajemnego kontaktu między użytkownikami różnych języków, jak i czynników typowo językowych, gdy zapożyczeniem z innego języka „zapełniało się” lukę we własnym systemie leksykalnym. Kontakty chorwako-niemieckie w ciągu wieków były bardzo ścisłe. Ze względu na tak długi okres wspólnej historii z Austrią język chorwacki obfituje w germanizmy i to

głównie pochodzące z bawarsko-austriackiego dialektu języka niemieckiego. Sytuacja Austriaków w Chorwacji, stosunek niemieckiej cywilizacji i kultury do cywilizacji i kultury chorwackiej — wszystko to nie mogło pozostać bez zmian w języku chorwackim. Niemieckie wpływy w języku chorwackim występują zarówno na poziomie ortografii, gramatyki, jak i leksyki.

Biorąc pod uwagę okres zapożyczenia, najstarsze germanizmy w języku chorwackim pochodzą z języka gockiego (sprzed VI w.): *hljeb* < got. *hlaibs*, *smoky* < got. *smaka* (w języku chorwackim *smokva*). Wyrazy te są obecne również w innych językach słowiańskich. Ponieważ są zgodne z chorwackim standardem, użytkownicy języka nie traktują ich jako wyrazy o obcym źródłosłowie. Kolejne to zapożyczenia z lat 750 i 1350. Z tego okresu wywodzą się między innymi: *coprati*, *foringa*, *fašnik* (ŠTEBIH, 2002: 33). Zapozyczenia te głównie dotyczą mowy zagrzebskiej, a przejęte zostały z języka staro-wysoko-niemieckiego oraz języka średnio-wysoko-niemieckiego.

Z czasów monarchii Habsburgów i Pogranicza Wojskowego, z okresu najintensywniejszych kontaktów językowych wywodzą się wyrazy *purger* i *larma*. Współcześnie zapożyczenia z języka niemieckiego są związane z nowymi pojęciami technicznymi. Ogólna klasyfikacja germanizmów w języku chorwackim to ich podział na **germanizmy prawdziwe** (mające źródłosłów w języku niemieckim) oraz **germanizmy nieprawdziwe** (w przypadku których język niemiecki odgrywał rolę pośrednika) (BABIĆ, 1990). Tego typu wyrazy obce język niemiecki przejął od innych języków; zostały one zaadaptowane do niemieckiego systemu i z nim zintegrowane. Weszły w skład korpusu języka niemieckiego i dalej zostały przekazane innym językom. Przez zwykłego użytkownika języka niemieckiego są uważane za wyrazy rdzennie niemieckie i przenoszone do innych języków europejskich jako część niemieckiej kultury i cywilizacji. Właśnie za pomocą języka niemieckiego do języka chorwackiego trafiły wyrazy mające źródłosłów między innymi w języku łacińskim, francuskim czy w grece.

Analizując zapożyczenia z języka niemieckiego do języka chorwackiego, należy wziąć pod uwagę ważny czynnik, a mianowicie różne stadium rozwoju języka niemieckiego (PAWLIKOWSKA, 2000: 287). W związku z tym można dokonać podziału zapożyczeń na trzy kategorie:

- zapożyczenia ze staro-wysoko-niemieckiego (*Althochdeutsch*);
- zapożyczenia z średnio-wysoko-niemieckiego (*Mittelhochdeutsch*);
- zapożyczenia z nowo-wysoko-niemieckiego (*Neuhochdeutsch*);

Materiał niniejszego artykułu stanowi zbiór germanizmów zawartych w głównych utworach Mirosława Krleży¹. Wydzielone wyrazy tworzą zbiór,

¹ *Poezija iz zbirki* (izbor): *Pjesme I* (1918), *Pjesme II* (1918), *Pjesme III* (1919), *Lirika* (1919), *Knjiga pjesama* (1931), *Pjesme u tmini* (1937); *Lirski motivi u prozi*: *Golgota*, *Lirska varijacija o jesenjem sutonu*, *Monolog gnjila čovjeka*, *Noć u bolnici*, *Pjesma u proljetnoj noći*, *Djevojka*

który przeszedł drogę adaptacji z języka niemieckiego do języka chorwackiego.

Z materiału badań wyodrębniono 274 rzeczowniki, 31 czasowników, 24 przymiotniki, 11 przysłówków. Wśród zapożyczeń z języka niemieckiego największą liczbę w analizowanym materiale stanowią rzeczowniki. Rudolf Filipović przytacza dane statystyczne z badań przeprowadzonych przez Einara Haugena, które dowodzą, że materiał zapożyczony składa się w głównej mierze z trzech rodzajów wyrazów — rzeczowników (75%), czasowników (18%) i przymiotników (3%) (FILIPOVIĆ, 1986: 127). Wskazuje to na wielką przewagę rzeczowników nad innymi częściami mowy, jednocześnie odpowiadając podstawowemu warunkowi zapożyczania — „zapożyczanie wyrazów towarzyszy przejmowaniu przedmiotów i pojęć z jednej grupy językowej do drugiej” (FILIPOVIĆ, 1986: 127). Charakterystyczną kategorią gramatyczną rzeczownika jest rodzaj gramatyczny, oparty na różnicach desygnatów. W przypadku niektórych części mowy występujących w związkach podrzędnych z wyrazami klasy, do której należą nazwy przedmiotów, jest on kategorią fleksyjną, dla rzeczowników zaś — kategorią selektywną (*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 1993: 101), tj. determinującą wybór jednej z form wyrazu podrzędnego, dla którego rodzajnik jest kategorią fleksyjną. Jako kategoria fleksyjna w języku chorwackim obejmuje on rzeczowniki, przymiotniki, większość zaimków i liczebników oraz liczne formy czasownika. Rodzaj gramatyczny jest naturalnie związany ze znaczeniem rzeczownika. W języku chorwackim rzeczowniki określające byt męski są rodzaju męskiego, natomiast rzeczowniki określające byt żeński — rodzaju żeńskiego. Rzeczowniki określające rzeczy bądź byt, których płeć nie jest znana lub nieistotna, cechuje rodzaj gramatyczny zgodny z ich kształtem, tj. sufiksem (*Hrvatska gramatika*, 1997: 101). Rzeczowniki zakończone na spółgłoskę głównie są rodzaju męskiego, rzeczowniki z sufiksem *-a* — rodzaju żeńskiego (oprócz tych, które określają męczyznę). Rzeczowniki z sufiksami *-o* i *-e* mają rodzaj nijaki (oprócz imion własnych — *Marko*).

W procesie zapożyczania główną rolę odgrywa język dawca oraz język biorca (ewentualnie język pośrednik). Wyraz, przechodząc do języka chorwackiego, ma już rodzaj gramatyczny w języku niemieckim. W każdym z tych języków rodzaj gramatyczny określany jest również za pomocą cech formalnych wyrazu. W językach indoeuropejskich kategoria rodzaju oparta jest przede wszystkim na różnicy płci, jednak w różnych językach występują różne systemy rodzajo-

među zvijerima, Čežnja, Nemir, Mrtvi, Samoća posljednja, Pjesma umora, tuge i nesposobnosti, Žene na kiši; Pjesme izvan zbirke (Izbor): Iz knjige „Davni dani” 1914—1919: Sanjam o sjeni, Iz legende o Michelangeu Buonarrotiu: Gospodine! Gospodine!, Iz Dnevnika 1942: Evropa godine tisuću devet stotina četrdeset i druge, Iz „Zastava I”: Čuj, o, čuj, Iz „Putu u raj”: Moje riječi; Simfonije (Izbor): Pan, Podnevna simfonia, Ulica u jesenje jutro, Balade Petrice Kerempuha. Michelangelo Buonarroti, Kristofor Kolumbo, Kraljevo, Galicja, Bujak, Gospoda Glembajevi, U agoniji, Leda, Povratak Filipa Latinovića, Hrvatski bog Mars.

we. W językach chorwackim i niemieckim obowiązuje system trójczłonowy — obok rodzaju męskiego i żeńskiego, istnieje również rodzaj nijaki. Ważną rolę w kategorii rodzaju odgrywa rodzajnik, który jest wyrazem pomocniczym bądź morfemem (w językach rodzajnikowych). W języku niemieckim występują dwa typy rodzajników: określone oraz nieokreślone (np. *das Buch, ein Buch*). W języku chorwackim rodzajnik jako element wewnątrzwyrazowy jest morfemem. Jako składnik grupy imiennej rodzajnik może substancytywizować inne części mowy i formy innych części mowy, np. niem. *sprechen* — *mówić*, *das Sprechen* — *mówienie*. Rodzajnik pełni w strukturze grupy imiennej funkcję referencyjną. Zgodnie z tą koncepcją, rzeczownik bez rodzajnika reprezentuje pojęcie wirtualne, niezaktualizowane, tzn. nie może być odniesiony do żadnego przedmiotu pozajęzykowego.

W języku niemieckim rodzajnik występuje tylko przed rzeczownikiem i określa jego rodzaj, liczbę oraz przypadek. Rzeczownik może być użyty z rodzajnikiem nieokreślonym, określonym lub bez rodzajnika (BĘZA, 1993: 18). Rodzajnik określony w liczbie mnogiej jest wspólny wszystkim trzem rodzajom — *die*; rodzajnik nieokreślony nie ma liczby mnogiej. Zakończenie wyrazu niemieckiego odgrywa mniejszą rolę w określaniu jego rodzaju niż ma to miejsce w języku chorwackim, aczkolwiek również w języku niemieckim występują pewne charakterystyczne zakończenia wyrazów, które determinują dany rodzaj gramatyczny, np. zakończenie **-ig** jest typowe dla rodzaju męskiego, a zakończenie **-ung** — dla rodzaju żeńskiego.

Analiza niemieckich zapożyczeń w języku chorwackim pokazuje, iż określenie rodzaju gramatycznego jest związane z formą graficzną rzeczownika, którą ten uzyskuje podczas procesu zapożyczania. Przede wszystkim odnosi się to do tych języków przyjmujących, które różnią się od języka dawcy charakterem kategorii rodzaju. I tak niemieckie zapożyczenia, jeśli chodzi o rodzaj, muszą się włączyć w gramatyczny system języka przyjmującego, czyli w tym przypadku języka chorwackiego. W analizie morfologicznej integracji zapożyczonych rzeczowników, tj. w ustalaniu ich gramatycznego rodzaju, pojawia się zjawisko transmorfemizacji w trzech rodzajach. Zerowa transmorfemizacja bierze udział w procesie określania rodzaju, ponieważ może być on określony również za pomocą morfemu zerowego, np. *anšlag* > *Anschlag*, *befel* > *Befehl*, *cuvaks* > *Zuwachs*, *cvibak* > *Zwieback*, *dunst* > *Dunst*, *gift* > *Gift*. Ma to miejsce wtedy, gdy rodzaj nie jest określony formalnymi oznaczeniami rodzaju gramatycznego; pewne zapożyczenia zachowują rodzaj naturalny przejęty z języka niemieckiego; mowa tu między innymi o rzeczownikach określających istoty rodzaju męskiego. Poza tym większość niemieckich zapożyczeń z badanego materiału językowego stanowią rzeczowniki zakończone spółgłoską. Przyjęły one rodzaj gramatyczny zgodny ze spółgłoskowym zakończeniem w mianowniku liczby pojedynczej, ponieważ liczne rzeczowniki w języku chorwackim zakończone spółgłoskowo są rodzaju męskiego — *cušpajz* > *die Zuspeise*, *drot*

> *Draht, fartuh* > *Vortuch, koh* > *Koch*. Rzeczowniki pochodzące z analizowanego zbioru germanizmów, jak i inne rzeczowniki zakończone na spółgłoskę, dostosowują się bez problemu do systemu morfologicznego języka chorwackiego. Zjawisko to jest ściśle związane z tendencją rodzaju męskiego — *masculine tendency*, zgodnie z którą większość zapożyczeń otrzymuje rodzaj męski (FILIPOVIĆ, 1986: 130).

Inny sposób ustalania rodzaju rzeczowników zapożyczonych wiąże się z zasadą podobieństwa znaczenia, a rodzaj jest oznaczony za pomocą formalnych cech morfologicznego systemu języka biorcy (FILIPOVIĆ, 1986: 130). Na tym poziomie adaptacji rodzaj jest określany na dwa sposoby: na podstawie rodzaju ludzkich bytów oraz za pomocą tzw. kontaminacji. W języku chorwackim, a więc w języku biorcy, formalną oznaką rodzaju jest sufiks przymiotnikowy (-Ø, -a, -o). Określanie w ten sposób rodzaju wiąże się z procesem całkowitej transmorfemizacji, gdy do podstawy zostaje dodany morfem wiązany języka biorcy, np. *laubica, harnadla* > *Haarnadel*. Dla rodzaju żeńskiego charakterystyczny jest sufiks -a. Zapóżylenia z takim sufiksem są rodzaju żeńskiego bez względu na to, jaki rodzaj rzeczownik miał w języku dawcy, np. *anžihtskarta* > *Ansichtskarte, fakla* > *Fackel*. Niektóre germanizmy sprecyzowały swój rodzaj gramatyczny w procesie kontaminacji i w ten sposób uzyskały rodzaj żeński z sufiksem -a, choć ich model w języku dawcy zakończony był spółgłoską i wszystkie mogły ulec tendencji rodzaju męskiego.

Kontaminacja, jak twierdzi Filipović, jest spowodowana analogią znaczenia między zapożyczeniami a pewnymi rodzimymi wyrazami w języku biorcy.

W języku chorwackim w procesie zapożyczeń określenie rodzaju ma bardzo istotne znaczenie dla dalszego funkcjonowania rzeczownika w systemie języka biorcy. Rzeczowniki bowiem integrują się z systemem deklinacyjnym języka biorcy i odmieniają się w zależności od rodzaju gramatycznego. Dlatego też w momencie ustalenia rodzaju gramatycznego zapożyczenia znana jest jego grupa deklinacyjna. Przystosowując się do systemu języka chorwackiego, zapożyczone wyrazy podlegają więc jego schematom słowotwórczym, przyjmując odpowiednie sufiksy, które z kolei są formalnym wyrażeniem rodzaju gramatycznego.

W analizowanym materiale największą liczbę stanowią germanizmy rodzaju męskiego (oprócz rzeczowników zakończonych spółgłoską), a największą produktywnością wykazało się zakończenie *-er*, obecne również w modelu w języku niemieckim, np. *arbajter* > *Arbeiter, šiber* > *Schieber, briftreger* > *Briefträger, grošfater* > *Grossvater, hauzmajster* > *Hausmeister, helfer* > *helfer, kajzerjeger* > *Kaiserjäger, šlajer* > *Schleier*. Poza badanym materiałem, wśród germanizmów występują również rzeczowniki z sufiksem *-er*, chociaż w modelu takiego zakończenia nie było, np. *lufter* > *Luft*; wyrazy tego typu często mają zabarwienie negatywne (PIŠKOREC, 2005: 83).

Kolejny sufixs charakterystyczny dla rodzaju męskiego to **-ar**, który w języku chorwackim oznacza „zajmowanie się pewną czynnością” (BABIĆ, 1991: 113). Rzeczowniki tego typu określają zawód, wykonawcę czynności, daną cechę, posiadanie pewnego statusu (PIŠKOREC, 2005: 81). Większa ich liczba oznacza zajmowanie się czymś okazjonalnie, jednakże w rzeczownikach tych granica między zajmowaniem się czymś okazjonalnie a zawodowo jest bardzo niska i mało widoczna. Wśród germanizmów z sufiksem **-ar** w badanym korpusie możemy wymienić takie rzeczowniki, jak np.: *cagar* > *Zeuger*, *drotar* > *Draht*, *henekar* > *Henker*, *klaftar* > *Klafter*, *krajcar* > *Kreutzer*.

Rodzaj męski wyznacza także sufixs **-aš**, który może określać wykonawcę pewnej czynności, często o negatywnym zabarwieniu, np. *plundraš*. W naszym materiale znaleziono zaledwie pojedyncze rzeczowniki z tym sufiksem — *plundraš*, *lageraš*, natomiast w korpusie dialektu kajkawskiego sufixs ten jest bardziej produktywny. Rzeczowniki tego typu mogą określać użytkownika instrumentu, np. *fajfaš*, wykonawcę czynności — *gruntaš*. W literackim języku chorwackim sufixs ten jest uważany za jeden z najproduktywniejszych, a Stjepan Babić uważa, że zawiera on znaczenie „posiadacz cechy” — „onaj s...” (BABIĆ, 1991: 121). Germanizmy rodzaju męskiego mają również sufixs **-lin**, który ogólnie w dialektach kajkawskich jest bardzo produktywny, w naszym materiale zaś mają go tylko pojedyncze wyrazy. Germanizmy te powstały z niemieckiego modelu zakończonego na sufixs **-el**, np. *štifetlin* > *Stiefel*. Pojedyncze rzeczowniki mają sufixs **-aj**, który głównie jest repliką niemieckiego sufiksu **-ei** i precyzuje miejsce wykonywania czynności, konkretną rzecz, rezultat czynności wyrażonej podstawą czasownikową, np. *šlingeraj* < *schlingen*. Stjepan Babić definiuje sufixs **-ant** jako charakterystyczny dla obcych podstaw wyrazowych (sporadycznie dla rodzimych) (BABIĆ, 1991: 322). W badanym materiale wyodrębniono dwa rzeczowniki tego typu — *lajtant* oraz *oberlajtant*.

Natomiast jeżeli chodzi o rodzaj żeński, to nie będzie zaskoczeniem, iż najbardziej produktywny okazał się sufixs **-a**, np. *anzihtskarta* > *Ansichtskarte*, *feldflaša* > *Feldflasche*, *flinta* > *Flinte*, *gnada* > *gnade*, *hengelampa* > *Hängelampe*, *pika* > *Picke*, *španga* > *Spange*, *štanga* > *Stange*. Germanizmy z tym sufiksem bardzo często powstały z niemieckiego wyrazu z zakończeniem **-e**. W tym przypadku zwykle zostaje zachowany taki sam rodzaj gramatyczny, ponieważ w języku niemieckim wyrazy zakończone na sufixs **-e** są na ogół rodzaju żeńskiego, np. *die Fahne* — *fana*. Zauważalne jest również przejście **-en** > **-a**, np. *Bildrahmen* > *bildrama*, oraz pojawienie się sufiksu **-la** jako odpowiednika niemieckiego **-el**, np. *Haarnadel* > *harnadla*. Rozróżniamy również przykłady, w których niemieckie spółgłoskowe *r* realizuje się bifonematycznie, np. *štibra* > *Steuer*, *žnora* > *Schnur*; w pewnych przypadkach morfem **-a** dodaje się do morfemu obecnego w języku niemieckim, np. *firanga* > *Vorhang* (**-a** > **-ng**); w szczególnych przypadkach repliki z sufiksem **-a** są reali-

zowane przez redukcje końcowej spółgłoski w morfemie spółgłoski, np. *frajla* > *Fräulein*.

W naszym materiale badawczym kilka rzeczowników rodzaju żeńskiego ma sufiks **-ica**, często określający zdrobnienie, w modelu również bardzo często widnieje zakończenie **-e**, np. *Laube* > *laubica*. W germanizmach z sufiksem **-ica** językoznawcy dostrzegli problem neutralizacji deminutywności, np. w wyrazie spoza materiału badawczego, który wskazuje w swych badaniach nad germanizmami w dialekcie podrawskim dr Velimir Piškorec (PIŠKOREC, 2005: 96), mianowicie replika *ladica*, która pochodzi od niemieckiego modelu < *Lade*, a oznacza współcześnie częściej większą ladę, w odróżnieniu od bliskiej repliki *ladlin*, która w podrawskim określa ladę normalnej wielkości; podobnie jest z wyrazem *rajnica*, który prawdopodobnie pochodzi od deminutivum *rajnglica*, a powstaje przez redukcję **-gl-** i w obecnej formie nie ma charakteru zdrobnienia, czego dowodzi fakt, iż występuje dodatkowo forma zdrobniąła tego wyrazu — *rajničica* (PIŠKOREC, 2005: 97). W rzeczownikach tego typu zauważalne jest również, iż germanizmy z sufiksem **-ica** często powstają z odpowiedniego określenia dla rodzaju męskiego, np. *virtšafilERICA* od *virtšaftler* > *Wirtschaftler*. Jeden z rzeczowników w korpusie rodzaju żeńskiego cechował sufiks **-nja** > *luknja*, a jeden — **-inja**, np. *vaškuhinja*. Natomiast sufiks charakterystyczny dla rodzaju nijakiego to **-o**, *žveplo* > niem. *der Schwefel*. W całym badanym materiale występuje tylko jeden przykład germanizmu rodzaju nijakiego.

Na podstawie badań przeprowadzonych na wskazanym korpusie można wykazać również inne mechanizmy, które prowadzą do zmiany rodzaju gramatycznego wyrazu zapożyczonego, w tym wypadku germanizmu wchodzącego do struktury języka chorwackiego.

Zmiana rodzaju gramatycznego żeńskiego w języku niemieckim na rodzaj męski w języku chorwackim związana jest z redukcją sufiksu **-e** w wyrazie niemieckim, który w dużej mierze charakterystyczny jest dla rodzaju żeńskiego tego języka. Redukcja ta automatycznie prowadzi do formy wyrazu chorwackiego — germanizmu zakończonego spółgłoską, co zgodnie z obowiązującą tendencją wiąże się z rodzajem męskim, np. *čušpajz* > *Zuspeise*, *burš* > *Bursche*, *lajt* > *Leite*. Zmiana rodzaju żeńskiego w języku niemieckim na rodzaj męski w języku chorwackim ma również miejsce w wyrazie z zachowanym niemieckim zakończeniem **-ung**, który w języku niemieckim określa rodzaj żeński. Sufiks ten został zachowany w germanizmie, który tym samym przyjmuje rodzaj męski, np. *aptajlung* > *Abteilung*, *ajnštelung* > *Einstellung*. Podobnie jest, gdy sufiks w języku niemieckim jest zerowy i taki pozostaje w języku biorcy. W obu przypadkach wyrazy (model i replika) są rodzaju męskiego. W badanym materiale zauważalne są również przykłady germanizmów, których forma uległa zmianie, jednakże fakt ten nie spowodował zmiany ich rodzaju, np. *špigl* > *der Spiegel*, *štempl* > *der Stempel*, oraz przykłady, gdy forma

została niezmieniona, natomiast zmianie uległ rodzaj gramatyczny wyrazu, np. *glashauz* > *das Glashaus*, *luft* > *die Luft*; są to jednak pojedyncze przypadki, z reguły w tej grupie większość stanowią wyrazy, które w języku chorwackim mają rodzaj męski.

Należy podkreślić, że w odróżnieniu od języka chorwackiego, w języku niemieckim zachodzi mała korelacja między rodzajem rzeczownika a jego zakończeniem. Fakt ten utrudnia również brak zgodności między rodzajem gramatycznym a naturalnym. W języku chorwackim rodzaj jest o wiele ściślej (choć nie bezwyjątkowo) związany z jego zakończeniem.

Przytoczone rezultaty są efektem analizy 274 rzeczowników będących zapożyczeniami z języka niemieckiego. Wykazano, iż 3/4 tych rzeczowników ma rodzaj męski (224), rodzaj żeński — tylko 49, a nijaki — zaledwie jeden rzeczownik. Największą liczbę stanowią rzeczowniki rodzaju męskiego z morfem zerowym, zakończone na spółgłoskę (100). Sufiks **-er** jest charakterystyczny dla 51 rzeczowników, a sufiksy **-ar** (7) oraz **-aš** (2) — dla pojedynczych rzeczowników. Wśród rzeczowników rodzaju żeńskiego największą produktywność wykazuje sufiks **-a** (42), gdyż ma go aż 3/4 rzeczowników. Sufiks **-ica** cechuje pięć rzeczowników, sufiks **-nja** zaś — zaledwie dwa rzeczowniki. Jedyne rzeczowniki rodzaju nijakiego ma sufiks **-o**.

Jeżeli chodzi o inne wyrazy, to w badanym materiale można wyróżnić 24 przymiotniki, z czego większość ma formę niezmienioną, przejętą z języka niemieckiego, np.: *ašgrau*, *einseitig*, *fertig*, *freh*, *gnädig*. Trzy przymiotniki charakteryzuje chorwacki sufiks **-ski** (efekt wtórnej adaptacji), jeden z najbardziej produktywnych sufiksów przymiotnikowych w języku chorwackim, np.: *grencerski*, *filistarski*, *klajnbirgerski*.

Poza badanym zbiorem rzeczowników, w utworach Miroslava Krležy występuje wiele rzeczowników niemieckich, których forma nie uległa zmianie. W strukturze zdania chorwackiego występują one na ogół jako rzeczowniki rodzaju męskiego. Chorwackie wyrazy, będące w bezpośrednim otoczeniu jednostek w rodzaju męskim, dostosowują się do niego, np. „Bio je tu još neki Richtsadjunkt, mislim da se zvao Hollescheg, ako se ne varam” (KRLEŽA, 1998: 249). Większość zastosowanych przez Krleżę rzeczowników w języku niemieckim również ma rodzaj męski, jednakże zauważalne są przypadki, gdy rodzaj rzeczownika niemieckiego zastosowanego w dyskursie ulega zmianie w języku chorwackim, np. w zdaniu: „To je savršeno ateistički Einstellung, illustrissimel!” Wyraz *Einstellung* w języku niemieckim jest rodzaju żeńskiego, natomiast w zdaniu w języku chorwackim został użyty jako rzeczownik rodzaju męskiego, z pewnością ze względu na jego spółgłoskowe zakończenie, co w języku chorwackim często wyznacza rodzaj męski rzeczownika. Rzeczowniki tego typu pojawiają się także w tekście z niemieckim rodzajnikiem określonym, np. „Die Müttergesellschaft nema s time nikakve veze” (KRLEŽA, 1998: 245).

Przeprowadzona analiza dowodzi, że wpływ języka dawcy — w tym przypadku języka niemieckiego — na rodzaj gramatyczny języka biorcy — języka chorwackiego — jest szczególnie wyraźny w obrębie rodzaju męskiego. Rzeczowniki niemieckie rodzaju męskiego zapożyczone do języka chorwackiego otrzymują w nim najczęściej rodzaj męski.

Z całą pewnością o rodzaju gramatycznym repliki decyduje sufiks, jaki rzeczownik z języka niemieckiego uzyskuje w procesie zapożyczania w języku chorwackim; dzięki niemu zapożyczenie wchodzi w system deklinacyjny języka chorwackiego i może w nim funkcjonować jako część systemu językowego. Tym samym potwierdza się tendencja do integrowania wyrazów zapożyczanych z systemem słotwórczym języka biorcy, w tym przypadku języka chorwackiego, a proces ten głównie zachodzi za pomocą derywatów afiksalnych.

Źródło

KRLEŽA M.: *Drame — Gospoda Glembajevi*. Zagreb 1998.

Literatura

- BABIĆ S., 1990: *Njemačke posuđenice u hrvatskom književnom jeziku*. In: *Hrvatska jezikoslovna čitanka*. Red. S. BABIĆ. Zagreb.
- BABIĆ S., 1991: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku*. Zagreb.
- BEZA S., 1993: *Nowe repetytorium z gramatyki języka niemieckiego*. Warszawa.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 1993. Red. K. POLAŃSKI. Wrocław.
- FILIPOVIĆ R., 1986: *Teoria jezika u kontaktu*. Zagreb.
- Hrvatska gramatika*, 1997. Red. E. BARIĆ, M. LONČARIĆ, D. MALIĆ, S. PAVELIĆ, M. PETI, V. ZEČEVIĆ, M. ZNIKA. Zagreb.
- PAWLIKOWSKA E., 2000: *Zum gegenwärtigen Status der deutschen Entlehnungen im Polnischen*. In: *Germanistische Texte II*. Red. G. KURPANIK-MALINOWSKA, J. ŁAWNIKOWSKA-KOPER, S. PODOBIŃSKI. Częstochowa.
- PIŠKOREC V., 2005: *Germanizmi u govorima đurđevačke Podravine*. Zagreb.
- ŠTEBIH B., 2002: *Germanizmi u zagrebačkom govoru*. „Kaj” [Zagreb], 5/6.

BARBARA ŽUREK

Category of gender in Germanisms in the Croatian language**Summary**

This article analyzes Germanisms in the Croatian language. The language material used in the article is a collection of Germanisms gathered from the main works of Mirosław Krleža. The reflection concerns changes in the gender category that take place within the process of borrowing words from German to Croatian. The goal of this article is to present rules governing adaptation of words from German to Croatian, in particular analysis of processes that lead to determination of the grammatical gender of nouns (Germanism) in this language. This problem is even more interesting, since both languages belong to two different language families, governed by separate word-formation rules. A word being borrowed to the Croatian language has already its grammatical gender in German. This article answers the question, what are the rules that govern the grammar gender of the borrowed word in the Croatian. In each of these languages the grammatical gender is determined also by way of formal features of a word. The German borrowings, when their grammatical gender is being defined, must be incorporated into the grammar system of the host language — Croatian. This article analyzes processes that take place when determining the grammatical gender of the borrowed word, whereby it is confirmed that words tend to be integrated into the host language word-forming system, i.e. the Croatian language, in a huge extend with use of affixal derivatives.

БАРБАРА ЖУРЕК

Категория рода в германизмах в хорватском языке**Резюме**

В статьи был произведён анализ германизмов в хорватском языке. Языковым материалом к статьи является собранный сбор германизмов из главных произведений Мирослава Крлежи. Рефлексия касается изменений по категории рода которые произошли в процессе заимствования слов происходящих из немецкого языка в хорватский язык. Цельей статьи является представление принципов связанных с принятием слов из немецкого языка в хорватский язык, прежде всего анализ процессов которые ведут к определению грамматического рода имя существительного (германизма) на том же языке. Проблема является на столько интересной, что оба языка принадлежат к двум языковым семьям, управляющимся разными словообразовательными принципами. Слово переходя в хорватский язык имеет грамматический род на немецком языке. Статья отвечает на вопрос, по каким принципам определён его грамматичный род на хорватском языке. В каждом из тех языков грамматичный род определяется при помощи формальных черт слова. Немецкие заимствования в определении своего рода должны включать в грамматическую систему принимающего языка — хорватского языка. Статья представляет анализ прцессов, какие возникают во время устанавливания грамматического рода заимствованного слова, при чём подтверждается тенденция к интегрированию заимствованных слов с словообразовательной системой языка реципента, в том случае хорватского языка, где большую роль имеют аффиксальные производные слова.

BARBARA POPIOLEK
Kraków

Tendencje słowotwórcze w nowszej warstwie leksyki serbskiej i chorwackiej

Współczesna leksyka serbska i chorwacka, podobnie jak słownictwo innych języków, podlegają ciągłym zmianom, co wiąże się z rozwojem wielu dziedzin życia, szczególnie nauki, techniki i ekonomii. Procesy takie niosą z sobą potrzebę utworzenia odpowiedniego słownictwa.

Przedmiotem rozważań będą sposoby tworzenia nowej leksyki w języku serbskim i chorwackim. Niniejszy artykuł nie stanowi kompleksowego opracowania tematu, gdyż ten jest zbyt szeroki i trudno zamknąć go w ramach tak krótkiego szkicu. Typowe sposoby tworzenia leksyki w obu językach zostały wystarczająco i wyczerpująco opracowane w najnowszych publikacjach dotyczących słowotwórstwa (BABIĆ, 1991; KLAJN, 2002, 2003). Ograniczam się więc do omówienia zaledwie kilku wybranych zagadnień, pragnąc przybliżyć czytelnikowi te zjawiska, które są lub — być może — będą typowe dla nowszej warstwy słownictwa. W rozważaniach opieram się na ograniczonym ilościowo materiale¹. Jednak jest on tak obszerny, że pozwala zaobserwować rysujące się wyraźnie nowe tendencje słowotwórcze. Trzeba zaznaczyć, że wiele opisywanych formacji słowotwórczych nie należy do języka standardowego, jednak są one w powszechnym użyciu i jako takie stanowią również przedmiot mojego zainteresowania. W ostatnich latach wzbogacanie leksyki odbywa się na kilka sposobów.

¹ Podstawą analizy w pierwszej części artykułu są przykłady wyekscerpowane z chorwackiego słownika neologizmów, opracowanego na podstawie publikacji prasowych lat dziewięćdziesiątych XX w. (*Rječnik...*, 1996), które zostały również skonfrontowane z materiałem serbskim. Przykłady serbskie pochodzą ze słownika neologizmów (KLAJN, 1992) oraz z prywatnych zbiorów autorki.

Najwięcej typowych leksemów pojawia się w językach serbskim i chorwackim jako rezultat masowych zapożyczeń z języka angielskiego. Wyrazy te adaptuje się do rodzimych języków z wykorzystaniem tradycyjnych modeli słowotwórczych. Nawet w języku chorwackim, który cechuje puryzm językowy i daleko posunięta tendencja do tworzenia rodzimych odpowiedników obcych terminów i nazw, jest dużo typowych anglicyzmów. Podejmuje się — co prawda — próby nieraz sztucznego tworzenia i wprowadzania do użycia leksemów mających zastąpić wyrazy obce, ale i tak w praktyce okazuje się, że forma zapożyczona zwycięża, np. anglicyzm *surfati* i *surfanje* zamiast postulowanego rodzimego czasownika i rzeczownika *daskati*, *daskanje*; podobnie *horor film* zamiast *film strave*; czy też *laptop* zamiast *prijenosno računalo*.

Bardzo dużą grupę w obu językach stanowią czasowniki utworzone od podstawy angielskiej za pomocą sufiksów: w języku chorwackim *-irati*, *-ati*, w języku serbskim *-irati*, *-(ov)ati*, np.: ch., srb.² *dizajnirati* ‘projektować’, *čeki-irati* ‘zgłaszać się do kontroli celnej na lotnisku’, *bukirati* ‘rezerwować’, *rolati* ‘jeździć na rolkach’; ch. *surfati* ‘pływać na desce; surfować po Internecie’, *chatati* ‘rozmawiać na czacie’, *fajlati* ‘wprowadzać dane do komputera’, *bildati* ‘ćwiczyć na siłowni’ czy *dilati* ‘rozprowadzać narkotyki’; w srb. odpowiednio: *serfovati*, *četovati*, *bildovati* oraz *dilovati*.

Wśród omawianych wyrazów najliczniejszą grupę stanowią rzeczowniki rodzaju żeńskiego utworzone również od podstawy angielskiej, w języku chorwackim najczęściej za pomocą sufiksu *-ica*, np.: *bilderica* ‘kulturystka’ (< *bilder*, ang. *builder* ‘kulturysta’), *rolerica* ‘kobieta jeżdżąca na rolkach’ (< *roler*, ang. *roller*), *rokerica* ‘rockmenka’ (< *roker*, ang. *rocker*), *frendica* ‘przyjaciółka’ (< *frend*, ang. *friend* ‘przyjaciel’), *punkerica* ‘pankówna’ (< ang. *punker* ‘pank’), *baby-siterica* (*bejbisiterica*) ‘opiekunka do dzieci’ (< ang. *baby-sitter*). O wiele rzadziej spotykamy wyrazy nazywające przedmioty, zjawiska itp., jak *pampersica* ‘pieluszka pampers’. W języku serbskim tego typu formacje słowotwórcze tworzone są zwykle z zastosowaniem sufiksu *-ka*, np. *bilderka*, *pankerka* czy *bejbi-siterka* (oczywiście także z *-ica*, np. *frendica*, *rolerasica* < *roleras*).

Wiele nowych form jest następstwem kalk językowych, bardzo popularnego modelu tworzenia wyrazów w języku chorwackim. Kalki językowe nieobce są także językowi serbskiemu. Niektóre wyrazy mają identyczną postać w obu tych językach, np. *panel-diskusija* ‘dyskusja panelowa’, *press-konferencija* (w srb. także w pisowni *pres-konferencija*, w ch. w użyciu jest też forma *tiškovna konferencija*) ‘konferencja prasowa’ (ang. *press conference*), *kisela kiša* ‘kwaśny deszcz’ (ang. *acid rain*) czy *sapunska opera* ‘opera mydlana’ (ang. *soap opera*). Niektóre z takich formacji słowotwórczych różnią się tylko nieznacznie, np. ch. *kabelska televizija*, srb. *kablovska televizija* ‘televizja kablowa’ (ang. *cable television*), ch. *mikrovalna pećnica*, srb. *mikrotalasna rerna*

² Skróty: ch. oznacza wyraz z języka chorwackiego, a srb. — wyraz z języka serbskiego.

‘kuchenka mikrofalowa’ (ang. *microwave oven*), ch. *serijski ubojica*, srb. *serijski ubica* ‘seryjny morderca’ (ang. *serial killer*). Można wskazać też kilka kalk typowych dla języka chorwackiego, np. *bilježnica* (ang. *notebook*), *slagalica* (ang. *puzzle*), *pričaonica* (ang. *talk show*). Świadectwem zakorzenienia kalk w języku, zwłaszcza w języku chorwackim, jest fakt, że stają się one podstawą tworzenia dalszej rodziny derywatów w wyniku procesu uniwerbizacji, z wykorzystaniem takich formantów słotwórczych, jak: *-ik*, *-ka* czy *-ica*, np.: *prijenosnik* ‘komputer przenośny, laptop’ < *prijenosno računalo*, *panelka* < *panel-diskusija*, *presica* < *press-konferencija*, *mikrovalka* < *mikrovalna pećnica*, *sapunica* < *sapunska opera*. Uniwerbizmy tego typu stanowią znaczny odsetek nowszych formacji słotwórczych i to nie tylko w języku chorwackim, ale także w innych językach słowiańskich.

Kolejną dużą grupę tworzą wyrazy będące następstwem kontaminacji różnych leksemów. To stosunkowo nowe zjawisko słotwórcze polega na połączeniu całości lub części co najmniej dwóch wyrazów, w następstwie czego powstaje zupełnie nowy leksem. Przy czym ten nowy twór również semantycznie reprezentuje kombinację części, które weszły w jego skład. Ten sposób tworzenia nowych leksemów zrodził się pod wpływem języka angielskiego (por. np. *motel* < *motor* + *hotel* ‘hotel dla zmotoryzowanych’ czy *smog* < *smoke* + *fog* ‘mieszanina dymu i mgły’). Wcześniej zapożyczano jedynie wyraz będący rezultatem takiej derywacji, obecnie zaś przyjmuje się także jej mechanizm. Model tworzenia wyrazów na wzór angielskich neologizmów zakorzenił się w języku serbskim, podobnie jak w innych językach, ulegając oczywiście pewnym modyfikacjom (dostosowywany jest bowiem do wymogów konkretnego języka). Przyniesione rozważania dotyczą tylko języka serbskiego, co nie znaczy, że proces ten jest nieobecny w języku chorwackim, ale z braku odpowiednich źródeł nie został tu opracowany³.

Ten charakterystyczny typ złożeń obserwuje się głównie od lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku i został nazwany w języku serbskim *slivanjem* ‘zlewaniem’, a derywaty będące następstwem tego procesu to *slivenice*. Po raz pierwszy określenia *slivenice* dla tego rodzaju złożeń użył serbski lingwista I. Klajn w najnowszym opracowaniu słotwórstwa serbskiego (KLAJN, 2002: 91–92).

Grupę tych złożeń, można przedstawić na dwa sposoby: pokazując powstawanie nowych wyrazów z formalnego punktu widzenia oraz klasyfikując je od strony znaczeniowej. W klasyfikacji formalnej opieram się w dużej mierze na propozycji R. Bugarskiego, który pogrupował tego typu derywaty oraz podjął próbę ich analizy (BUGARSKI, 2001, 2002).

Biorąc pod uwagę podejście formalne, możemy wskazać kilka modeli tworzenia formacji typu *slivenie*:

³ W tej części artykułu przedmiotem analizy są leksemy wynotowane z prac (BUGARSKI, 2001, 2002).

1) model „klasyczny” to zlewanie się w nową całość początkowego członu pierwszego wyrazu i końcowej części drugiego, np.: *salamonela* ‘niezbyt smaczna, tania wędlina, której wygląd sugeruje możliwość zarażenia salmonellą’ (salama + salmonela), *čokoholičar* ‘osoba uzależniona od czekolady’ (čokolada + alkoholičar), *restoteka* ‘połączenie dyskoteki z restauracją’ (restoran + diskoteka), *Srbogorci* ‘określenie Serbów i Czarnogórców jako mieszkańców wspólnego państwa’ (Srbijanci + Crnogorci), *glupština* ‘parlament serbski, w którym słyszy się głupie wystąpienia’ (glupost + skupština);

2) zlewanie się jednego całego leksemu i końcowej części drugiego, np.: *snobilni* ‘najnowsza, a zarazem najdroższa marka telefonu komórkowego używana przez snobów’ (snob + mobilni), *titonik* ‘porównanie Jugosławii pod rządami Tity do katastrofy Titanika’ (Tito + Titanik), *bombokratija* ‘„demokracja” wprowadzana na siłę przez naloty bombowe’ (bombe + demokratija);

3) zlewanie się pierwszej części pierwszego leksemu i całego drugiego, np.: *školigrlica* ‘zabawa szkolna’ (škola + igrlica), *školimpijada* ‘olimpiada szkolna’ (škola + olimpijada), *arhitortura* ‘koszmarny budynek’ (arhitektura + tortura);

4) zlewanie się dwóch leksemów w jedną całość w taki sposób, że każdy z nich w całości zawiera się w nowym wyrazie, np.: *smortadela* ‘niedobra kiełbasa’ (smor + mortadela), *šalantologija* ‘antologia dowcipu’ (šala + antologija), *netiketa* ‘zasady zachowania się w Internecie (w sieci)’ (net + etiketa);

5) złożenia zbudowane na podstawie nazw własnych, np.: *Krškobil* ‘elektrownia atomowa w Kršku w Słowenii, która w powszechnej opinii stanowi zagrożenie’ (Krško + Černobil), *Nišvil* ‘atmosfera panująca w Niszu, porównywana do właściwej Dzikemu Zachodowi’ (Niš + Nešvil), *knindža* ‘określenie żołnierza-wojownika walczącego w serbskiej Krajini’ (Knin + nindža), *Slobinator* ‘Slobodan Milošević, który sieje zniszczenie, jak filmowy Terminator’ (Sloba + Terminator), *Drakulesku* ‘określenie przywódcy Rumunii porównywanego do wampira’ (Drakula + Čaučesku).

Przechodząc do próby pogrupowania nowych wyrazów według kryterium znaczeniowego, możemy wyodrębnić kilka kategorii semantycznych:

1) pierwsza grupa wyrazów opisuje w sposób żartobliwy świat dziecięcych zabaw i gier szkolnych, np. *škozorište* ‘teatrzyk szkolny’ (škola + pozorište), *školimpijada* ‘olimpiada szkolna’ (škola + olimpijada), *školigrlica* ‘zabawa szkolna’ (školska + igrlica), *zabare* ‘zabawa w kabaret’ (zabava + kabare), *klinceza* ‘mała księżniczka’ (klinc + princeza); te złożenia pojawiły się jako pierwsze;

2) druga grupa obejmuje słownictwo odnoszące się do świata polityki, w szczególności trudnej sytuacji społeczno-politycznej Serbii w okresie rządów Slobodana Miloševicia oraz w czasie interwencji NATO w ówczesnej Nowej Jugosławii, np.: *demokratura* ‘„demokratyczne” rządy w Serbii oparte na dyktaturze Miloševicia’ (demokratija + diktatura), *NATOkratija* ‘demokracja wprowadzana siłą w Serbii przez NATO’ (NATO + demokratija), *predsednik*

‘określenie prezydenta Serbii osądzonego przez Trybunał w Hadze za zbrodnie wojenne i osądzonego w więzieniu’ (presedan + predsednik), *slobokratija* ‘reżim S. Miloševića’ (Slobo + demokratija), *Yutopija* ‘opinia o Jugosławii, która zawsze była utopią’ (Yugoslavija + utopija);

3) trzecia grupa obejmuje wyrazy odnoszące się do świata kultury, np.: nazwy miejsc imprez kulturalnych, audycji radiowych i telewizyjnych oraz rubryk w gazetach itp.: *Minivju* ‘rodzaj krótkiego wywiadu’ (mini + intervju), *Džezuari* ‘pamiętniki jazzmena, nazwa audycji’ (džez + memoari), *Šokumentarci* ‘szokujące filmy dokumentalne’ (šokantni + dokumentarci), *Ninternet* ‘rubryka internetowa w czasopiśmie NIN’ (NIN + Internet), *Jazzavac*, *Jazzbina*, *Rockovnik*; wiele z tych wyrazów to hybrydy składające się z elementów serbskich i angielskich;

4) czwartą grupę tworzą wyrazy opisujące w sposób żartobliwy różne de-sygnaty ze sfery życia społecznego, np.: *bliznismen* ‘biznesmen pozostający w bliskich kontaktach z władzą’ (blizu + biznismen), *snobilini* ‘najnowsza, bardzo droga marka telefonu komórkowego używana przez snobów’ (snob + mobilni), *mobilizancija* ‘wszechobecność telefonii komórkowej’ (mobilni + mobilizacija), *Novosađanče* ‘nowo narodzone dzieci objęte opieką socjalną przez władze Nowego Sadu’ (Novosađanin + novorođenče);

5) piątą grupę stanowią wyrazy odnoszące się do motoryzacji; są to przeważnie nazwy popularnych niedużych samochodów, żartobliwie porównywane do wygodnych limuzyn: *figuar* (fića + jaguar), *spaguar* (spaček + jaguar), *varvordini* (vartburg + lambordini), *škodilak* (škoda + kadilak).

Oczywiście, można by wyodrębnić więcej kategorii semantycznych, jednak zaprezentowane zostały te najliczniej reprezentowane.

Kontaminacja leksemów, jako świadoma zabawa językiem oraz eksperymentowanie z wyrazami, jest dziś cechą slangu młodzieżowego, np.: *kafučino* ‘kawa capuccino’ (kafa + kapučino), *piski* ‘piwo z whisky’ (pivo + viski), *lovčanik* ‘portfel’ (lova ‘forsa’ + novčanik ‘portfel’) czy *krebil* ‘wyjątkowy głupiec’ (kreten + debil).

Nowy, motywowany socjolingwistycznie proces tworzenia leksemów w języku serbskim ma często charakter żartobliwy — kalamburu lub gry słownej, i jest dowodem kreatywności użytkowników języka. Na jego rozpowszechnienie wpływają głównie media, w szczególności zaś sposób reklama. Takie eksperymenty z leksemami są następstwem pewnej mody. Wiele nowych wyrazów tworzonych jest na potrzebę chwili, często aby przyciągnąć i skierować uwagę społeczeństwa na pewne zjawiska, konkretne produkty czy usługi. Nowe wyrazy „o podwójnej tożsamości”⁴ są powszechne w pisanych i elektronicznych mediach i odzwierciedlają obraz współczesnego świata — epoki marketingu i komercji. Niektóre z nich to typowe okazjonalizmy, które żyją bardzo krótko

⁴ Terminu tego użył po raz pierwszy R. Bugarski (BUGARSKI, 2001: 2).

w powszechnej świadomości, ale zdarzają się również takie, które na dłużej wchodzą do języka.

Na pewno warto zainteresować się tą problematyką w obu językach. Mimo że takie modele derywacji wciąż pozostają zjawiskiem marginalnym, same w sobie mogą stanowić interesujący przedmiot badań.

Bibliografia

- BABIĆ S., 1991: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb.
- BROZOVIĆ-RONČEVIĆ D., GLUHAK A., MUHVIĆ-DIMANOVSKI V., SOČANAC L. i B., 1996: *Rječnik novih riječi (Mali vodič kroz nove riječi i pojmove u hrvatskim glasilima)*. Zagreb.
- BUGARSKI R., 2001: *Dve reči u jednoj: leksičke skrivalice*. „Jezik danas” [Novi Sad], br. 13, s. 1—5.
- BUGARSKI R., 2002: *Otkrivamo nove skrivalice*. „Jezik danas” [Novi Sad], 15, s. 7—11.
- JADACKA H., 2001: *System słowotwórczy polszczyzny (1945—2000)*. Warszawa.
- KLAJN I., 1992: *Rečnik novih reči*. Novi Sad.
- KLAJN I., 2002: *Tvorba reči u srpskom jeziku*. 1 deo. Beograd.
- KLAJN I., 2003: *Tvorba reči u srpskom jeziku*. 2 deo. Beograd.

BARBARA POPIOLEK

Trends in words formation in the new Serbian and Croatian Lexis

Summary

Contemporary Serbian and Croatian lexis, similarly to other languages vocabulary, is the subject of continued changes what is connected with the development in many fields, especially in science, technics and economy. Such a progress causes the need of new vocabulary formation.

In the paper the ways of new lexis formation in Serbian and Croatian were presented. One of the ways is traditional model of derivative formation by adding indigenous suffixes to the foreign basis, particularly those taken from English; for instance: *čekirati*, *rolati* or *bildati* (*bildovati*). Many of the new forms are calques. It is a very productive model of derivative formation in Croatian, for instance *bilježnica* (Eng. *notebook*), *slagalica* (Eng. *puzzle*). The calques are also present in Serbian language, for instance Cr. *mikrovalna pećnica*, Serb. *mikrotalasna rerna* (Eng. *microwave oven*). In Serbian specific kind of compound words called *slivenice* appeared. The *slivenice* are result of connecting at least two words or their parts, for instance Serb. *škozorište* and *čokoholičar*. Many of the compound words appeared as the consequence of fashion and are formed to fulfill present needs, to draw attention to the certain social phenomenons, products and services. Such words exist in the language for a short time but some of them have rooted in the language. This interesting process has features of language game (for instance *slobokratija* or *demokratura*) and is influenced by media and particularly by advertisement.

БАРБАРА ПОПЁЛЭК

Словобразовательные тенденции в новейшем пласту сербской и хорватской лексики

Резюме

Современная сербская и хорватская лексика похожа как и лексика других языков подвергается постоянным изменениям, что связано с развитием многих отраслей жизни, особенно науки, техники и экономики. Такие процессы несут с собой потребность создания подходящей лексики.

В этой работе автор рассматривает способы образования новой лексики в сербском и хорватском языках. Одним из них является традиционная модель образования дериватов с помощью прибавления родственных суффиксов, однако всё чаще до чужих основ, главным образом заимствованных с английского языка: *čekirati*, *čekipati*, *rolati*, *polati*, *bildati*, *билдовати*. Многие новые формы это языковые кальки, очень продуктивная модель образования слов в хорватском языке: *bilježnica* (анг. *notebook*), *slagalica* (анг. *puzzle*), они не чужие и сербскому языку: хр. *mikrovalna pećnica*, ср. *микроталасна перна* (анг. *mikrowave oven*). Появился также характерный тип сложений в сербском языке так называемые *сливенице*. Это лексемы, которые возникли путём соединения целого или части не менее двух слов: ср. *шкочориште*, *чокохоличар*. Много из этих сложений возникает в последствии моды и бы- вает образована на данный момент, с целью притянуть и обратить внимание на некоторые продукты или обслуживание. Такие лексемы, которые выступают сегодня в повседневном употреблении иногда существуют очень коротко, но случается также, что они остаются на долго в языке. Этот интересный языковый процесс часто имеет характер словной игры: *демократура*, *слобократија*, а на его распространение главным образом влияют медиа, а особенно реклама.

MACIEJ CZERWIŃSKI
Kraków

Presupozycja i wartościowanie w dyskursach partii postkomunistycznych w Chorwacji i w Polsce

W tekstach o nasilonej funkcji perswazyjnej, w których nadawca próbuje wpłynąć na postawy aksjologiczne odbiorcy, tj. skłonić go do zmiany poglądów lub utwierdzić w jego przekonaniach, wiele informacji istotnych (strategicznych) przekazywanych jest poza asercją. Taka strategia ma na celu zawoalowanie agitacyjnej natury komunikatu, czyli nadanie mu pozorów neutralności, przy jednoczesnych próbach narzucania odbiorcy własnych interpretacji świata. Często stosowanym w tym zakresie narzędziem jest presupozycja. Warunkuje ona komunikat językowy, gdyż jest zawarta w jego tle kognitywnym (w założeniach wstępnych) i można ją sprowadzić do następującego schematu: *nadawca i odbiorca zgadzają się co do tego, że p*, przy czym *p* zawiera wiele warunków wstępnych (presupozycji) komunikatu. Tak ogromne możliwości retoryczne presupozycji pozwalają przypuszczać, że jest ona narzędziem często stosowanym w języku polityki i w niej właśnie znajdują się informacje, które nadawca komunikatu uznaje za strategiczne. Można także przypuszczać, że informacje dyskusyjne, czyli takie, których prawdziwość lub aksjologia nie są podzielane przez wszystkich uczestników aktu komunikacji, będą wprowadzane do presupozycji, aby stworzyć pozory obiektywizmu i neutralności zawartych w niej sądów. Wówczas presupozycja może się stać oczywistym środkiem manipulacji językowej.

W przypadku lewicowych partii postkomunistycznych — co wykazały badania (CZERWIŃSKI, 2006) — presuponowane sądy o charakterze dyskusyjnym będą dotyczyły dwu aspektów: propagowania wartości lewicowych i prób rozliczenia z przeszłością. Oba odnoszą się do szeroko rozumianej aksjologii zakodowanej w dyskursie, jednak tu zajmę się tylko pierwszym z nich.

Wstęp

Zdefiniujmy najważniejsze pojęcia używane w niniejszym tekście: „presupozycja” i „wartościowanie”. Pierwszy termin wymaga szczegółowego omówienia.

Presupozycja. Odróżnienie implikatury od presupozycji nie jest wbrew pozorom łatwe, choć badacze — powołując się na tradycję badań G. Fregego i P. Strawsona (a także B. Russela) — wskazują na pewne cechy odróżniające oba zjawiska. Dzięki pracom Fregego i Strawsona możemy za presupozycję uznać coś, co wynika zarówno z wypowiedzenia, jak i jego negacji. Innymi słowy, „negation alters a sentence’s entailments, but it leaves the presuppositions untouched” (LEVINSON, 1987: 178)¹. Wynika z tego także, że presupozycja jest „przyłączona” do określonych elementów językowych (jest niejako w ich strukturze powierzchniowej), takich jak: deskrypcje określone, czasowniki faktowe, czasowniki fazowe, iteratiwa, czasowniki wydające opinie, zdania okolicznikowe czasu, struktury nominalne, nominalizacje i inne, jej weryfikacja zaś będzie się odbywała na zasadzie testu negacji. Są jednak sytuacje, w których presupozycja może zostać uchylona/obalona (ang. *defeat* lub *cancel*), ale wynikają one bądź z kontekstu, bądź ze wspólnej wiedzy o świecie uczestników procesu komunikacji, która wyklucza jej zająście². Jak dowodzi S.C. Levinson, praktycznie wszystkie testy na badanie presupozycji w pewnych kontekstach mogą być podane w wątpliwość. Mimo to przyjmijmy, że presupozycja, w przeciwieństwie do implikatury (konwersacyjnej), jest odłączna³ (w znaczeniu Grice’a). Oznacza to, że można znaleźć inny sposób powiedzenia tego samego w sensie prawdziwościowym, który nie generuje tej samej inferencji. Stąd w przypadku implikatury nie można powiedzieć tego samego w taki sposób, by nie generowało to tych samych inferencji, co z kolei dopuszcza presupozycję⁴.

¹ Por. także: J. APRESIAN (2000: 142); P. KRAUSE: „Linguistic presuppositions are assumptions that are related to particular lexical items, syntactic constructions and intonation patterns. [...] They can be identified by presupposition tests. A presupposition test typically checks a preservation property” (KRAUSE, 2001: 23).

² Mogą być zatem, jak zauważa G. Gazdar, obalone przez implikaturę konwersacyjną (KRAUSE, 2001: 85) lub po prostu przez naszą wiedzę o świecie. Na przykład ze zdania: *Sue umarła zanim skończyła swą rozprawę*, wiemy, że Sue nie mogła skończyć rozprawy, gdyż śmierć jej to uniemożliwiła (za: LEVINSONEM, 1997: 185).

³ Implikatura jest przyłączona do zawartości semantycznej tego, co zostało powiedziane, a nie do określonej formy językowej, dlatego też implikatury nie mogą być odłączone od wypowiedzi przez zwykłą zmianę słów na wyrazy bliskoznaczne. Oczywiście, do zmiany może dojść wówczas, gdy nowa wypowiedź generuje jakąś inną implikaturę. P. Grice tak o tym pisze: „O ile ustalenie danego implikowania konwersacyjnego wymaga, oprócz pewnych”... (GRICE, 2004: 89).

⁴ Takie podejście jest także pewną formą koniecznego kompromisu, gdyż — jak dowodzi S.C. Levinson — i tę też można obalić (LEVINSON, 1987: 223).

Istota presupozycji zakłada, że dla wypowiedzi charakterystyczny jest plan dalszy (tło kognitywne) jako informacja stara, czyli to, co jest założeniem wstępnym (*background assumption*) i generuje presupozycje (lub może nawet samo jest presupozycją) oraz plan bliższy (ang. *foreground assertion*) i jest asercją. Asercja, czyli to, co zostało powiedziane, ma sens wtedy, gdy jest użyta zgodnie z założeniem wstępnym, które jest zachowane — jak przyjmiemy — w wymienionych wcześniej grupach wyrazów. Presupozycja zatem to przekazywanie sądów poza rematem. Ponadto, presupozycję cechują dwie rzeczy: stosowność (ang. *appropriateness*) i wiedza wspólna (ang. *mutual knowledge, common ground, joint assumption*)⁵. Choć, ponownie, zakres obu może podlegać dyskusji, jednak ich użyteczność w analizie języka jest bezsporna, albowiem wspólna wiedza, ten warunek wstępny asercji, może być w niektórych zdaniach nieznana odbiorcy komunikatu, albo też może się on z nią nie zgadzać. Nawet jeśli wspólną wiedzę, rozumianą tu jako informacja wyjściowa (stara), potraktujemy jako pewien stan idealny, to i tak dysponujemy bardzo ciekawą materią badawczą⁶. Wiedza bowiem — poza znajomością pewnych faktów — może dotyczyć zarówno sytuacji, jak i kulturowo-społecznej wiedzy o świecie, a więc systemu znaków zawierających w sobie specyficzny sposób patrzenia na świat i określone postawy aksjologiczne. Oznacza to, że na mocy kontraktu uczestników procesu komunikacji zakłada się „oczywistą prawdziwość określonych sądów” (BRALCZYK, 2001: 99): treści założone (czyli presuponowane właśnie), które zgodnie dzielą zarówno nadawca, jak i odbiorca. Jednakże i treści te, i przypisane im wartości mogą być dla obu interlokutorów różne. Oczywiście, jedna i druga sytuacja są czysto hipotetyczne, natomiast wiedza, którą dzielą obaj uczestnicy aktu komunikacji, jest albo bliższa jednemu biegunowi, albo drugiemu.

Fakt, że posiadamy różną wiedzę (teraz widać, dlaczego termin „wspólna” jest tu użyty kompromisowo) jest przyczyną wielu konsekwencji przebiegu procesu komunikacji, szczególnie zaś w tekstach o charakterze perswazyjnym. Daje to nadawcy komunikatu potężne narzędzie nadużywania strategii językowej, która opiera się na założeniu tej wiedzy wspólnej właśnie (a zatem pozornego obiektywizmu, pozoru oczywistości): nadawca może tak konstruować swą wypowiedź, by narzucić odbiorcy własny punkt widzenia i wartościowanie (na przykład określony sąd wartościujący), wprowadzając do tła kognitywnego, a zatem presuponując, jakiś sąd oparty na własnej, a nie wspólnej wiedzy czy aksjologii.

Założenie, że „wspólna wiedza” leży u podstaw danego komunikatu jest zatem dyskusyjne, ale z całą pewnością może służyć do manipulowania odbiorcą.

⁵ Robert-Alain de Beaugrande i Wolfgang Ulrich Dressler używają terminu „wiedza uprzednia” (BEAUGRANDE DE, DRESSLER, 1990: 275).

⁶ Analizując pozakodowe elementy konieczne w procesie dekodowania komunikatów językowych (wiedza ogólna, dyskursywna, indeksalna, inferencja), Aleksy Awdiejew zwraca uwagę na niejednorodność lub wieloaspektowość procesów angażowania wiedzy (potocznej) w procesie inferencji (AWDIEJEW, 1992: 21—27).

Jeśli nadawca wypowiada jakiś komunikat, to w temacie pojawia się informacja stara (zakładana), która zazwyczaj zawiera w sobie presupozycję. Aleksy Awdiejew zauważa, że:

Istnieje coś w rodzaju odpowiedzialnej umowy między interlokutorami, iż informacja tematyczna jest bezwzględnie akceptowana przez nich jako prawdziwa lub prawdopodobna.

A. AWDIEJEW (1994): 50

Badacz zauważa, że wprowadzenie do tematu informacji starej, która nie jest podzielana przez odbiorcę, jest swoistym naruszeniem wspólnej zasady odpowiedzialności. Porównajmy dwa zdania, które przywołuje:

*[Uważam, że] Kowalski ma dużo pieniędzy.
Ten bogacz Kowalski nigdy nikomu nie pożycza.*

W pierwszym zdaniu zasada nie jest naruszona, gdyż „to mówiący bierze odpowiedzialność za wypowiedziany sąd, niezależnie od tego, czy odbiorca ten sąd akceptuje, czy odrzuca” (AWDIEJEW, 1994: 50). Wynika to ze struktury komunikatu: informacja o bogactwie Kowalskiego jest podana w remacie (a zatem jest asercją). W drugim zdaniu natomiast, „na mocy konwencji językowej, mamy wspólną z interlokutorami odpowiedzialność za presupozycję ukrytą w temacie (_{Pres} *Kowalski ma dużo pieniędzy*)” (AWDIEJEW, 1994: 50). Podobne możliwości stwarza inne wpływowe narzędzie perswazyjne, mianowicie nominalizacja, np. w zdaniu:

Bogactwo Kowalskiego jest konsekwencją jego pracy.

To oczywiste nadużycie i manipulacja zasadami kontraktu językowego, gdyż nadawca — presuponując tę informację (tu: _{Pres} *Kowalski jest bogaty*) — sugeruje, że odbiorca ją również podziela. W tekście pisanym, który unieumożliwia podjęcie dialogu, odbiorca jest zmuszony do przyjęcia tej informacji, co według Awdiejewa prowadzi do „stresu alienacji informacyjnej”. Takie naruszanie konwencji jest jeszcze bardziej wyraźne w momencie, gdy dane zdanie presuponuje określony sąd wartościujący, z którym niekoniecznie musi się zgadzać odbiorca komunikatu. Na ile takie presupozycje są wpływowymi narzędziami agitacji, pozostaje sprawą otwartą. Wydaje się jednak, że fakt, iż nie są zwerbalizowane, daje im duże możliwości perswazyjno-propagandowe.

Wartościowanie. Co do wartościowania, przyjmuję tu za Jadwigą Puzyni-
ną: X JEST DOBRE znaczy: X JEST TAKIE, JAKIE (LUDZIE W OGÓLE,
PEWNA ICH GRUPA I) NADAWCA CHCE (CHCĄ), ŻEBY X BYŁO. Oraz:

X JEST ZŁE — X JEST TAKIE, JAKIE (LUDZIE W OGÓLE, PEWNA ICH GRUPA I) NADAWCA CHCE NIE CHCE (CHCĄ), ŻEBY X BYŁO (PUZYNI-NA, 1991: 132).

Warto także zauważyć, że wartościowanie nie jest bezpośrednio związane z mechanizmem presupozycji; ono jest zawarte w znaczeniach leksemów, całych modelach językowo-komunikacyjnych lub kontekstach językowych i pozajęzykowych. Presupozycja jest jedynie strategicznym mechanizmem ich uwypuklania.

Analiza

W programie SLD dość często odnajdujemy presupozycje, w których partia postkomunistycznej lewicy buduje swój pozytywny wizerunek, opierając się na zachowanym w presupozycji wartościowaniu idei lewicowych. Ponadto, z powodu często formułowanych pod jej adresem oskarżeń o nepotyzm i rozkradanie państwa, można przypuszczać, że pozytywne wartościowanie „swojej” przestrzeni będzie się odbywało przez jawne piętnowanie wszystkich tych, którzy doprowadzili do takiego wizerunku partii w opinii publicznej. Przywołajmy jedno z pierwszych zdań manifestu *Sprawiedliwość społeczna...*:

Wszyscy ci, którzy naruszyli lewicowe ideały i zasady, musieli nas opuścić.

Sprawiedliwość społeczna...

Zdanie to wyraża następujące presuponowane sądy:

- (1) *Istnieje coś takiego, jak lewicowe ideały i zasady.*
- (2) *Lewicowe ideały i zasady można naruszyć.*
- (3) *Są tacy, którzy naruszyli lewicowe ideały i zasady.*

Zawierają one wiedzę wstępną (są sądem poza rematem), z którą — według nadawcy komunikatu na mocy kontraktu językowego — zgadza się także jego odbiorca. Ten szereg inferencji, których dokonuje odbiorca, ma na celu narzucenie mu określonego systemu wartości i przekonanie go do nich. Chodzi przede wszystkim o wyrażenie, które znajduje się w centrum semantycznym tej wypowiedzi: *lewicowe ideały i zasady*. Oznacza to, że odbiorca komunikatu musi zaakceptować następującą informację zawartą w presupozycji: *Istnieje coś takiego, jak lewicowe ideały i zasady*. Ponadto, oba rzeczowniki (*ideały i zasady*) mają wartościowanie pozytywne (ich bardziej neutralnym „odpowiednikiem” leksykalnym mogłyby być: *idee, przekonania*, zaś negatywnym — *ideologie*).

W tej sytuacji odbiorca może się nie zgadzać z *idealami* lewicowymi (tj. może je uważać za antywartości), ale musi przyjąć, że one występują. Można sądzić, że taka konstrukcja języka nie zjedna postkomunistycznej partii lewicy zwolenników o ustalonych już poglądach (np. prawicowych), może jednak ugruntować w nich przekonanie o ich istnieniu, co dla zagorzałych przeciwników postkomunizmu wcale nie jest tak oczywiste. Z kolei zwolennika tej opcji ideowo-politycznej taka konstrukcja utwierdza w przekonaniu, że jego poglądy są trafne i pozytywne. Presupozycje:

- (4) *Lewicowe ideały i zasady można naruszyć.*
- (5) *Są tacy, którzy naruszyli lewicowe ideały i zasady.*

mają także charakter pozytywnie wartościujący. Tym razem jednak są ukierunkowane na partię i sugerują, że potępia ona wszystkich tych, którzy naruszyli *ideały lewicy*. Za pomocą takiej konstrukcji nadawca sam siebie wartościuje pozytywnie. Z kolei presupozycja:

- (6) *Lewicowe ideały i zasady można naruszyć.*

sugeruje, jak się wydaje, kruchość wszystkich możliwych ideałów, wszak każdy się chyba zgodzi z tym, że nawet najszczytniejszym ideałom można się sprzeniewierzyć. Tu wprowadzenie predykatu *naruszyli* jest także świadomym wyborem (eufemizacją): sugeruje, że nadawca komunikatu nie chce nazbyt potępiać tych, *którzy naruszyli lewicowe ideały i zasady*. W przeciwnym razie mógłby użyć innych czasowników, np.: *pogwałcili*, *sprzeniewierzyli się*, *podeptali*, i innych. Można nawet przypuszczać, że niechętni lewicowym partiom nadawcy komunikatu chętniej korzystaliby z takiego właśnie (negatywnie wartościowanego) repertuaru słownego, choć wydaje się, że w takim dyskursie doszłoby raczej do prób podważania *lewicowych ideałów* już na poziomie ontologii.

W tym samym manifeście SLD odnajdujemy następujące zdanie:

Chcemy, by wartości lewicy i solidaryzm społeczny ograniczały powszechny egoizm proponowany Polakom przez demagogiczne i populistyczne partie prawicy.

Sprawiedliwość społeczna...

Na mocy konwencji językowej nadawca zakłada, że następujące sądy są prawdziwe (niektóre z nich są logicznymi implikacjami, niektóre zaś — presupozycjami):

- (7) *Istnieje powszechny egoizm.*
- (8) *Partie prawicy proponują Polakom powszechny egoizm.*
- (9) *Powszechny egoizm jest zły.*

- (10) *Powszechny egoizm może być ograniczony przez wartości lewicy i solidaryzm społeczny.*
- (11) *Jesteśmy zwolennikami ograniczenia powszechnego egoizmu.*
- (12) *W Polsce niektóre partie prawicy są demagogiczne i populistyczne.*

Najbardziej zauważalna presupozycja zawarta jest w czasowniku fazowym *ograniczać*. Na mocy konwencji językowej odbiorca jest zmuszony przystać na zawarte w niej sądy: *istnieje powszechny egoizm i wartości lewicy i solidaryzm społeczny mogą (potencjalnie mają taką moc) doprowadzić do ograniczenia powszechnego egoizmu*. Zdanie nadrzędne z predykatem modalnym uczuciowo-woluntatywnym *chcemy* oraz zdanie celowe mu podporządkowane logicznie sugerują z kolei, że zawartość zdania podrzędnego jest wartością przez odbiorcę pożądaną, ocenianą pozytywnie (to sąd oceniający nadawcy), a zatem presuponuje: *[my] chcemy ograniczenia powszechnego egoizmu*, lub lepiej: *jesteśmy tymi, którzy chcą ograniczenia powszechnego egoizmu*. Biorąc pod uwagę, że sąd wartościujący tego zdania wygląda tak: *powszechny egoizm jest zły*, nadawca komunikatu buduje własny pozytywny wizerunek (choć są zapewne ludzie, którzy wcale tak nie myślą, że egoizm jest zły, ale przecież nie do tego elektoratu zwraca się ta partia). Ponadto, predykat *ograniczyć* presuponuje, że powszechnego egoizmu nie można całkowicie wyeliminować („ograniczenie” sugeruje bowiem zmniejszanie, bez pewności, że może to doprowadzić do całkowitego wykluczenia egoizmu).

Kolejna inferencja zawarta jest w imiesłowie *proponowany*, który zakłada, że:

- (13) *[demagogiczne i populistyczne] partie prawicy proponują Polakom powszechny egoizm.*

Taka strategia językowa ma na celu ograniczenie dyskusyjności tego sądu i zmuszenie odbiorcy do jego akceptacji. W ten sposób dochodzi do sformułowania negatywnej oceny pod adresem wroga ideologicznego (partii prawicowych), przy czym odbywa się to poza asercją. Nadawca nie formułuje komunikatu w remacie: *partie prawicy proponują powszechny egoizm*, za który mógłby — na mocy konwencji — wziąć pełną odpowiedzialność. Tak skonstruowana formuła świadomie zrzuca odpowiedzialność za ten sąd zarówno na nadawcę, jak i na odbiorcę (podkreślając ich jednomysłność): obaj bowiem akceptują tę informację jako daną (założoną wstępnie). Ponieważ fakt, że partie prawicy są demagogiczne i populistyczne nie jest powszechnie akceptowany (odrzucają go np. wyborcy tych partii), oznacza, że nadawca narzuca odbiorcy swój punkt widzenia i swoje wartości. Aleksy Awdiejew nazwałby taką strategię wartościowaniem wymuszonym. Porównajmy kolejne fragmenty:

Polska przeżywa czas zmian. Zmienia się także lewica. Zakotwiczona w wartościach humanizmu, racjonalizmu i wolności światopoglądowej, powinna sprostać nadziejom i oczekiwaniom możliwie wielkiej części społeczeństwa.

Manifest programowy — I Kongres, 18—19 grudnia 1999. Nowy wiek — nowy Sojusz Lewicy Demokratycznej.

Trzecie zdanie złożone zawiera w sobie następujące sądy, które są presupozycjami:

- (14) *[Lewica] jest zakotwiczona w wartościach humanizmu, racjonalności i wolności światopoglądowej.*
- (15) *Wielka część społeczeństwa ma nadzieje i oczekiwania.*

Pierwsza presupozycja wymusza na odbiorcy przyjęcie sądu o humanistycznych, racjonalistycznych i wolnościowych fundamentach partii lewicowej. Wszystkie wymienione wartości mają raczej (bo i nie zawsze) pozytywne wartościowanie w kulturze europejskiej, nie dziwi więc, że nadawca komunikatu wykorzystuje je w sposób perswazyjny. Jednakże dla wielu Polaków presuponowany sąd, według którego postkomunistyczna lewica (której, dodajmy, ludzie to na ogół politycy sprzed 1989 r.) propaguje takie wartości, jest bardzo dyskusyjny. Mamy zatem do czynienia z narzuceniem odbiorcy sądu wartościującego, z którym część społeczeństwa — wspólnoty dyskursu — nie może się zgodzić; może jedynie w sytuacji, gdyby dotyczyło to *lewicy* jako ideologii (nie zaś partii), choć i ten sąd byłby zapewne dyskusyjny, zwłaszcza dla elektoratu konserwatywno-narodowego. Druga presupozycja jest zapewne zgodna z prawdą i stanowi ciekawy mechanizm nawiązywania bliskiego kontaktu z odbiorcą komunikatu, polegającego na utożsamianiu się z jego troskami.

Stosowanie presupozycji w propagowaniu idei lewicowych jest także powszechne w manifestach chorwackich postkomunistów. Trzeba jednak zaznaczyć na wstępie, że z analizowanych tekstów wynika, iż w porównaniu z SLD chorwacka SDP znacznie mniej uwagi poświęca *solidarności społecznej*, afirmując idee tzw. nowej lewicy (*nova ljevica*) i tzw. trzeciej drogi. Oznacza to, mówiąc ogólnie, większą akceptację tej partii dla gospodarki wolnorynkowej, w dyskursie zaś prowadzi to do bardziej wyrazistej tematyzacji kwestii równości społecznych i wolności światopoglądowych niż sprawy bezpieczeństwa ekonomicznego obywateli. Niemniej jednak, przywołajmy jeden z fragmentów, w którym pojawia się ten problem.

Socijaldemokracija promovira politički sustav koji pravično ostvaruje ciljeve različitih socijalnih grupacija, štiti slabije pripadnike društva i osigurava razvoj i prosperitet društvene zajednice.

Naš put socijaldemokracije

Na mocy kontraktu językowego nadawca zakłada, że następujące sądy w presupozycjach są prawdziwe:

- (16) *Istnieją różne grupy społeczne.*
- (17) *Grupy społeczne mają (różne) cele.*
- (18) *Istnieje taki system polityczny, który sprawiedliwie realizuje ich cele.*
- (19) *Istnieją słabsi członkowie społeczeństwa.*
- (20) *Słabsi członkowie społeczeństwa są zagrożeni.*

Pierwsza, druga i czwarta presupozycja (16, 17, 19), odwołując się do wiedzy odbiorcy komunikatu językowego, afirmują istnienie różnych grup społecznych i różnych ich interesów. Jest to zasadnicza idea lewicy, która nawiązuje do poszanowania praw różnych grup w społeczeństwie i ma je chronić przed dominacją jednego modelu kulturowego i jednej ideologii. Jest to istotna odmienność, odróżniająca lewicę od prawicy, gdyż partie konserwatywno-narodowe dążą raczej do utrzymania największego wpływu tradycyjnego wzoru kultury w społeczeństwie. Siła przywołanych presupozycji sprowadza się zatem do tego, że uniemożliwiają przeciwnikom takich poglądów negację oczywistego faktu, który tkwi w presupozycji, zgodnie z którym: *istnieją różne grupy społeczne i mają różne cele*. Taka afirmacja tych bytów w założeniach wstępnych komunikatu może być — zapewne w przekonaniu nadawcy — szansą na przekonanie przeciwnika sporu ideowego, że każda próba narzucenia *różnym grupom* tego samego systemu wartości jest, użyjmy tu słowa-symbolu dyskursów lewicowo-liberalnych, *dyskryminacją* (inne pojawiające się w tym kontekście wyrażenia to: *nietolerancja, nieposzanowanie praw człowieka* bądź *jednostki, narzucanie wszystkim własnej wizji świata* itd.). Trudno powiedzieć, w jakim stopniu zwolennik opcji konserwatywnej może zaakceptować takie presupozycje. Wydaje się, że szanse na to są niewielkie, gdyż w dyskursach prawicowych dominacja jednego wzoru kultury jest wartością nadrzędną, zaś próby dialogu z nią bywają określane mianem — tu z kolei użyjemy skrzydlatych słów tych dyskursów — *dewiacji, zamachu na tradycję* lub jej *nieposzanowania* itd. (czasem także w polskich i chorwackich warunkach: *ulegania zachodniemu, lewicowemu lobby, przyjmowania laickiego systemu wartości* itd.). Przy takiej interpretacji strategicznego znaczenia nabiera presupozycja trzecia: *istnieje taki system polityczny, który sprawiedliwie realizuje ich cele*. Jawi się on jako antidotum na społeczną różnorodność, a kluczowy w sensie leksykalnym staje się tu predykat, który generuje presupozycję: *chroni*. Zakłada on bowiem taką konieczność: ktoś jest zagrożony i należy go chronić. W takiej sytuacji pozytywnego wartościowania nabierają następujące elementy rzeczywistości pozajęzykowej: różnorodność grup społecznych, ochrona tych, którzy są słabsi (gospodarczo), ale także rozwój i dobrobyt państwa.

Podobnie jak w manifestie SLD, tak i tu odnajdujemy fragmenty, w których ta partia postkomunistycznej lewicy negatywnie ocenia swe rządy już w demokratycznej Chorwacji, np.:

No reforme su bile bolne, a pod teretom koalicijskih odnosa i nedovoljno odlučno provedene.

Naš put socijaldemokracije

Ponieważ jednak rządowi SDP nie towarzyszyły tak liczne skandale, jak SLD, ta negatywna autoocena jest mało wyeksponowana w tekście i dotyczy kwestii wprowadzania reform. W komunikacie w sposób eksplicytny jego nadawca informuje, że winą za zaniechanie głębokich reform należy obarczać stosunki w koalicji. Z przytoczonego zdania wynika, że nadawca z odbiorcą jako prawdziwe zakładają następujące sądy (wszystkie są presupozycjami):

- (21) *Zostały wprowadzone reformy.*
- (22) *Stosunki w koalicji były trudne.*
- (23) *Reformy można wprowadzać w sposób niezdecydowany.*

Pierwsza i druga presupozycja (21 i 22) zakładają, że nadawca komunikatu, partia lewicowa, pozytywnie ocenia samą ideę reform, co oznacza, że uznaje za konieczne ich wprowadzanie w życie (w przypadku drugiej presupozycji chodzi o zrzucenie odpowiedzialności za nieudane reformy na problemy w koalicji). Interesujące jest, że implikacja logiczna w drugim zdaniu, zawarta w wyrażeniu [*bile su*] *nedovoljno odlučno provedene*, uchyla w pewnym sensie presupozycję ze zdania pierwszego. Albowiem w zdaniu pierwszym nadawca komunikatu presuponuje (21), że reformy zostały wprowadzone, w drugim zaś sugeruje, że niezdecydowanie we wprowadzaniu reform wcale nie oznacza, że zostały one wprowadzone (lub że nie zostały wprowadzone w całości, co może oznaczać ich rzeczywiste fiasko).

Istotne z punktu widzenia wartości lewicowych są także kwestie dotyczące praw człowieka, które korespondują z omawianym wcześniej prawem do różnorodności w społeczeństwie. Poniższy cytat do tego właśnie się odnosi:

Korpus ljudskih prava širi se u suvremenom društvu, a socijaldemokracija je okružuje u kojemu se ta prava ponajbolje ostvaruju.

Naš put socijaldemokracije

Na mocy konwencji językowej nadawca komunikatu zakłada, że następujące presupozycje są prawdziwe:

- (24) *Istnieje coś takiego, jak korpus praw człowieka.*

- (25) *Korpus praw człowieka jest we współczesnym społeczeństwie niewystarczający.*
(26) *Prawa człowieka mogą być realizowane.*

Wszystkie te presuponowane sądy wartościują pozytywnie kategorię *praw człowieka*. Choć wydaje się, że jego pozytywne wartościowanie ma charakter znacznie szerszy niż tylko ideologiczny (czyli nie tylko jest to wartość pozytywna dla postkomunistycznej lewicy), to jednak partie konserwatywno-narodowe niejednokrotnie kontestują zakres tych praw, zwłaszcza w kontekście wcześniej omawianych kwestii, czyli różnorodności społecznej (w tym właśnie praw mniejszości do manifestowania swej tożsamości), wielogłosu w interpretacji historii i innych. Nie przez przypadek zatem partia postkomunistycznej lewicy stosuje strategię uwypuklenia tego problemu społecznego i eksponowania go w swym programie wyborczym. Pozytywne wartościowanie takich postaw zawarte jest także w predykcji *širi se*, co presuponuje, że ów *korpus praw człowieka* nie jest — w przekonaniu nadawcy komunikatu — wystarczający, ale — co wynika z implikacji logicznej zawartej w drugim zdaniu — można go rozpropagować właśnie za sprawą politycznej działalności socjaldemokracji.

Na zakończenie dodajmy jeszcze tylko, że w analizowanych tekstach postkomunistycznej lewicy presupozycje są często generowane przez następujące czasowniki lub ich nominalizacje: *wprowadzić* — *uvesti* (nominalizacja *wprowadzenie*), *zatrzymać* — *zaustaviti* (*zatrzymanie*, *wstrzymanie*), *chronić* — *štiti* (*ochrona* — *zaštita*), *bronić* — *braniti* (*obrona* — *obrana*), *zachować* — *očuvati*, *očuvanje*.

Podsumowanie

W niniejszym tekście przedstawiłem zaledwie kilka możliwości kodowania wartościowania pozytywnego bądź negatywnego poza asercją, czyli w presupozycji. Wydaje się, że strategia ta ma dużą siłę oddziaływania, choć nie można jej przeceniać; brak bowiem badań psychologicznych. Ponieważ jednak nadawcy komunikatu tak szeroko z niej korzystają, można przypuszczać, że właśnie w niej będą się kryły informacje dla nich strategiczne.

Źródła

Sprawiedliwość społeczna i praca programowa. Deklaracja wyborcza Sojuszu Lewicy Demokratycznej w wyborach 2005 r.

Naś put socjaldemokracije. Političko-programska deklaracija 9. konvencije SDP-a (25. travnja 2004).

Literatura

APRESJAN J., 1995 [1974]: *Semantyka leksykalna*. Wrocław.

AWDIEJEW A., 1992: *Wiedza potoczna i inferencja*. W: „Język a Kultura”. T. 5: *Potoczność w języku i kulturze*. Red. J. ANUSIEWICZ, F. NIECKULA. Wrocław, s. 21—27.

AWDIEJEW A., 1994: *Wartościowanie wymuszone a szacunek dla odbiorcy w dyskursie politycznym*. W: „Język a Kultura”. T. 11: *Język polityki a współczesna kultura polityczna*. Wrocław, s. 49—55.

BEAUGRANDE R.-A., de, DRESSLER W.U., 1990: *Wstęp do lingwistyki tekstu*. Warszawa.

BRALCZYK J., 2001 [1987]: *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*. Warszawa.

CZERWIŃSKI M., 2006: *Funkcje kategorii osoby w dyskursach partii postkomunistycznych w Chorwacji i w Polsce*. W: „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”. T. 41. Warszawa, s. 107—130.

GRICE P., 2004 [1980]: *Logika i konwersacja*. Przeł. B. STANOSZ. W: *Język w świetle nauki*. Red. B. STANOSZ. Lublin, s. 75—90.

KRAUSE P., 2001: *Topics in Presupposition Theory*. Stuttgart [dysertacja doktorska].

LEVINSON S.C., 1983: *Pragmatics*. Cambridge.

PUZYNINA J., 1991: *Jak pracować nad językiem wartości?* W: „Język a Kultura”. T. 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*. Red. J. PUZYNINA, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 129—137.

MACIEJ CZERWIŃSKI

Presupposition and axiology in the discourses of post-communist parties in Croatia and Poland

Summary

This article aims at presenting the way in which an effective and persuasive linguistic tool, i.e. presupposition, is used by the Polish and Croatian post-communist parties in the process of public communication. Since in the both countries there are different manifestations of post-communist discourse, the presuppositions — which mark strategic places within analyzed texts — differ in terms of quality and reference. However, both discourses encode certain axiological content which reproduces post-communist syndromes: communist past and socialist values.

МАЦЕЙ ЧЕРВИНСКИ

**Пресупозиция и аксиология в дискурсах посткоммунистических партий
в Хорватии и в Польше**

Резюме

В статье пытаемся показать языковой потенциал пресупозиции на примере посткоммунистических партий в польской и хорватской общественной коммуникации. Так как в обсуждаемых землях дискурсы этих партий имеют другую структуру, так и пресупозиции отличаются в аспекте качества и референции. То, что объединяет оба дискурса, это аксиологическая плоскость, которая репродуцирует два посткоммунистических синдрома: коммунистическое прошлое и социалистические ценности.

KATARZYNA GORAUS
Katowice—Sosnowiec

Konceptualizacja miłości w twórczości ludowej Janeza Trdiny

Amor magister optimus

Celem niniejszego artykułu jest próba analizy semantycznej pojęcia „miłość” w twórczości o tematyce ludowej Janeza Trdiny w ramach gramatyki kognitywnej.

Jest stwierdzeniem trywialnym, że pojęcie miłości nie jest jednoznaczne. W artykule tym świadomie zawężam zakres znaczenia tego słowa, ponieważ rozpatrywana będzie głównie miłość pomiędzy dwiema osobami, które różnią się pod względem płci. Wiadomo jednak, że i w takim zawężeniu pojęcie miłość ma różne odcienie znaczeniowe i nie można myśleć o jego jednoznacznym użyciu, ponieważ trzeba by szczegółowej i rozległej analizy, by przedstawić w pewnej mierze całe bogactwo rzeczywistości pozajęzykowej, która bywa oznaczana słowem „miłość”. Materiałem językowym, na podstawie którego dokonamy analizy semantycznej pojęcia „miłość”, będzie twórczość o tematyce ludowej słoweńskiego pisarza Janeza Trdiny.

Przyjrzyjmy się, jak pojęcie miłości definiuje *Slovar slovenskega knjižnega jezika*: „Ljubezen: močno čustvo naklonjenosti do osebe drugega spola ali močno čustvo naklonjenosti do koga združeno s skrbjo za njegovo korist, dobro” (*Slovar...*, 1995).

Według *Słownika języka polskiego*, miłość to „głębokie przywiązanie do kogoś lub czegoś, umiłowanie, kochanie kogoś, czegoś; gorące, namiętne uczucie do osoby płci odmiennej (*Słownik...*, 1958—1969).

Pojęcie miłość ma szerokie pole semantyczne; składa się ze zbioru komponentów, jako że w naszym kręgu kulturowym mówi się: a) o miłości ojczyzny, b) umiłowaniu zawodu, c) miłości między przyjaciółmi, d) zamiłowaniu do pra-

cy, e) miłości między rodzicami a dziećmi, f) między rodzeństwem a krewnymi, g) miłości bliźniego, h) miłości Boga. Jednak w tej wielości znaczeń niewątpliwie pojawia się pytanie: Czy wszystkie formy miłości, mimo różnorodności swych przejawów, w jakiś sposób się jednoczą, czy ostatecznie jest tylko jedna miłość, czy też używamy tego samego wyrazu na określenie całkowicie odmiennych rzeczywistości? Dziś w kręgu kultury okcydentalnej funkcjonują co najmniej trzy pojęcia miłości: *eros* albo inaczej miłość do własnego „ja”, *agape* lub miłość samopoświęcająca się oraz *caritas*, czyli mieszanka miłości do własnego „ja” (*eros*) i miłości samopoświęcającej się (*agape*).

Z kolei Erich Fromm wyróżnia i charakteryzuje (z psychologicznego punktu widzenia) następujące typy miłości:

1. **Miłość braterską**, czyli miłość do wszystkich ludzi; charakteryzuje ją brak wyłączości.

2. **Miłość matczyną**, która jest niczym nieuwarunkowaną afirmacją życia dziecka i jego potrzeb. Miłość matczyną uważa się za najwyższy rodzaj miłości, za najświętszą spośród wszystkich uczuciowych więzi.

3. **Miłość erotyczną**. Jest ona pragnieniem całkowitego połączenia się, zespolenia z drugim człowiekiem. Ze swej natury jest wyłączna i nie powszechna. Miłość erotyczna jest ekskluzywna. Wyklucza miłość w stosunku do innych ludzi tylko w sensie erotycznego związku, pełnego związania się we wszystkich aspektach życia, ale nie w sensie głębokiej miłości braterskiej.

4. **Miłość do samego siebie**. Nastawienie, by kochać samego siebie, jest charakterystyczne dla wszystkich, którzy są zdolni kochać innych. Miłość w zasadzie jest niepodzielna, jeśli chodzi o związek między obiektami a czymś własnym „ja”. Jeśli człowiek potrafi kochać tylko innych, to nie potrafi kochać w ogóle. Prawdziwa miłość jest wyrazem produktywności i zawiera w sobie troskę, poszanowanie, odpowiedzialność, poznanie. Nie jest „afektem” w sensie ulegania czyjemuś oddziaływaniu, lecz czynnym dążeniem do rozwoju i szczęścia osoby, którą się kocha.

5. **Miłość Boga** (FROMM, 1971: 32).

O wiele bogatszy i precyzyjniejszy opis semantyczny pojęcia miłości znajdujemy w pracach węgierskiego lingwisty kognitywisty Zoltana Kövecsesa. Analiza obejmuje w tym przypadku trzy aspekty pojęcia miłości:

- ramę konceptualną, która sytuuje miłość w relacji do innych pojęć denotujących uczucia i stany psychiczne,
- odwzorowania metaforyczne i metonimiczne pojęcia miłości,
- model przebiegu miłości w czasie, czyli skrypt, który ma wariant idealny i typowy (KÖVECSES, 1986: 100).

Warto zaprezentować niektóre aspekty modelu pojęcia miłości w ujęciu Z. Kövecsesa; będą to:

- metonimie pojęciowe,
- metafory pojęciowe,
- pojęcia pokrewne,
- modele kognitywne.

Przykład metonimii pojęciowej związanej z miłością:
INTYMNE ZACHOWANIE SEKSUALNE TO MIŁOŚĆ:

*Obsypała go pocałunkami.
Objął ją czule.*

Przykładami metafor pojęciowych związanych z miłością są:
MIŁOŚĆ TO PODRÓŻ

a) POSTĘP W ZWIĄZKU DWOJGA LUDZI TO RUCH DO PRZODU

*Spójrz, jak daleko zaszliśmy.
Nie możemy teraz zawrócić.*

b) ZWIĄZEK DWOJGA LUDZI TO PORUSZAJĄCY SIĘ OBIEKT

*Wydaje się, że ten związek zmierza do nikąd.
Nasze małżeństwo ugrzęzło na mieliźnie.*

MIŁOŚĆ TO JEDNOŚĆ (DWÓCH UZUPEŁNIAJĄCYCH SIĘ CZĘŚCI)

*Jesteśmy jednością.
Ona jest moją lepszą połową.*

MIŁOŚĆ TO MAGIA

*Ona go oczarowała.
On rzucił na nią urok.*

MIŁOŚĆ TO SZALEŃSTWO

*Zwariowałem na jej punkcie.
Ona mnie doprowadza do szaleństwa.*

MIŁOŚĆ TO OGIEŃ

*Ona rozpalila me serce.
Pałał miłością.*

MIŁOŚĆ TO WOJNA

On słynie z wielu szybkich *podbojów*.
Zwerbował *sojuszników* w postaci jej przyjaciół.

MIŁOŚĆ TO CHOROBA

To *niezdrowy* związek.

MIŁOŚĆ TO PACJENT

To małżeństwo *obumarło* i nie można go *wskrzesić*.

MIŁOŚĆ TO SIŁA FIZYCZNA/ELEKTROMAGNETYCZNA, PRZYCIĄGANIE, GRAWITACJA...

Coś ich do siebie *ciągnie*.
W ich związku tkwi *niewiarygodna siła*.

MIŁOŚĆ TO POKARM

Była *głodna* uczuć.
Nie mogę żyć bez miłości.

Według Z. Kövecsesa, zdanie *Nie mogę żyć bez miłości* może być uznane za przykład metafory pojęciowej MIŁOŚĆ TO POKARM, ponieważ pojęcie POKARMU jest podrzędne w stosunku do pojęcia POTRZEBY. Metafora MIŁOŚĆ TO POKARM może uwypuklać biologiczny aspekt miłości widzianej jako potrzeba.

UKOCHANA OSOBA TO POSIADANY CENNY PRZEDMIOT

Witaj *najdroższa*.
Jesteś moim *skarbem* (KINOWSKA, 2003: 21—23).

Pojęcie miłości jest wyjątkowo ciekawym przykładem emocji, ponieważ jest konceptualizowane zarówno przez pozytywne, jak i negatywne metafory, podczas gdy w przypadku większości podstawowych emocji konceptualizacja odbywa się tylko za pomocą metafor pozytywnych (np. radość) lub tylko negatywnych (np. gniew). Przykładami pozytywnych metafor pojęciowych miłości są: MIŁOŚĆ TO APETYCZNE JEDZENIE czy MIŁOŚĆ TO JEDNOŚĆ, metafor negatywnych zaś — MIŁOŚĆ TO CHOROBA, MIŁOŚĆ TO SZALEŃSTWO, MIŁOŚĆ TO POLOWANIE.

Pojęcia pokrewne (*related concepts*) zostały zdefiniowane jako „pojęcia implikowane lub zakładane przez inne pojęcie”. Przykładami pojęć pokrewnych miłości są: czułość, entuzjazm, zainteresowanie, szacunek, bliskość emocjonalna, tęsknota, intymność, poświęcenie, pożądanie seksualne, dobroć i troskliwość (KINOWSKA, 2003: 23).

Aby dać wyraz stopnia szczegółowości modelu kognitywnego pojęcia emocji, Z. Kövecses proponuje dwa prototypowe modele (scenariusze) miłości. Chcąc scharakteryzować popularne jej wyobrażenie, zbadał ponad 300 skonwencjonalizowanych wyrażen językowych związanych z miłością i występujących w amerykańskiej odmianie języka angielskiego. Celem analizy było sformułowanie metafor pojęciowych, których odbiciem są te wyrażenia. Założeniem badań było przekonanie, że metafory pojęciowe wraz z metonimiimi i pojęciami pokrewnymi umożliwią zrekonstruowanie sposobu, w jaki Amerykanie pojmują miłość. Na podstawie metafor pojęciowych znajdujących odzwierciedlenie w potocznych wyrażeniach z języka używanego przez Amerykanów, gdy mówią o miłości, Kövecses sformułował dwa modele miłości: **model idealny** i **model typowy**.

Model idealny — ilustruje pragnienia ludzi jako jednostek. Pokazuje miłość, która pojawia się bez żadnych świadomych działań ze strony osób, które jej doświadczają. Jest jednością komplementarnych części, prowadzącą do idealnej harmonii. Miłość taka, mimo upływu czasu, nie traci na swej początkowej intensywności. Jej wizja jest wyidealizowana (KINOWSKA, 2003: 25).

Z kolei **model typowy** odzwierciedla społeczne oczekiwania dotyczące zachowań jednostek. Zgodnie z nim, dopuszczalne są aktywne poszukiwania miłości i próby jej kontrolowania. Miłość może zmieniać się w czasie i niekoniecznie musi się spotkać z wzajemnością. Co więcej, jej naturalnym zwieńczeniem jest zawarcie związku małżeńskiego (KINOWSKA, 2003: 25—26).

Podsumowując, w przypadku modelu **miłości** istnieje stosunkowo niewiele metonimii. Jak łatwo przewidzieć, większość z nich wiąże się z seksualnością. Jednak liczba metafor pojęciowych miłości jest większa aniżeli analogiczna liczba w przypadku jakiegokolwiek innego uczucia. Nie ma w tym nic dziwnego, gdyż miłość, nienawiść i śmierć należą do najbogatszych pojęć większości języków. Najczęściej występują następujące metafory pojęciowe miłości: *miłość to podróż* — *ljubezen je potovanje*, *miłość to szaleństwo* — *ljubezen je norost*, *miłość to magia* — *ljubezen je magija* i *miłość to jedność* — *ljubezen je enost*. Wiele spośród metafor miłości wiąże miłość z pożądaniem, np. *miłość to apetyczny pokarm*, czy siłami nadprzyrodzonymi, np. *miłość to magia* (KINOWSKA, 2003: 27).

Przyjrzyjmy się teraz, jak konceptualizuje miłość Janez Trdina w części swej twórczości — w twórczości ludowej.

Janez Trdina urodził się 29 maja 1830 r. w miejscowości Mengeš, w słoweńskiej Górnej Krainie, a zmarł 14 lipca 1905 r. Wywodził się z rodziny chłop-

skiej, jednak już we wczesnym dzieciństwie zajął postawę wroga wobec posiadaczy ziemskich.

Mieszkając w Dolnej Krainie, wiele czasu poświęcił na wędrówki szlakami tego regionu Słowenii. W ich trakcie obserwował zamieszkującą go ludność, sposób jej życia i powodowany osobistym zainteresowaniem kwestiami społecznymi, kulturalnymi (zwłaszcza etnograficznymi) i historycznymi prowadził szczegółowe zapiski, służące za budulec późniejszego literackiego obrazu Doleńców końca XIX stulecia. Dostrzegł w nich wiele wad, które częstokroć wykorzystywał jako motywy współtworzące kanwę utworów krytycznie odnoszących się do charakteru ludu. Trdina bardzo często krytykował postawę przeciętnego Doleńca w kwestii miłości i współżycia, przejawiającą się w wielkiej swobodzie seksualnej, zarówno w życiu małżeńskim, jak i pozamałżeńskim.

Problem życia rodzinnego, a szczególnie sposób zakładania rodziny, to jeden z najczęściej powtarzających się motywów utworów Trdiny, ponieważ w kulturze ludowej ślub był wydarzeniem szczególnej wagi, zwłaszcza z pragmatycznego punktu widzenia, a aspekt ekonomiczny stanowił niejednokrotnie główny czynnik zespalaający młodych ludzi.

W odniesieniu do niekorzystnego położenia gospodarczego społeczności słoweńskiej Dolnej Krainy zjawisko łączenia majątków było w pełni uzasadnione, choć w praktyce takie podejście często uniemożliwiała zawieranie związków z pobudek naturalnych: uczuciowych i moralnych. Zawarcie małżeństwa poprzedzała dwustronna umowa między rodzicami lub opiekunami obojga młodych, w której określano wielkość wiana (*Dota*) przeznaczonego dla narzeczonej oraz zobowiązania jej przyszłego małżonka, tj. warunki zapisu wyznaczonej części majątku. Należy jednak zaznaczyć, że materialne podejście do instytucji małżeństwa było uregulowane prawnie.

Z uwagi na sytuację ekonomiczną przeciętnego Doleńca nie dziwi fakt zawierania małżeństw przez osoby, które często łączył jedynie podobny status materialny. Im większy posąg rodzice przeznaczali dla swej córki, tym poważniejsze były ich oczekiwania względem zamożności potencjalnych kandydatów do jej ręki. W swych utworach Trdina krytykował taką postawę (z biografii autora można wnosić, że narrator reprezentuje światopogląd stanowiący odzwierciedlenie opinii samego pisarza, choć oczywiście nie utożsamia się tych dwóch postaci), co wynika z jego osobistego stosunku do majątkowej sfery życia. Aby oddać negatywną ocenę opisywanego postępowania Doleńców, cytujemy fragment utworu Trdiny, w którym mowa między innymi o podstawowych błędach związanych z zawieraniem związków małżeńskich: „[...] da se gleda skoraj samo le na doto”. Jednak już w jednym z kolejnych zdań narrator usprawiedliwił takie stanowisko ubóstwem doleńskiej wsi: „Naše kmetje so tako zadolžene, vse gospodarske razmere so podkopane in omajane. Kdor to premisli, se ne bo čudill hrepenjenju po bogatih dotach” (SAWICKA, 2003: 30). Inną charakterystyczną cechą ślubów Doleńców, którą narrator uznał za rażącą

niesprawiedliwość, jest fakt, że: „Se poroke delajo večidel brez ljubezni [...] in da se ljudem tako strašno mudi. Ljubezen zahteva srce, pamet, vsa človeška narava in tudi vera, naši Slovenci pa mislijo, da se začne lahko srečen zakon brez nje. Skoraj sploh se jim zdi nepotrebna, mnogim celo grešna”. Widzimy tu, że narrator konceptualizuje miłość jako najwyższą wartość w życiu, której należy poświęcić się bez reszty: „Ljubezen zahteva srce, pamet”. Następnie prezentuje pogląd powszechnie funkcjonujący w społeczeństwie Górnej Krainy: „Govore: Tisti, ki se ljubijo že prej, pojedajo ljubezen, da je ne ostane nič na zakon. Za ljubezen je Bog odločil zakon, ne pa samski stan. V zakonu se ne le smemo, ampak tudi moramo ljubiti, če smo kristjani, ker si obljubimo to pred oltarjem” (SAWICKA, 2003: 30).

Teoretycznie można przyznać rację twierdzeniu, że uczucie może zrodzić się dopiero po ślubie, aczkolwiek w praktyce najczęściej okazuje się ono błędne. Żadna bowiem przysięga nie wywoła uczuć, a małżeństwa oparte wyłącznie na niej, w nielicznych przypadkach, trwają dzięki nawiązaniu swoistego porozumienia, przypominającego raczej przyzwyczajenie niż pożądaną bliskość i zażyłość. Na ogół wtedy, gdy łączą się osoby, które nie darzą się nawet zwykłą sympatią, nie dochodzi do zawierzania się jakichkolwiek form małżeńskiego współżycia, co doprowadza do rozkładu sztucznego związku lub do ciągłego wzajemnego unieszczęśliwiania się małżonków, którzy być może w związkach z innymi osobami mieliby szanse na szczęśliwe życie: „Veste, kaj je nesrečen zakon? Naš narod veli: Pekel že na tem svetu — in bolje ga res ne bi mogel označiti [...]. Največja žalost pa obhaja človeka, da so vrženi včas ta pekel tudi taki ljudje, za katere se more reči, da so bili ustvarjeni za raj, da so si s svojim poštenjem raj zaslužili”. Cytat ten pochodzi z utworu opowiadającego o bardzo nieszczęśliwym związku pary młodych ludzi — Micki i Janeza, którzy zostali zmuszeni do wejścia w związek małżeński wskutek umowy ich matek, choć oboje czuli do siebie odrazę: „Tako prismojena in zoprna se mi ne zdi nobena punca v celi fari” — mówił Janez; Micka była podobnego zdania na temat kandydata do swej ręki: „Ljubši bi mi bil vsak vdovec kakor ta pusti Janez. Iz te moke se ne peče dober kruh”. Ostatecznie doszło do ślubu, po którym nastąpiło pasmo nieszczęść. Młodzi małżonkowie nawzajem się lekceważyli, nie kryjąc wobec siebie wrogości. Niebawem Janez popadł w alkoholizm, zaniedbując tym samym gospodarstwo, natomiast Micka wiodła samotny żywot w niemal obcym jej domu. Wkrótce, z powodu braku środków do życia, małżonkowie byli zmuszeni do sprzedaży większej części majątku. Wtedy Janez opuścił dom i rozpoczął prawie pustelnicze życie w lesie, a niedługo potem popełnił samobójstwo (SAWICKA, 2003: 31—32).

Miłość konceptualizowana jest w tym utworze przez metafory: MIŁOŚĆ to podróż: *Ten związek zmierza donikąd*, oraz MIŁOŚĆ to pacjent: *To małżeństwo obumarło i nie można go wskrzesić*, jak również MIŁOŚĆ to choroba: *To niezdrowy związek*. Ma również zastosowanie metafora MIŁOŚĆ to pokarm (jednak

w sensie negatywnym): „Iz te moke se ne peče dober kruh” — jak mówiła główna bohaterka utworu. W wymienionym utworze dominuje negatywny model związku z przymusu i rozsądku, który prowadzi do zguby młodych ludzi.

Mniej drastyczny przykład zawarcia małżeństwa bez miłości zilustrował Trdina w utworze *Snubač*. Jest to historia dziewczyny — Franicy, która na skutek niefortunnego nieporozumienia zamiast pretendenta do swej ręki pokochała jego brata, który przybył do jej domu w charakterze swata. Według Franicy, to właśnie Francelj (swat), a nie ubiegający się o jej względy Urban był idealnym kandydatem na męża. Jednak dziewczyna przeznaczona Urbanowi zgodziła się zostać jego żoną, ponieważ była gotowa spełnić każdą prośbę ukochanego Francelja. Realizacja jego życzenia była dla niej nieporównywalnie bardziej istotna niż sam fakt wejścia w związek małżeński z mężczyzną, który był jej zupełnie obojętny: „[...] tako sem postala, oh nevesta moža, ki mi ni bil povšeči čisto nič in sem mu dala besedo in prstan, samo zato, da izpolnim Franceljnu željo” (SAWICKA, 2003: 32).

Francelj w dwa tygodnie po ślubie brata i Franicy musiał opuścić dom z powodu służby wojskowej; nie było go dwa lata, co uniemożliwiło rozkwit zakazanej miłości. Taka sytuacja pozwoliła natomiast na rozwój zażyłości między młodymi małżonkami, których w przeciwieństwie do Janeza i Micki (utwór *Dva zakona*) nie dzieliła wrogość. Urban kochał Franicę, a ona świadoma tradycyjnych kobiecych obowiązków była mu posłuszna; chciała wzorowo odgrywać rolę żony, nie potrafiła jednak obdarzyć męża uczuciem, czego dowodem są jej wypowiedzi: „Jaz sem pa tvoja žena, tvoja podložnica, ti pa moj mož in gospodar, le zapovej mi, pa bom storila vse po toji volji. Kaj hočeš več?” Wkrótce jednak zrodziło się swego rodzaju wzajemne uzależnienie, które po pewnym czasie dało początek względnie szczęśliwemu życiu rodzinnemu (SAWICKA, 2003: 32). W omawianym utworze miłość konceptualizowana jest przez główną bohaterkę Mickę jako poświęcenie; pokazana jest jako siła fizyczna, przyciąganie; jednak to zakazana miłość. Widzimy tu raczej negatywny model miłości z rozsądku, której należy poświęcić wszystko, nawet swe osobiste szczęście.

Trdina, wierząc w miłość małżeńską, przedstawił również losy ludzi, których połączył nie majątek, lecz bezinteresowne uczucie. Historia pary właścicieli pewnej karczmy ukazana w utworze *Revna nevesta, bogata žena* świadczy o istnieniu prawdziwych, głębokich uczuć, nawet w trudnych warunkach społeczno-ekonomicznych dziewiętnastowiecznej Dolnej Krainy, w co jednak zwątpiła większość mieszkańców tego regionu Słowenii. Małżonkowie Tonček i Rezika pochodzili z ubogich rodzin. Rezika nie mogła więc liczyć na wiano, natomiast Tonček nie posiadał żadnego majątku, który mógłby zapewnić byt jemu i ewentualnej wybrance. Jednak młodzi obdarzyli się szczerym uczuciem i postanowili się pobrać, mimo przeciwności losu. Tonček tak opowiadał swą historię; „Veste, koliko sva imela še gotovich denarjev po poroki? Oba skupaj

trideset grošev! Kajne, da bi bil marsikoga oblival mrzel pot od strahu, kako bo zdelaval? Vidite, mene pa ni, marveč sem se čutil takega lahkega in zadovoljnega, kakor še nikoli ne v svojem življenju". W opowiadaniu tym Trdina zawarł pewną istotną myśl moralizatorską, mianowicie to, że miłość jest podstawową i nieodzowną wartością życia człowieka. Udowodnił, że szczęście osobiste daje ludziom wiarę we własne siły i stanowi zasadniczy czynnik dopingujący do działania. Ma tu zastosowanie idealny model miłości, w którym ukochana osoba to cenny przedmiot, nic innego się nie liczy, wszystko inne schodzi na plan dalszy. Dydaktyzm utworu polega na uzmysłowieniu niegospodarnej doleńskiej społeczności, że wyznaczenie sobie jasnego celu oraz jego systematyczna realizacja w efekcie sumiennej pracy są gwarantem szczęśliwego, dostatniego życia (SAWICKA, 2003: 33).

Interesujące ujęcie miłości, której na przeszkodzie stoi brak majątku, znalazło wyraz w utworze *Janez Kleščar*. Tytułowego bohatera, syna jednego z powszechnie szanowanych gospodarzy pewnej doleńskiej wsi, głębokie i szczere uczucie połączyło z ubogą dziewczyną, która nie mogła wnieść do ich przyszłego wspólnego domu żadnych dóbr. Jednak nieprzejednany ojciec Janeza zażądał, aby wartość wiana potencjalnej synowej opiewała na sumę co najmniej pięciuset goldinarów, które miały zrównoważyć stan zadłużenia gospodarstwa. Wówczas Janez, pragnąc uniezależnić się od ojca, a jednocześnie zapewnić sobie i swej wybrance dogodne warunki życia, wyruszył na ziemie chorwackie, aby podjąć pracę w lasach Sławonii. Po powrocie część zarobionych pieniędzy przeznaczył na posag swej przyszłej żony, co umożliwiło mu zawarcie szczęśliwego związku małżeńskiego, a jednocześnie zadośćuczyniło wymaganiom ojca.

Motywy miłości pojawił się również w *Kmečkih in beraških zakonih*. W tym utworze narrator po raz kolejny odsłonił bolesną prawdę o braku pozytywnych uczuć w pożyciu małżeńskim. Wnosił tak na podstawie obserwacji kobiet prowadzących dyskusje na temat ciężkiego losu matek i żon. Z ich punktu widzenia winę za wszelkie niepowodzenia ponosili mężowie. Tu narrator musiał częściowo skłonić się do ich racji, ponieważ był w pełni świadomy wad wspólnych większości doleńskich mężczyzn: „Dolenjec je res velik grešnik: ali pijanec ali nečistnik ali lenuh ali barbar, včasi tudi vse četvero obenem, z namečkom še drugih nelepih lastnosti”. Jednak nie powstrzymał się przed wyrażeniem opinii, że rzeczywistą przyczyną nieszczęść jest zawieranie związków małżeńskich z osobami niekochanymi czy po prostu nieznanymi. Takim stanowiskiem wywołał oburzenie wśród kobiet, dla których sam fakt istnienia miłości był powodem irracjonalnego wstydu. Jedna z nich wygłosiła na ten temat niewymownie przykry sąd: „Veste, to svojo modrost pa le spravite, še tega potrebujemo, saj res, da bi se možila dekleta kot ‘perajzarice’ (dolenjska beseda za: blodnica, nečistnica). Me, ki nas tu vidite, smo hotele biti poštene žene poštenih mož, s katero nismo imele in nismo hotele nič tiste ‘kompanije’, ki jo vi imenujete:

ljubezen”. Zgłębiając zagadnienie miłości małżeńskiej, narrator dowiedział się od kobiet biorących udział w dyskusji, że jedynymi ludźmi, którzy budują swe związki na fundamencie uczucia, są żebracy, cyganie oraz parobkowie i służące, „kmetje, tako daleč se hvala bogu še nismo izgubili”. Dla potwierdzenia swych słów jedna z kobiet opowiedziała historię życia parobka Jurčka i służącej Lenčki, którzy przyrzekli sobie miłość i wierność w momencie, gdy litera prawa z powodu ich statusu majątkowego nie zezwalała im na zawarcie małżeństwa. Na ślub czekali dwanaście lat, cały ten czas żyjąc w rozłące, nigdy nie tracąc nadziei, że prawdziwa miłość pomaga przezwyciężać wszelkie przeciwności. Uczucie tych dwojga było ich jedynym bogactwem i powodem do szczęścia. W komentarzu do tej historii narrator silnie wyeksponował ich niezachwianą postawę jako wzór do naśladowania dla innych Doleńców (SAWICKA, 2003: 34).

Podsumowując, Trdina konceptualizuje miłość jako najwyższą wartość w życiu człowieka. Jednak jego utwory osadzone są w dziewiętnastowiecznych realiach ubogiej doleńskiej wsi, gdzie trudno odnaleźć idealny model związku zawieranego przez młodych ludzi. W owych czasach bowiem małżeństwa w tym regionie Słowenii oparte były głównie na rozsądku, nie zaś miłości, co dobitnie krytykował Trdina, udowadniając jednocześnie, że tylko związki zawierane z miłości, a nie z wyrachowania, mają szanse na przetrwanie bez względu na sytuację społeczno-ekonomiczną kraju. Warto zauważyć, że taka konceptualizacja miłości w utworach dziewiętnastowiecznego pisarza wydaje się czymś nowatorskim, nie tylko w literaturze słoweńskiej, ale i w szerszym kontekście. Nikt przecież do końca nie wie, czym jest miłość, dlatego wciąż próbuje się ją definiować i ujmować w nowe ramy.

Literatura

- FROMM E., 1971: *The Art of Loving. (O sztuce miłości)*. Przeł. A. BOGDAŃSKI. Warszawa.
- KINOWSKA A., 2003: *Konceptualizacja miłości i nienawiści w powieści Wichrowe Wzgórza Emily Brönte i jej dwóch polskich przekładach*. Kraków.
- KÖVECSÉS Z., 1986: *Metaphor of anger, pride and love*. Amsterdam.
- SAWICKA A., 2003: *Region Dolnej Krainy w przestrzeni słoweńskiej kultury narodowej. O prozie Janeza Trdiny*. Łódź.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1995. Red. A. BAJEC. Ljubljana.
- Słownik języka polskiego*, 1958—1969. T. 2. Red. W. DOROSZEWSKI. Warszawa.

KATARZYNA GORAUS

Conceptualizing of love in the popular creativity of Janez Trdina**Summary**

The aim of this article is the semantic analysis of the notion of LOVE within the framework of a linguistic theory called cognitive grammar. However in this article we do not explain the wide assumptions of this theory.

The main assumption of this article is analysis the way of expression and conceptualizing the notion of LOVE on the ground of selected literary work of slovenian writer Janez Trdina.

The theoretical information of conceptualizing of emotion LOVE are based on the research described by Zoltan Kövecses and then this article shows the way by which the notion of LOVE is perceived in the popular creativity of Janez Trdina.

КАТАЖЫНА ГОРАУС

Концептуализация любви в народном творчестве Янеза Трдины**Резюме**

Целью настоящей статьи является практический семантический анализ понятия ЛЮБВИ в рамках когнитивной грамматики. Однако оставляем за собой право на то, что при широком знании когнитивизма, в настоящей работе не объясняются основы этой теории.

Анализу подвергались способы выражения и концептуализации понятия ЛЮБОВЬ в избранных произведениях словенского писателя Янеза Трдины.

Теоретической основой анализа способов концептуализации эмоций ЛЮБОВЬ послужили работы венгерского исследователя Зольтана Ковецсеса, а ее главным элементом является анализ способов восприятия понятия ЛЮБВИ в народном творчестве Янеза Трдины.

НАДЕЖДА МИХАЙЛОВА-СТАЛЯНОВА
София

Концептуализация на въображението в българския и полския език

Казват, че въображението дава на човека криле. Тази метафора показва сполучливо, че за нас то е средство за пътуване в едно огромно пространство, където вече не ни води чувството за реалност. Човекът за разлика от животните има свят, несъвпадащ с данните на сетивата. Това се дължи на уникалната психична функция да си представя неща, които са възможни, макар и не дадени в сетивния му опит. Това именно е въображението.

Задача на изследването ни е да проследи концептуализацията на въображението в българския и полския език (като опорни лексеми използваме *въображение, фантазия, wyobraźnia, fantazja*). Насочихме се към тези два езика, защото те са родствени езици (славянски), и поради това тяхната съпоставка е интересна с цел да се проследят процесите на концептуализация — дали се припокриват и наблюдават ли се принципни различия.

Като метод за анализ избрахме когнитивната семантика. Тя се основава на теорията за концептуалната метафора на Дж. Лейкф и М. Джонсън, представена в *Metaphors We Live By* от 1980 г. В основата ѝ е заложено схващането, че „същността на метафората се състои в осмисляне и преживяване на явленията от един род в термините на друг род” (Лейкф, Джонсън, 1980). Според Лейкф метафората е „основният механизъм, чрез който ние разбираме абстрактните концепти и който ни позволява да мислим абстрактно” (LAKOFF, 1992).

Концептуалната метафора неформално се определя като начин да се мисли за една област през призмата на друга, като от областта-източник (*source*) и се пренасят в областта-мишена (*target*) тези когнитивни структури, в чиито термини се структурира опитът, отнасящ се до областта-източник (КОБОЗЕВА, 2000: 171, вж. също KÖVECSES, 2002: 4) (други термини за облас-

тите източник и мишена са донорска и реципиентска зона — *donor/receptor*, вж. TAYLOR, 2003: 133). А метафоризацията от своя страна е „най-общо казано вид »нагаждане« на някакъв неясен образ към даден познат образ, който е лесно разбираем и се опира на нашия ежедневен опит” (КОРКА, 2003: 21).

Въображението е продукт на дейността на разума, на интелекта. По своята същност то е абстрактно явление и затова би било интересно да се проследят посоките на метафоризация, с помощта на които двата изследвани езика го определят, т.е. правят го сетивно достъпно и предметно разбираемо. При процесите на концептуализация „не говорим за пълно отъждествяване (между тези две зони, източник и цел — заб. моя), а само за някои техни страни, защото два предмета си приличат само по едно или друго нещо, но само тези техни прилики, които са релевантни за определен контекст или ситуация, се възприемат като достойни за привличане на вниманието” (KWIATKOWSKA, 1997: 118).

В настоящото изследване ще разгледаме областите-източник, послужили за метафоризация на въображението. Тук трябва да припомним, че „системата от конвенционални метафори е в голямата си част несъзнателна и използвана без забележимо усилие, подобно на лингвистичната система и останалата част от концептуалната ни система” (LAKOFF, 2002), т.е. приведените примери са от ежедневната, стилистично немаркирана реч.

Обработката на езиковия материал експлицира следните метафорични схеми, характерни за българския и полския език:

И в двата езика се наблюдава силна тенденция към опредметяване на въображението, т.е. неговото представяне като физически обект.

Метафоричната схема ВЪОБРАЖЕНИЕТО Е ПРЕДМЕТ е развита в следните посоки: и двата езика представят въображението като машина, като сложен механизъм, съставен от много части, който има някаква функция и изпълнява определени действия. Подобно на машините, въображението може да работи добре, да развива обороти, т.е. да е в изправност, както и да се амортизира, сглобките между отделните елементи да се разхлабват и тогава то да се развинти или раздрънка. Въображението може да заработи, да се включи, да се задейства.

ВЪОБРАЖЕНИЕТО Е МАШИНА: *въображението работи на пълни обороти; давам ход на фантазията си; на някого (много) му работи фантазията/работи здраво; развинутина фантазия; uruchomić wyobraźnię; intensywna praca wyobraźni; wyobraźnia pracuje na wysokich obrotach.*

Въображението е машина, която произвежда предмети, т.е. има продукти от дейността си: *Продукт/дело на въображението; wytwór wyobraźni; być produktem wyobraźni.*

Друга посока на концептуализация на въображението е представянето му като ограничено пространство. В него може да се случват различни събития, да се складират предмети, определени неща могат да се локализи-

рат в или извън него. Това пространство има ясно определени граници, които обаче са вариативни — те могат да се стесняват или разширяват. Дадено явление или предмет може да се намира извън границите му.

ВЪОБРАЖЕНИЕТО Е ОГРАНИЧЕНО ПРОСТРАНСТВО: *постарайте се да извикате във въображението си; съществува само във въображението на; да прехвърляш границите на въображението; coś istnieje wyłącznie w wyobraźni; coś się dzieje w wyobraźni; poszerzenie wyobraźni; coś leży poza granicami naszej wyobraźni.*

Любопитна конкретизация на метафората **ВЪОБРАЖЕНИЕТО Е ПРЕДМЕТ** откриваме и в случаите, когато то е представено като предмет за подпалки — *разпалвам въображението, rozpalać wyobraźnię, rozpalona wyobraźnia.*

Друга посока на метафоризация, донякъде противоположна на описаната по-горе, е отъждествяването на въображението с жив организъм. На първо място то е живо същество с активно, динамично поведение, което не е канализирано, а напротив — буйно, неудържимо, стихийно, а едновременно с това силно и затова трябва да се ограничава, обуздава.

ВЪОБРАЖЕНИЕТО Е ДИНАМИЧНО СЪЩЕСТВО: *bujna wyobraźnia; юзда на фантазията; обуздавам фантазията; dać upust swojej wyobraźni.*

И в двата езика е силно изразена концептуалната метафора **ВЪОБРАЖЕНИЕТО Е ЧОВЕК**. Тя му приписва човешки черти (наличие на очи): *widzieć oczami wyobraźni*, определя здравословното му състояние: *bolna fantazja, chora wyobraźnia*. За въображението са характерни типично човешки дейности — игра, рисуване, тренировки: *Въображението рисува картини; игра на въображението; гимнастика на въображението; gra wyobraźni; wyobraźnia stwarza obraz; ćwiczenie wyobraźni.*

Следващо детайлизиране на тенденцията към анимизация виждаме в метафората **ВЪОБРАЖЕНИЕТО Е РАСТЕНИЕ** — то разцъфтява, дава плод, избуява: *плод на фантазиите; owoce wyobraźni; owoce wybijającej wyobraźni; rozkwit wyobraźni.*

Друга метафора, която открихме в двата изследвани езика, е **ВЪОБРАЖЕНИЕТО Е ПТИЦА** — то лети, има крила: *полетът на фантазията, на крилата на въображението; lot wyobraźni; rozwinąć skrzydła wyobraźni; na skrzydłach wyobraźni.*

Приведеният езиков материал доказва, че въображението в българския и полския език се концептуализира по сходен начин. Процесът на тяхната метафоризация протича в идентични посоки — наблюдават се паралелни тенденции към анимизация и опредметяване. Обяснение на тези факти можем да търсим в близкото родство между двата езика, както и в сходния културен опит на двата етноса, които от своя страна обуславят концептуализацията на околния свят.

Литература

- КОБОЗЕВА И., 2000: *Лингвистическая семантика*. Москва 2000.
- ЛЕЙКОФ Дж., ДЖОНСОН М., 1990: *Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры*. Москва 1990, с. 387—415.
- РАХИЛИНА Е., 2000: *Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость*. В: *Русские словари*. Москва 2000.
- УРЫСОН Е., 2003: *Проблемы исследования языковой картины мира. Аналогия в семантике*. „Studia Philologica” [Москва] 2003.
- КОРКА S., 2003: „Rzucić” — co, czym, kto, kogo? Kraków 2003.
- KÖVECSES Z., 2002: *Metaphor: A Practical Introduction*. London.
- KWIATKOWSKA A., 1997: *The Visio-Spatial Determinants of Natural Language*. Łódź 1997.
- LAKEOFF G., 1992: *The Contemporary Theory of Metaphor*, http://www.ac.wvu.edu/~market/semiotic/lkof_met.html.
- TAYLOR R.J., 2003: *Oxford Textbooks in Linguistics*. Oxford 2003.

NADIEŽDA MIHAJLOVA-STALJANOVA

Metaphoric schemata of imagination in Bulgarian and Polish

Summary

Using the methodology of cognitive semantics we describe metaphoric schemata of imagination in Bulgarian and Polish. We show the metaphoric models common for both languages such as ‘imagination is an object’, ‘imagination is a living creature’, ‘imagination is a bird’, ‘imagination is a plant’ etc.

NADIEŽDA MIHAJLOVA-STALJANOVA

Konceptualizacja wyobraźni w języku bułgarskim i polskim

Streszczenie

W artykule za pomocą metody kognitywnej zostały zbadane i przedstawione schematy metafor związane ze znaczeniem ‘wyobraźnia’ w języku bułgarskim i polskim. Zwraca się uwagę na wspólne struktury modeli metafor, takie jak np. ‘wyobraźnia to przedmiot’, ‘wyobraźnia to istota’, ‘wyobraźnia to ptak’.

JOANNA MLECZKO
Katowice—Sosnowiec

Kategorie semantyczne „tekstu” bułgarskiego obrzędu łazarskiego Kod akcjonalny

„Wszelki obrzęd jako kulturowa reakcja na stan naturalny polega na tym, iż na różne sposoby w kilku kodach wyraża się i podkreśla znakami języka symbolicznego zaistnienie owego stanu naturalnego” (WASILEWSKI, 1980: 285). N.I. Tołstoj wyróżnił 7 takich kodów: **kod akcjonalny** (wykonywane czynności), **kod przedmiotowy** (użyte przedmioty), **kod werbalny** (wypowiadane słowa), **kod personalny** (postaci obrzędowe), **kod przestrzenny** i **kod temporalny** (miejsce i czas podejmowanych działań) oraz **kod muzyczny** (muzyka towarzysząca realizacji obrzędu) (ТОЛСТОЙ, 1995: 167).

Niniejszy artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie o miejsce, jakie w tym swoistym „tekście kultury”, jakim jest obrzęd, zajmuje semantyczna kategoria czynności¹. Kwestia ta zostanie omówiona na przykładzie bułgarskiego obrzędu cyklu wiosennego — *łazaruwanie*. Na terenie Bułgarii (występuje także w innych krajach bałkańskich) znany jest on w wersji podstawowej, polegającej na obchodzeniu przez grupę obrzędową domów we wsi, oraz w kilku wariantach lokalnych, gdzie do spotkania z członkami wiejskiej społeczności dochodzi w specjalnie wyznaczonej przestrzeni publicznej. Należy on do tzw. *rites de passage*, obrzędów, które w sposób symboliczny wyrażają zmiany dokonujące się w życiu społeczności wsi i przyrody (uczestniczki *łazaruwane* to dziewczęta w wieku przedmałżeńskim, które dzięki udziałowi w nim zostają włączone

¹ W artykule przywołane zostały tylko najbardziej reprezentatywne działania rytualne (kod akcjonalny *łazaruwanie* charakteryzuje duża wariantowość), poświadczone w przynajmniej kilku źródłach rejestrujących przebieg obrzędu w różnych miejscach, bądź takie, które szczególnie dobrze ilustrują łączenie pragmatyki i semantyki obrzędu.

do nowej grupy społeczno-wiekowej, co odbywa się w porze przechodzenia zimy w wiosnę).

Twórca teorii *rites de passage* A. van Gennep wyodrębnił w ich strukturze trzy podstawowe fazy, z których każda charakteryzuje się ściśle określonym zespołem czynności mających na celu manifestację stanu, w jakim w danej chwili znajduje się jednostka poddawana obrzędowi przejścia (*Słownik...*, 1987: 259—260).

Pierwszy etap to faza wyłączenia, podczas której jednostka zostaje odłączona od swego środowiska społecznego. W przypadku *lazaruwanie* jest ona związana z okresem przygotowań do jego realizacji. Wtedy to uczestniczące w obrzędzie dziewczęta, w izolacji od reszty wiejskiej społeczności — na granicy między światem „swoim” i „obcym” (nad rzeką, przy źródle, studni (КАМЕНОВА, 1992: 42)), w miejscach leżących w obrębie świata „obcego” (na polanie (ДАСКАЛОВА-ЖЕЛЯЗКОВА, 1989: 99)) czy wreszcie takich, które stają się jego częścią okazjonalnie, dzięki obecności grupy obrzędowej (w domu jednej z *lazarerek* (СПАСОВ, 1891: 17—18; ЗАХАРИЕВ, 1932: 188; СТАМЕНОВА, 1986: 265; КУЗМАНОВА, 1989: 244)) — spotykają się, by przyswoić sobie rytualne pieśni i tańce².

Rytualna separacja, której celem jest wyłączenie jednostki dokonującej zmiany statusu społecznego z jej dotychczasowej roli, ma umożliwić kontakt ze sferą „obcego” — pozyskanie do współpracy tych, od których zależy pomyślny przebieg obrzędu — kreacja nowego stanu tak w planie społecznym, jak i kosmicznym. Szczególnie wyraźnie widać to na przykładzie przygotowań do realizacji jednego z lokalnych wariantów obrzędu, w którym przez kilka kolejnych sobót poprzedzających dzień św. Łazarza, gdy obrzęd jest realizowany, dziewczęta spotykają się w domu jednej z nich, by powtarzać obrzędowe pieśni. Nie wracają jednak do swych domów, lecz spędzają tu noc. W planie antropologicznym sen symbolizuje śmierć człowieka, ale tylko częściową, z której — dzięki przebudzeniu — możliwy jest powrót do życia (ZADROŻYŃSKA, 1985: 59). Ta pozorna śmierć oznacza czasowe przenosiny w zaświaty — przeniknięcie do sfery *sacrum*, symboliczne zbliżenie do jej mieszkańców. Kolejne próby nawiązania łączności z „tamtym” światem mają miejsce następnego dnia o świcie, kiedy dziewczęta udają się na cmentarz. Wykonywane tu czynności rytualne (*choro* wokół ognia — tradycyjnie postrzeganego jako pośrednik między *sacrum* i *profanum* (Българска митология..., 2006: 219)), ale również ich lokalizacja czasoprzestrzenna (świt — sfera ścierania się antagonistycznych sił ciemności i światła, chaosu z uporządkowanym kosmosem (BRZOWSKA-KRAJKA, 1994: 70); cmentarz — miejsce wyznaczające granicę między sferą nieoswojoną a oswojoną (ЯНЕВА, 1984: 43)), jednoznacznie wskazują na chęć

² Czasami mogą tu mieć miejsce także: wybór przywódczyni grupy łazarskiej oraz ustalenie jej składu.

podtrzymania nawiązanego już wcześniej kontaktu z „tamtym” światem. Potwierdzają to słowa towarzyszących tańcom pieśni, gdzie nieprzypadkowo pojawia się motyw drzewa kosmicznego, któremu kultura ludowa przypisuje rolę mediatora między „tym” a „tamtym” światem, oraz snu (КУЗМАНОВА, 1989: 246—247). Nie bez znaczenia pozostaje tu także sposób emisji głosu podczas wykonywanej wówczas specjalnej pieśni „на покане”. Dzięki śpiewowi na bardzo wysokich tonach, określanemu właśnie jako „покане”, realizuje się symboliczny kontakt „dołu” z „górami” — sfery *profanum* ze sferą *sacrum* (КУЗМАНОВА, 1989: 263), co zresztą wyraża treść samej pieśni: „Пасла мома, пасла мома / стадо ле по планина, / та изпасла, та изпасла / йовен ле двеста гроша. / Турила му, турила му / дзвонец ле триста гроша. / Дзвонец дръпна, дзвонец дръпна — / земня се затресе, / мома викна, вова викна — / небо се разцапи!” (КУЗМАНОВА, 1989: 269).

Faza marginalna rozpoczyna się wraz z realizacją obrzędu. Według niektórych źródeł (ВАСИЛИЕВА, 1993a: 249; КУЗМАНОВА, 1993: 88), *łazarki* obowiązuje nakaz obchodzenia wsi w kierunku ze wschodu na zachód. Co prawda ruch prawoskrętny, a więc wartościowany pozytywnie, stanowi wzorzec ruchu we wszystkich niemal działaniach rytualnych (ТОМИЦЦЫ, 1975: 90), to jednak w przypadku *rites de passage* większe znaczenie wydaje się mieć fakt, iż ruch „[...] zgodny »ze słońcem« — zarazem z ruchem księżyca, gwiazd, a więc mierników upływu czasu, rytmu dnia i nocy, miesięcy i pór roku — służy posuwaniu biegu świata i czasu w przyszłość [...]” (WASILEWSKI, 1978: 83). Przejście jednostki z jednej grupy wiekowej do drugiej, jednej pory roku w drugą, które obrzęd łazarski ma potwierdzić, urzeczywistni się tylko wtedy, gdy nastąpi otwarcie umożliwiające „skok w przyszłość, zmianę” (WASILEWSKI, 1978: 95).

Przy powitaniu grupy obrzędowej na podwórzu każdego z odwiedzanych domów zwraca uwagę — obecny w niektórych miejscach (ЗАХАРИЕВ, 1932: 190; КУЗМАНОВА, 1993: 88) — zwyczaj obsypywania *łazarek* ziarnem. Sama czynność obsypywania ziarnem jest starym symbolem oczyszczenia i przekazywania zawartych w nim życiodajnych sił (KUBIAKOWIE, 1981: 29). W obrzędzie łazarskim mamy zapewne do czynienia zarówno z jedną, jak i drugą funkcją. Wobec faktu, że jego uczestniczki, z racji zawieszenia między dwoma stanami, bycia poza czasem i społeczeństwem, traktuje się jak osoby święte i nietykalne, ale jednocześnie niebezpieczne (CZERWIŃSKA-BURSZTA, 1986: 56), obsypywanie ich ziarnem należałoby odczytywać jako działanie o charakterze apotropaicznym, mającym na celu odsunięcie zagrożenia, jakie niesie z sobą obcowanie z przedstawicielami sfery „obcego”. Jednakże, biorąc pod uwagę wegetatywne właściwości ziarna, obsypywanie nim *łazarek* — dziewcząt stojących u progu nowego życia, w którym najważniejsza będzie zdolność do prokreacji — może także oznaczać chęć obdarzenia ich siłą i płodnością (ГАБРОВСКИ, 1989: 47). Ponadto *łazaruwanie* to przecież obrzęd,

w którym zmiany zachodzące w planie społecznym przebiegają równocześnie z tymi, które mają miejsce w przyrodzie. Tak więc działania rytualne z użyciem ziarna, które według ludowych wierzeń zawiera w sobie siłę mogącą ożywiać przyrodę (ГАБРОВСКИ, 1989: 47), podejmowane na początku roku wegetatywnego, kiedy roślinność budzi się z zimowego snu, mają tu spełniać jeszcze jedną istotną funkcję. Ich zadaniem jest wpływanie na wegetację, a w konsekwencji zapewnienie urodzaju na najbliższy rok — w jednym z rejonów Bułgarii, zaraz po tym, jak gospodyni obsypie je ziarnem, *łazarki* śpiewają: „Родило се, преродило, / Та на земята натегнало: / От два класта шиник жито, / От два грозда ведро вино” (ЗАХАРИЕВ, 1932: 190).

Działania podejmowane przez grupę obrzędową w obejściach odwiedzanych domów (*Българска митология...*, 2006: 182) lub w specjalnie wyznaczonej przestrzeni publicznej: na cmentarzu (КУЗМАНОВА, 1989: 247), w karczmie (ЙОРДАНОВА, 1996: 136—139), na placu wiejskim (АНГЕЛОВА, 1960: 725), charakteryzuje, właściwe fazie marginalnej obrzędu, balansowanie między dwoma światami. Najważniejszy element kodu akcyjnego tego etapu to taniec obrzędowy. Wykonywany przez osoby predestynowane do roli międzysferycznych mediatorów, w miejscach stanowiących punkty graniczne między „tym” a „tamtym” światem (podwórze, cmentarz, karczma (ЯНЕВА, 1984: 43; KOWALSKA, 1985: 77)) lub w samym centrum świata „swego” (plac wiejski (ELIADE, 1993: 65—67)), służy nawiązaniu kontaktu z *sacrum*, co ma być gwarantem spełnienia życzeń zawartych w towarzyszących mu pieśniach. W praktyce oznacza to uzyskanie zgody na dokonanie się przejścia. Pieśni wykonywane przez *łazarki* nie są bowiem niczym innym, jak swoistą ilustracją zmian, jakie właśnie dokonują się w życiu członków wiejskiej społeczności. I tak oto cykl paniński (*łazarki* występują w obrzędzie w podwójnej roli — jako postaci obrzędowe i jako realne mieszkanki wsi) tworzą pieśni wyznaczające poszczególne etapy wchodzenia dziewczyny w dorosłe życie: zostaje panną — obiektem zainteresowania rówieśników płci przeciwnej, znajduje chłopaka, zostaje narzeczoną. Podobnie jest w przypadku pieśni, których adresatami są kawalerowie — pokazani tu we właściwej im roli „poszukiwaczy żony”. Poszczególne grupy tematyczne, w jakie łączą się pieśni cyklu kawalerskiego, odpowiadają tym, które występują w cyklu panińskim: chłopak zaczyna szukać dla siebie dziewczyny, znalazł właściwą kandydatkę na żonę, jest już zaręczony. Zmiany, które następują w życiu dziewcząt i chłopców (z perspektywy tych zachodzących w obrzędzie), pociągają za sobą reakcję ich rodziców — w cyklu gospodarskim przeważają pieśni o tematyce weselnej, wzywające gospodarzy do poszukiwania synowej/zięcia czy też przygotowania się na przyjęcie swatów. Z kolei dla pieśni adresowanych do młodocianych grupy, która już wkrótce zajmie miejsce panien i kawalerów, charakterystyczny jest motyw dziewczynki i chłopca w ich przyszłych rolach społecznych.

Warto przy tej okazji zwrócić uwagę na status słowa w obrzędzie. W sytuacji obrzędowej (w czasie świątecznym, niezwykłym, w przestrzeni rytualnie nacechowanej) wypowiedzianie słów staje się tożsame działaniu (MALINOWSKI, 1987: 103). Mowa i działanie są tu w równym stopniu materialne (KAMIŃSKI, 1991: 167). A zatem słowa, które wymawiają *lazarki*, mają moc sprawczą, kreują rzeczywistość — mogą oddziaływać na świat fizyczny, powodują w nim zmiany, stwarzają nowe stany rzeczy (ENGELKING, 1991: 158). Uczestniczące w obrzędzie dziewczęta wiedzą, że „mówiąc to, powodują, że tak się stanie”, o czym może świadczyć użycie form czasu teraźniejszego lub przeszłego dla wyrażenia tego, co ma nastąpić w przyszłości. (Chłopak, który **poszedł** na łowy zamiast zwierzęcia „**złowil**” dziewczynę — właśnie **prowadzi** ją do domu).

Analiza pieśni łazarskich pokazuje, jak w niewielkim stopniu jest w nich obecny motyw przejścia w planie kosmicznym. Zwyczajowe formuły zawierające życzenia pomyślności, co w realiach wiejskich oznacza urodzaj na polach, pojawiają się sporadycznie — i tylko — w cyklu gospodarskim. Ten widoczny w pieśniach brak odniesień do zmiany, jaka podczas realizacji obrzędu łazarskiego dokonuje się w przyrodzie, rekompensuje towarzyszący im taniec. W wielu rejonach Bułgarii tańczące w szeregu *lazarki* w pewnym momencie wykonują obroty wokół własnej osi: „Завърни се на лево, Лазаре, / Завърни се на десно. Лазаре” (КОНСТАНТИНОВ, 1891/4: 15/6). Kierunkowi w lewo, „pod słońce” — waloryzowanemu ujemnie, odpowiadają takie kategorie, jak: do tyłu, w dół, natomiast kategorialne odpowiedniki wartościowanego dodatnio kierunku w prawo, „ze słońcem”, to: do przodu i do góry. Połączenie tych dwu przeciwstawnych kierunków w jednym elemencie formy ruchu sprawia, że nabierają one nowego znaczenia. *Lazarki* wykonujące obrót wokół własnej osi (raz w lewo, raz w prawo) wyrażają archetyp wędrowni żyiodajnej mocy — ze sfery *sacrum* (góra) ku człowiekowi i ziemi (dół) oraz od człowieka (w niezwykłym czasie przejścia są nosicielkami sił płodności) ku sferze *sacrum* (KOWALSKA, 1985: 74—75). Efektem tego współdziałania ma być właśnie zapewnienie urodzaju, będącego konsekwencją pomyślnego przejścia zimy w wiosnę.

W zamian za pieśni-życzenia *lazarki* otrzymują dary. Obdarowywanie nie jest tu tylko zwykłym gestem podziękowania. Dar ma znaczenie ofiary, jaką za pośrednictwem uczestniczek obrzędu składa się tym, od których zależy spełnienie życzeń. Z punktu widzenia człowieka o orientacji tradycyjnej oczywiste jest bowiem, że to właśnie „duchy zmarłych przodków i bogowie są prawdziwymi właścicielami rzeczy i dóbr tego świata” (MAUSS, 1973: 232).

W wielu rejonach do obligatoryjnych w tej fazie obrzędu należą jeszcze odwiedziny studni, źródeł lub rzeki. Najczęściej odbywa się wówczas tzw. *kumiczenie* — puszczając na wodę kawałki chleba (ВАСИЛИЕВА, 1993a: 249; РАДОВЕВ, 1984: 8) lub brzożowe wianki (ДРАЖЕВА, 1980: 442; ВАСИЛИЕВА, 1974: 329; ВАСИЛИЕВА, 1985: 220), *lazarki* wybierają *kumicę* lub *kuma*, u których

(podczas ostatniego etapu obrzędu) będą spożywać rytualny posiłek. Zarówno przestrzeń — miejsca związane z wodą — jak i sama czynność puszczania na wodę przedmiotów, zwłaszcza zaś chleba uważanego za pożywienie na poły ludzkie, na poły boskie (KUBIAKOWIE, 1981: 30), wskazują na ofiarny charakter podejmowanych tu działań. Byłaby to zatem kolejna próba nawiązania łączności ze sferą *sacrum*.

W obrębie fazy włączenia wykonywane są czynności o charakterze kolektywnym, sygnalizujące dokonanie się zmiany. Do takich należy — odnotowywane przez większość źródeł (ВАСИЛИЕВА, 1993a: 249; ДРАЖЕВА, 1980: 442; ВАСИЛИЕВА, 1985: 220; ВАСИЛИЕВА, 1974: 327—328; ВАСИЛИЕВА, 1993b: 189) — *choro*, które *lazarki* tańczą na placu wiejskim w obecności mieszkańców wsi. Nie jest kwestią przypadku, że jest ono „zamknięte”. Korowód uczestniczek obrzędu, tworzący zamknięty krąg, symbolizuje zmianę, jaka dokonała się w ich życiu — „zamknięcie” w nowym stanie. Będąc od tej chwili pełnoprawnymi członkami nowej grupy społeczno-wiekowej, przez zgromadzonych na placu mieszkańców wsi, a zwłaszcza młodych chłopców i ich rodziny, postrzegane są już jako potencjalne kandydatki na żony i synowe. Potwierdza to zwyczaj zabierania *lazarkom* ich bukiecików, który czasami towarzyszy temu etapowi obrzędu — chłopak lub występująca w jego imieniu matka mogą poprosić o bukiecik dziewczyny, okazując tym samym zainteresowanie nią jako kandydatką na przyszłą żonę i synową (КУЗМАНОВА, 1989: 254). Nie bez znaczenia — choć nie dla uczestniczących w obrzędzie dziewcząt — jest tu także tempo, w jakim tańczone jest *choro*. Żywiolowy ruch (stąd nazwa *chora* — *буенец*, od *буен* ‘żywiolowy, gwałtowny, bujny (o roślinności)’) ma w sposób magiczny oddziaływać na przyrodę, pobudzając ją do życia (АРНАУДОВ, 1996: 231).

„Zamknięte” *choro* na placu wiejskim nie jest jedynym działaniem rytualnym służącym potwierdzeniu nowego statusu uczestniczących w obrzędzie dziewcząt. Podobną rolę odgrywa — występujące w kilku miejscach (СТОИН, 1956: 207—208; АРНАУДОВ, 1930: 34) — obrzędowe huśtanie. W tradycji ludowej czynność ta zarezerwowana jest przede wszystkim dla dziewcząt i chłopców, którzy osiągnęli już dojrzałość fizyczną bądź są jej bliscy. Traktuje się ją jako magiczny sposób na wywołanie zmiany statusu społecznego dziewczyny i chłopaka, umożliwiającego im zawarcie związku małżeńskiego. Właściwy huśtaniu ruch ku górze i z powrotem ku dołowi w planie metafizycznym koreluje bowiem z nieustabilizowaną, chwiejną pozycją społeczną tych, którzy w nim uczestniczą. Przejście z jednej grupy społecznej do drugiej odbywa się na przecięciu sfery ziemi i nieba, a huśtanie umożliwia osiągnięcie tego punktu (АГАПКИНА, 1996: 227—228). Jednocześnie czynność podnoszenia, wznoszenia, ruch ku górze mogą tu symbolizować bujny wzrost roślinności (МОШЫНСКИ, 1967: 293), co potwierdzają okrzyki *lazarek*, jakie w jednym z rejonów Bułgarii towarzyszą obrzędowemu huśtaniu: „По-високо люшкайте, да е високо житото!” (СТОИН, 1956: 208).

O dokonaniu się przejścia — symbolicznej zmiany w statusie społeczno-rodzinnym uczestniczek obrzędu — mogą także świadczyć, notowane przez niektóre źródła (ЙОРДАНОВА, 1996: 143; ВАСИЛИЕВА, 1974: 328), spotkania *lazarek* z młodymi mężatkami — grupą społeczną, która teraz jest im najbliższa.

Udział w *lazaruwanie*, dzięki któremu dziewczyna uzyskuje prawo do zawarcia związku małżeńskiego, stanowi swoisty prolog wesela. Tłumaczy to dość wyraźnie obecną, właśnie w tej fazie obrzędu, perspektywę rychłego ożenku, który czeka każdą z *lazarek*. I tak oto w jednym z lokalnych wariantów *lazaruwanie*, jeszcze przed *choro* na wiejskim placu, grupa obrzędowa udaje się do domu swej przywódczyni, by podzielić się na *kudy* — mniejsze grupy, na czele których stoją dziewczęta już zaręczone (uczestniczkami obrzędu są tu: dziewczęta — *момичета*, panny — *моми*, i narzeczone — *годенуци*). Potem każda *kuda* wyrusza do domu kawalera zaręczonego z *lazarką-godenicą*, gdzie dochodzi do wymiany darów między jego wybranką a matką (ЙОРДАНОВА, 1996: 140—143). Tak więc mamy tu do czynienia z powtórzeniem czynności właściwej obrzędowi weselnemu — obdarowywania przyszłej synowej przez świerkę, które ma miejsce zaraz po zaręczynach i oznacza przyjęcie dziewczyny do nowej rodziny (ЙОРДАНОВА, 1996: 176). Odwiedziny *lazarek* w domach zaręczonych chłopców można zatem odczytywać jako rodzaj „próby generalnej” przed właściwym faktem obrzędowym. Tak też zapewne należałoby traktować, obecny w wielu rejonach Bułgarii, zwyczaj rytualnego milczenia, jaki obowiązuje *lazarki* wobec *kuma* (rekrutującego się z grona miejscowych chłopców) (ВАСИЛИЕВА, 1993b: 189; АНГЕЛОВА, 1960: 728) lub *kumicy* (*kumy*, *krystnicy*, *kalimany*) — przywódczyni grupy (БАКАРЕЛСКИ, 1932: 177) bądź specjalnie do tej roli wybranej *lazarki*³ (КУЗМАНОВА, 1989: 248). Nawiązuje on do tzw. *зовеене* — uroczystego milczenia młodej mężatki wobec osób o wysokim statusie socjalnym (*kuma*, *kumicy*), jakie ma miejsce w okresie wprowadzania jej do nowej rodziny (БЕНОВСКА-СЪБКОВА, 1995: 151). W obu przypadkach milczenie (swego rodzaju post) może być odczytywane jako symbol oczyszczenia (WROCLAWSKI, 1984: 49) — przed zmianą statusu i powrotem do sfery *profanum* jednostka uczestnicząca w obrzędzie przejścia zostaje poddana zabiegom, których celem jest pozbawienie jej cech niebezpieczeństwa i wyjątkowości, jakich nabyła, obcując z *sacrum* (Słownik..., 1987: 260). Jednakże w milczeniu tak *lazarki*, jak i młodej mężatki można dopatrywać się także metonimii śmierci (TOKARSKA, WASILEWSKI, ZMYSŁOWSKA, 1981: 94). Dorastająca dziewczyna, zanim zostanie przyjęta do grupy oczekujących na ślub, podobnie jak młoda mężatka, zanim zostanie w pełni zaakceptowana przez rodzinę męża, przechodzi fazę wyłączenia, w której zostaje symbolicznie uśmiercona, czego przejawem ma być właśnie milczenie — zawieszenie życia w jednym z jego

³ W jednym z rejonów Bułgarii na *kumicę* wybiera się małą (2—5-letnią) dziewczynkę (Стоин, 1956: 206).

najważniejszych aspektów (jako kontaktu społecznego). Ponowne symboliczne narodziny i włączenie do nowego środowiska mają miejsce podczas tzw. *отговяване* — uroczystego przerwania milczenia. W *lazaruwanie* odbywa się ono podczas rytualnego posiłku spożywanego przez *lazarki* w gościnie u *kumicy* (СТОИН, 1956: 206) czy *kuma* (ВАСИЛИЕВА, 1993b: 189; АНГЕЛОВА, 1960: 727). Jednak sam rytualny poczęstunek spełnia znacznie ważniejsze funkcje. Z jednej strony stanowi formę ofiary — dar dla mieszkańców sfery „obcego”, dzięki którym możliwa stała się kreacja nowego stanu (wskazuje na to postny charakter potraw, właściwy także obrzędom zadusznym), z drugiej zaś — co dla ostatniego etapu obrzędu jest szczególnie ważne — stwarza możliwość ponownego włączenia *lazarok* do społeczności, zespolenia z nią (ЯНЕВА, 1984: 43). Uczestnictwo w rytualnym posiłku staje się aktem desakralizacji, powrotu do sfery *profanum*.

Analiza semantyczna kodu akcjonalnego bułgarskiego *lazaruwanie* wyraźnie pokazuje, że w obrzędzie czynność praktycznie nigdy nie ma własnej symbolicznej motywacji. Właściwe odczytanie sensu działań podejmowanych podczas realizacji obrzędu staje się więc możliwe tylko wówczas, gdy weźmiemy pod uwagę wszystkie inne występujące w nim elementy znakowe: wykonawcę, adresata, obiekt, instrument, czas i przestrzeń. W zależności od tego, który z tych komponentów będzie dominować, symbolika czynności może uzyskać akcent personalny (taniec *lazarok* towarzyszący pieśniom-życzeniom, obdarowywanie ich), instrumentalny (obsypywanie *lazarok* ziarnem, rytualny poczęstunek w fazie włączenia), temporalny lub przestrzenny (właściwa faza wyłączenia rytualna separacja grupy obrzędowej, czynności podejmowane w miejscach związanych z wodą). Bywają jednak i takie sytuacje, gdy w czynności rytualnej dominuje semantyka akcjonalna (obchodzenie wsi w ściśle określonym kierunku, „zamknięte” *choro* na placu wiejskim). Interesujące są także działania (lub ich zaniechanie), będące zapożyczeniami z innych obrzędów, nacechowane semantyką tych kontekstów, w których pojawiły się wcześniej (charakterystyczne dla obrzędu weselnego rytualne *завеене* i *отговяване*, wymiana darów między narzeczoną i przyszłą świekrą) (ТОЛСТАЯ, 1994: 68—70).

Literatura

- BRZOWSKA-KRAJKA A., 1994: *Symbolika dobowego cyklu powszedniego w polskim folklorze*. Lublin.
- CZERWIŃSKA-BURSZA H., 1986: *Teoria rytów przejścia Arnolda Van Gennepa i jej realizacja na gruncie strukturalistycznym*. „Lud”, T. 70, s. 51—65.

- ELIADE M., 1993: *Sacrum, mit, historia*. Przeł. A. TATARKIEWICZ. Warszawa.
- ENGELKING A., 1991: *Magiczna moc słowa w polskiej kulturze ludowej*. W: „Język a Kultura”. T. 1: *Podstawowe pojęcia i problemy*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 157—165.
- KAMIŃSKI M., 1991: *O lokalistycznej interpretacji świata w magii*. W: „Język a Kultura”. T. 1: *Podstawowe pojęcia i problemy*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 167—171.
- KOWALSKA J., 1985: *Środki i mechanizm przekazu tanecznego*. „Etnografia Polska”, T. 29, z. 2, s. 63—82.
- KUBIAKOWIE I., K., 1981: *Chleb w tradycji ludowej*. Warszawa.
- MALINOWSKI B., 1987: *Ogrody koralowe i ich magia. Język magii i ogrodnictwa*. Warszawa.
- MAUSS M., 1973: *Szkic o darze*. W: *Socjologia i antropologia*. Przeł. M. KRÓL, K. POMIAN, J. CZACKI. Warszawa, s. 211—415.
- MOSZYŃSKI K., 1967: *Kultura ludowa Słowian*. T. 2. Warszawa.
- Słownik etnologiczny — terminy ogólne*. 1987. Red. Z. STASZCZAK. Warszawa.
- TOKARSKA J., WASILEWSKI J.S., ZMYŚŁOWSKA M., 1981: *Śmierć jako organizator kultury*. „Etnografia Polska”, T. 26, z. 1, s. 79—113.
- TOMICCY J., R., 1975: *Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka*. Warszawa.
- WASILEWSKI J.S., 1978: *Symbolika ruchu obrotowego i rytualnej inwersji*. „Etnografia Polska”, T. 22, z. 1, s. 81—107.
- WASILEWSKI J.S., 1980: *Podarować — znaleźć — zgubić — zbłądzić. Niektóre kategorie języka symbolicznego związane z opozycją życie — śmierć*. „Etnografia Polska”, T. 24, z. 1, s. 283—298.
- WROCŁAWSKI K., 1984: *O pieśni „Jana i Słońce” ze zbioru braci Miladinowów*. В: *Животот и делото на браќа Миладиновци*. Скопје, s. 39—53.
- ZADROŻYŃSKA A., 1985: *Powtarzać czas początku*. Cz. 1: *O świętowaniu dorocznych świąt w Polsce*. Warszawa.
- АГАПКИНА Т.А., 1996: *Концепт движения в обрядовой мифологии славян (на материале календарного цикла)*. В: *Концепт движения в языке и культуре*. Москва, s. 213—254.
- АНГЕЛОВА Р., 1960: *Лазаруване в село Бояново*. В: *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски*. София, s. 709—730.
- АРНАУДОВ М., 1930: *Фолклорни приноси от Родопско*. В: *Сборник на народни умотворения и народопис*. Кн. 38. София, s. 34.
- АРНАУДОВ М., 1996: *Очерци по български фолклор*. Т. 2. София.
- БЕНОВСКА-СЪБКОВА М., 1995: *Змеят в българския фолклор*. София.
- Българска митология. Енциклопедичен речник*. 2006. Ред. А. СТОЙНЕВ. София.
- ВАКАРЕЛСКИ Х., 1932: *Лазарици в Софийско*. В: *Известия на Народния етнографски музей в София*. Кн. 10—11. София, s. 176—187.
- ВАСИЛИЕВА М., 1974: *Пролетно-летни празници и обичаи*. В: *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. София, s. 326—329.
- ВАСИЛИЕВА М., 1985: *Пролетно-летни празници и обичаи*. В: *Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания*. София, s. 215—221.
- ВАСИЛИЕВА М., 1993а: *Пролетни обичаи и обреди*. В: *Софийски край. Етнографски и езикови проучвания*. София, s. 249—251.
- ВАСИЛИЕВА М., 1993б: *Пролетни празници и обичаи*. В: *История и култура на Карнобатския край*. Т. 3. София, s. 186—197.

- ГАБРОВСКИ М., 1989: *Преходът между старата и новата година у българите*. В: *Етнографски проблеми на народната духовна култура*. София, s. 12—49.
- ДАСКАЛОВА-ЖЕЛЯЗКОВА Н., 1989: *Пролетни празници и обичаи*. В: *Кариоти. Етническа принадлежност и културно-битови черти в края на XIX и началото на XX век*. София, s. 99—109.
- ДРАЖЕВА Р., 1980: *Пролетно-летни празници и обичаи*. В: *Пирински край. Етнографски фолклорни и езикови проучвания*. София, s. 440—442.
- КАМЕНОВА А.П., 1992: *Пролетни обичаи от Чипровци*. „Българска етнография”, кн. 4, s. 40—46.
- КОНСТАНТИНОВ Х., 1891: *Лазарски песни от Вакарел*. В: *Сборник на народни умотворения, наука и книжнина*. Кн. 4. София, s. 14—15.
- КУЗМАНОВА В., 1989: *Лазаруването в Санданско и общобългарското лазаруване*. В: *Единство на българската фолклорна традиция*. София, s. 242—273.
- КУЗМАНОВА В., 1993: *Лазаруване с кукла*. „Български фолклор”, кн. 1, s. 84—93.
- РАДОВЕЦ Ц., 1984: *Буенец — игра предпролетна*. „Отечествен фронт”, № 118558, 13. IV, s. 8.
- СПАСОВ С., 1891: *Лазарски песни от Софийско*. В: *Сборник на народни умотворения, наука и книжнина*. Кн. 5. София, s. 17—21.
- СТАМЕНОВА Ж., 1986: *Пролетно-летни цикъл*. В: *Пловдивски край. Етнографски и езикови проучвания*. София, s. 265—267.
- СТОИН Е., 1956: *Лазаруване в село Негушево (Елинпелинско)*. В: *Известия на Института за музикознание на БАН*. Кн. 2—3. София, s. 189—213.
- ТОЛСТАЯ С.М., 1994: *К характеристике акционального кода традиционной культуры*. В: *Валканские чтения 3. Лингво-этнокультурная история. Балкан и Восточная Европа. Тезисы и материалы симпозиума*. Москва, s. 68—71.
- ТОЛСТОЙ Н.И., 1995: *Вторичная функция обрядового символа*. В: *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*. Москва, s. 167—184.
- ЗАХАРИЕВ Й., 1932: *Лазаруване в Каменица*. В: *Известия на Народния етнографски музей в София*. Кн. 10—11. София, s. 187—202.
- ЙОРДАНОВА Л., 1996: *Обичани обичаи*. София.
- ЯНЕВА С., 1984: *Функциите на хляба в обряда*. „Български фолклор”, кн. 3, s. 43.

JOANNA MLECZKO

Semantic categories of the „text” of the bulgarian rite *lazaruwane*

Action code

Summary

The article is an attempt to answer the question about the position that the semantic category of activities occupies in the peculiar culture „text”, which is a rite. The issue is discussed based on an example of a Bulgarian rite of the spring cycle — *lazaruwane*. It belongs to the so-called *rites de passages* — rites that in a symbolic way express changes which occur in the life of an individual as well as in nature (the participants of *lazaruwane* are young unmarried women, who thanks to their participation in the rite become included in a new social group, which is accompanied by the transition from winter to spring).

The semantic analysis of the elements of *lazaruwane* action code shows clearly that within the rite an activity has practically no symbolic motivation of its own. A proper interpretation of the meaning of ritual activities is possible when we take into consideration not only the very sense of the rites but also all other sign elements present within it: the performer, addressee, object, instrument, time and space. Depending on the domination of one of these components, the symbolism of activities may acquire different accents: personal (a girls' dance accompanying songs — wishes during the realisation of the marginal phase), objective (ritual meal in the phase of inclusion), temporal (staying overnight in the house of one of the girls during the preparations for the rite realisation in the inclusion phase), or spatial (activities undertaken in places related to water in the marginal phase).

Przełożyła Irena Polańska

Йоанна Млечко

Семантические категории „текста” болгарского обряда лазаруване
Акциональный код

Резюме

Статья является пробой ответа на вопрос места, какое в своеобразном „тексте” культуры, который представляет собой обряд, занимает семантическая категория действия. Эту проблему обсуждено на примере болгарского обряда весеннего цикла — лазаруване. Принадлежит он к так называемым *rites de passage* — обрядам, которые символическим способом выражают смены происходящие в жизни человека и природы (участники лазаруване это девушки в предсупружеском возрасте, которые — благодаря участия в нем — будут включены в новую общественную группу и это сопровождается переходом зимы, в весну).

Семантический анализ элементов акционального кода лазаруване показывает, что в обряде действие практически никогда не имеет собственной символической мотивировки. Свойственное прочтение значения ритуальных действий является возможным тогда, когда мы возьмем во внимание не только сам смысл обряда, но тоже все другие, выступающие в нем знаковые элементы: исполнителя, адресата, объект, предмет, время, пространство. В зависимости от того, который с этих компонентов будет доминировать, символика действий, может получить личный акцент (танец девушек сопровождающий песням — пожеланиям во время периферийной фазы), предметный (ритуальное угашение во фазе включения), темпоральный (ночевание дома одной из девушек во время реализации обряда во фазе выключения), пространственный (действия поднимающие в местах связанных с водой в периферийной фазе).

МАРГАРИТА НАДЕЛЬ-ЧЕРВИНЬСКА
Катовице—Сосновец

Семантика категории пространства в этиологических легендах болгар

Записи этиологических болгарских преданий и легенд, опубликованные Е. Огняновой, представляют собой редкий и трудный для собирания материал устных народных рассказов, не учтенных¹, в частности, в многотомном академическом издании фольклора болгар. Предания эти, «оцветени със значителна доза митическа багра» (Огнянова, 1984: 6), наивны, поскольку, как пишет сама Огнянова, неведомые их творцы «в обяснението на всяко нещо в природата и живота те поставяли човека с неговите добри или лоши качества» (Огнянова, 1984: 5).

На то это и устные рассказы, чтобы в них реальность событий, важных для болгар в контексте национального самосознания, тесно переплеталась с событиями и деталями ирреальными: «В някои от историческите предания и легенди съзираме основата на действително историческо събитие, станало в определено селище, местност и време, както и имена на исторически личности, играли роля в съдбините на български народ. Обаче към тях има толкова измислени ситуации, поетически напластявания, поверия и суеверия, че истината едва прозира» (Огнянова, 1984: 6).

И этим тексты, анализируемые нами в статье, особенно интересны, поскольку являются рассказами мифологическими, т.е. текстами, реальная действительность в которых организована — народным видением мира — по своим особым законам. Так, реальное *пространство* текста легенды, о котором дальше пойдет речь в статье, приобретает в устной народной интерпретации черты и признаки *пространства* мифического, живущего особенной жизнью, — но не сказочной, а как бы полуреальной.

¹ Во всяком случае, на момент издания данного сборника текстов.

«И даже если носитель² такого индивидуального образа пространства, — как отмечает В. Топоров, — склонен — сознательно или бессознательно — соотносить его с геометризованным гомогенным, непрерывным, бесконечно делимым и равным самому себе в каждой его части «ньютоновым» пространством, то «объективизирует» он его и «покоряет» (овладевает им), если пользоваться терминологией Гейдеггера (HEIDEGGER, 1969), существенно *иначе*, чем «средний» потребитель пространства. Но, естественно, индивидуальные образы пространства, как правило, имеют дело не с профаническим и усредненным пространством, но с гораздо более богатым — семантизированным и/или сакрализированным — пространством» (Топоров, 1995: 446).

1. **В мифе и сказке пространство всегда сакральное** (Элиаде, 1994: 22—23), даже в том случае, когда это *пространство человеческой жизни* (дом, поселение, хозяйство). В предании и легенде, как и в мифологическом рассказе, быличке, *пространство* реальное, но как бы мифопоэтизированное. В этом случае некоторыми чертами сакральности наделяется *профанное пространство*, обыденное.

Для текстов фольклорной сказки (и мифа как текста) характерно, прежде всего, полюсное противопоставление мифического *пространства* на 'свое' (как безопасное) и 'чужое' (как страшное, потенциально опасное для человека) — в контексте таких традиционных семантических оппозиций, как 'близкое' / 'далекое', 'знакомое' / 'незнакомое', 'освоенное' / 'неосвоенное' и, наконец, как 'видимое' / 'невидимое'. Для легенды и предания актуальна оппозиция иного рода: 'свое' / 'не свое', возможно 'ничье' (как 'близкое' / 'не очень далекое', 'знакомое' / 'не совсем знакомое', а также как 'освоенное' / 'в меру освоенное' или 'недостаточно освоенное', 'видимое' / 'то, что можно увидеть').

Сначала, однако, представим болгарский топонимический материал, с помощью которого будут далее проиллюстрированы теоретические положения нашей статьи. И, поскольку, как говорил Козьма Прутков³, «нельзя объять необъятное», остановимся в статье только на анализе легендарных болгарских топонимических названий (оронимов), обозначающих в условиях местного ландшафта *горы*⁴ и *горные вершины*. Однако семантика *пространства*, как в сказке, так и в легенде, весьма сложна для описания, поскольку структурно-семантические элементы языка фольклора в любой национальной традиции воссоздают мифологическую 'модель мира'. В сказке сия модель может и должна разворачиваться для

² В нашем случае — этнический коллектив.

³ Пародийная личность (маска) литератора-чиновника, созданная гр. А.К. Толстым и братьями В.М. и А.М. Жемчужниковыми (РП 1990, 2: 171—173).

⁴ См. нашу работу, посвященную этой проблеме в языке европейских фольклоров, в польском переложении д-р Ядвиги Грацла: *Polska „szklana góra...”*.

*пространства сакрального текста*⁵ двояко — как *пространство пространства* (мифического) и как *пространство времени* (также мифического). В легенде, условно привязанной, в псевдоисторическом легендарном контексте, к условно (и приблизительно) определенному времени, моделируется исключительно *пространство пространства* (мифическое). Одновременно с тем *пространство времени* (псевдореалистическое) как бы «объективно присутствует» в сознании носителя традиции, который хранит в памяти данный устный текст.

Поскольку ‘свое’ и ‘чужое’ соотносимы в мифологической ‘модели мира’ как *этот свет* и *тот свет*, *мир живых* и *мир мертвых*, ‘человеческое’ и ‘нечеловеческое’ (реальное — ирреальное), то ‘не своему’ отводится в сказочной модели место промежуточное, срединное, между *этим* и *тем* мифическими *пространствами*. В легенде же, как мы убедимся ниже, при анализе материала, существует только одно — промежуточное, срединное (в меру освоенное и в меру опасное для человека) — *пространство*. В легенде оно будет полуреальное, или, скорее, псевдореальное, потому что в нем происходят ирреальные вещи — превращения людей в значимые фрагменты реального — не мифического — ландшафта.

2. Фрагменты реальных болгарских ландшафтов с названиями, имеющими мифологическую мотивацию. Так, в одной из этимологических легенд «старая жена», когда ее превращает в каменную вершину — под названием *Врх Баба* — разгневанный месяц Март, или *баба Марта* [*Врх Баба в Ботевградския Балкан*. // (Огнянова, 1984: 32—33)], как раз находится, вместе со своими козами на горном выпасе, высоко в горах. И, видимо, ‘высоко’, раз сама становится не просто ‘горой’, а ‘вершиной горы’. В фольклорной сказке с персонифицированными *двенадцатью месяцами* встречается, разговаривает (выходит на мифический контакт) *бедная падчерица*, которую посылает в зимний (вероятно *новогодний*) лес *злая мачеха*. И потому «старая жена» болгарской легенды, первоначально *любимица* [великанши-нечеловека] *Марты* (женской персонификации сурового капризного месяца), видимо, и есть та самая сказочная *падчерица* — постаревшая, приобретающая реальные человеческие черты (в том числе и людскую *немудрость*, глупость).

Другая каменная зубчатая вершина, или выдающийся верх ее, получает свое название *врх Соколов зъб* тогда, когда — в неопределенном мифическом времени *прошлого* — с него на коне прыгает вниз, чтоб не поддаться врагам, «Сокол, младият кърджалия». Он культурный герой, защитник обездоленных, которому удалось спасти из полона красавицу-сестру [*Соколов зъб над Тетевен*. // (Огнянова, 1984: 33—37)]. О «волшебном происхождении героя» (Пропп, 1986; Мелетинский, 1976 и 2005) сви-

⁵ Каковым всегда является текст фольклорной сказки.

детельствует его имя, *Сокол*, которое соотносит его с героями славянских сказок. У восточных славян это, нпр., *Финист*, или *Фенист*, — *ясный сокол* (умирающий и возрождающийся, его перо горит огнем; ср.: *птица Феникс*).

Все это свидетельствует, как, в частности, пишет Н. Криничная по поводу возникновения персонажей народных преданий, о следующем: «В связи с демифологизацией и дегиперболизацией соответствующих элементов, которые осуществляются по мере эволюции образа в системе предания, *былые архаические формы все более наполняются реалистическим содержанием*. Сочетаясь с другими, «разнокорневыми» либо разностадийными (часто стихийно-реалистическими) элементами, реалистические компоненты в конечном итоге определяют основное содержание образа, что наблюдается преимущественно уже в поздних преданиях» (Криничная, 1988: 20—21). Мифические сказочные герои со временем «переносятся» в мир людей, обретая при этом мнимую реальность человеческих черт. Соответственно, и обитают они теперь, в сознании носителя национальной традиции, в мнимо реальном мире, как бы среди реальности быта и невыдуманных жителей конкретного географического пространства.

Но затем, поддаваясь в фольклорной легенде мифической метаморфозе, свойственной исключительно этиологическим мифам, эти же псевдореальные персонажи оборачиваются значимыми для мироощущения жителей конкретной местности *фрагментами ландшафта*. «Стара жена» становится горой (горной вершиной) — кара за проступок, а «Сокол, младият кърджалия» — самым большим уступом горной гряды, в память о геройском поступке. Вершина *врѣх Мургаиш* также получает свое название по имени героя, обладавшего такой нечеловеческой — мифической — силой, что смог выполнить «трудную задачу»⁶, которую задавала всем искателям своей руки чрезмерно гордая «много красива мома». Сказочной силы герой «метнал девойката на гърба си и като хала полетял нагоре из стръмното — не усещал ни тежест, ни умора», однако «пристигнал до целта, той се строполил мъртъв на тревата» [*Врѣх Мургаиш*. // (Огнянова, 1984: 30—32)] — в память о геройском поступке. Аналогично возникают топонимические названия *Радина панина* и *Радин кладенец* [*Радина панина*. // (Огнянова, 1984: 21—22)].

Как кара за проступок (нарушение свадебного запрета мужчинам видеть лицо невесты прежде, чем его откроет жених) — «останало и името на камъните — *Сватове*»: ветер поднял покрывало невесты, которую сваты везли к жениху, тут пораженный ее несказанной красотой «кумът, като видял, че булката е такава приказна хубавица, от милост се надве-

⁶ Типично для сюжета волшебной сказки. См. там же, у В. Проппа.

сил от коня да я целуне», «а сватовете, како видели какъв срам ще стори кумът, от ужас се вкаменили и до днес стоят така» [*За камъните «Сватове» край село Стоб, Кюстендилско.* // (Огнянова, 1984: 26)]. Мотив последней легенды соотносится со сказочным: один из братьев (иногда названных братьев) обманом уводит красавицу невесту, обрекая настоящего жениха на верную смерть. Аналогична легенда *Каменните пирамиди край село Кътина, Софийско* (Огнянова, 1984: 60—62). В этом случае невеста нарушает запрет *оборачиваться* и *смотреть назад*, отчего сваты окаменевают. См. также тексты *Невестин камък край Триград, Тодорини кукли, Каменните кули на Стовци* (стоят стоймя, о чудом уцелевших овцах) (Огнянова, 1984: 63—64, 47—49, 50—510). Последние камни, что для данных легенд исключение, не связаны с именем человека.

Называние горных вершин и других элементов реального ландшафта в исторических преданиях совсем иного рода. В Старой Планине, нпр., «останало името на върха — *Марагидик*» и есть «падина, която хората нарекли *Падиша*» (в нее падали турки, убитые в горном сражении героем *Крали Марко*). Вершина *Марагидик* названа так потому, что, восхищенные удалью Марко, турки кричали: «Мара гиди, мара гиди» [*Врѣх Марагидик в Стара Планина.* // (Огнянова, 1984: 27—29)]. В другом месте Болгарии, в Риле, между двумя ландшафтными возвышениями (оронимы *Айгидик* и *Кадиин врѣх*) есть низинная местность, носящая название *Кадиин гроб*. В этой местности и располагалось спорное «пасбище» и «мнозина селяни паднали жертва при кървави разпри за това пасбище, но спогодба и разбирателство не постигнали». Наконец «направили жалба до турския паша» и «той изпратил един кадия да огледа мястото и да присъди чие да бъде» [*Кадиин гроб в Рила.* // (Огнянова, 1984: 24—25)]. Справедливое решение кадия крестьянам не пришлось по душе, поэтому воюющие стороны объединились и все вместе убили разумного мудреца. Судя по тому, что гора называется *Кадиин врѣх*, именно на ее склонах находилось удобное пастбище для скота.

Последнее устное предание носит характер притчи, следующее, видимо, позднее — христианского предания. Около Дряновского монастыря, в честь двух сестер, героически отказавшихся, по настоянию турков, сменить свои болгарские имена и веру, «народът нареклъ скалите *Момини* или *Момарини* (т.е. Девичьи скалы), а водата, дето блика от една пещера там, има целебна сила и лекува «очебол» — болест на очите» [*Момини или Момарини скали.* // (Огнянова, 1984: 37—38)]. Горная же вершина «врѣх Налбант», по преданию, получила свое название в честь царского доверенного лица и любимца, с нечеловеческой силой крушившего — для царя — вражьи войска. Однако «налбант» — не имя героя, а профессия кузнеца: «човек, който подковава добитѣка — коне и говеда» [*Врѣх Налбант в Рила.* // (Огнянова, 1984: 23—24)]. Во всех этих случаях названия

горных возвышенностей и скал образованы не от личных имен героев, да и сами герои в преданиях часто имен не имеют.

К притче тяготеет и предание, в котором «пустинникът», «светецът», не покорился царскому приказу, явиться на поклон, но «запалил огън пред пещерата си», после чего «царят отложил короната си и коленичил». В результате «свети Иван видял коленичилия цар Петър и го благословил», «и върхът бил наречен *Царев връх*» [*Царев връх в Рила*. // (Огнянова, 1984: 22—23)]. Реальность такого события в прошлом, мягко говоря, маловероятна, а появление в языке данного оронима мотивировано христианской притчей. Поэтому определить данный устный текст можно как легендарное предание, т.е. предание, в котором присутствуют мифологические элементы вторичного характера — на традицию фольклорную (знание языка птиц зверей, три мешка золота) накладываются христианские реалии (отшельник, пещера, отказ от мирских контактов и злата) и символы (святой, благословление, коленопреклонение).

Анализ болгарских этиологических легенд и преданий, опубликованных Е. Огняновой, выявил интересную закономерность при образовании оронимов-реалионимов: в текстах легенд оронимы носят ономастический характер, все они образованы от собственных имен мифических героев, реже героинь. Примерами могут служить названия горных вершин, гряд и хребтов, мотивированные легендами *Витоша и Люлин*⁷, *Пирин планина* и *Рила и Пирин*, *Траянови врата*, *Милеви скали в Родопите*, *Момин връх* и *Муратов връх в Пирин*, *Скалата над Якоруда* (по имени *Стоян Вървисакул*), *Връх Любаши* (Огнянова, 1984: 16—18, 19—21, 58—60, 64—65, 66—67, 67—68, 68—70). В текстах же исторических преданий и преданий, включающих в себя некоторые мифологические элементы, оронимы носят аппелятивный характер, т.е. им присущи аппелятивные значения (имени)⁸. Примерами тому назовем такие устные тексты, как *Връх Орля в Тетевенския Балкан*, *Момина поляна над Тетевен* (Девичья прогалина...), *Белоградчишките скали*, *Моминската стена край Габрово (скалиста стена)*, *Връх Песнопой в Средна Гора* (Огнянова, 1984: 39—40, 42—45, 52—58).

В легендах, восходящих к этиологическому мифу (творение сущего на земле), оронимы также образуются от собственных имен героев. Вот пример на первый случай: «И стоят далеч един от друг братът (*Хемус*) и сестрата (*Родона*), защото злият стар бог пуснал между тях обширна низина» [*Хемус и Родона*. // (Огнянова, 1984: 11)]. В другом варианте *Родона*

⁷ Третья вершина, упомянутая в этой легенде, получает название «Черни връх» (Огнянова, 1984: 14—16).

⁸ Частный случай мотивировки имени собственного — топонима (оронима), — когда в имени сохраняется или искусственно «оживляется» значение аппелятива, из которого оно возникло (Подольская, 1978: 38).

превращается в прекрасную горную гряду (*Родопс планина*), на которой от песен *Орфея* даже «змяята-чудовище, омаяна от песента, бавно прибирала отровните си езици, стиснала уста, протегнала се и легнала на земята, за да слуша» [*Родопс и Орфей*. // Огнянова, 1984: 11—13]. «Змяята-чудовище», вытянувшаяся и застывшая от орфеевой песни, и есть та самая живописная каменная гряда, раскинувшаяся в долине, меж двух горных вершин.

Таким образом, мы проанализировали все 33 легенды и предания, объединенные Е. Огняновой в раздел *Планини, върхове, скали* (т.е. Горные гряды, вершины, скалы). Для анализа не подошли три из них. Так, *Височината Каркария край Чепино* невозможно было отнести к какой-л. группе легенд или преданий, поскольку нам не известно, является название вершины *Харкария*, искаженное турками, именем собственным. Можно предположить, что да. Две других легенды — *Фатмина ливада* (ливада — луг; покос) и *Искърският пролом* — не посвящены непосредственно *горам*, хотя топонимические названия и определяют значимые фрагменты общего гористого ландшафта.

Обратим внимание также на то, что в текстах преданий (как исторических, так и легендарных), в отличие от двух предыдущих (легенд и сказок), моделируется всегда реальное *пространство пространства* и максимально приближенное к действительному событийное *пространство времени*.

Литература

- Иванов В.В., Топоров В.Н., 1976: *Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян*. В: *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев*. Москва.
- Криничная Н.А., 1988: *Персонажи преданий: становление и эволюция образа*. Ленинград.
- Мелетинский Е.М., 1976: *Поэтика мифа*. Москва.
- Мелетинский Е.М., 2005: *Герой волшебной сказки*. Москва—Санкт-Петербург.
- Мифы народов мира*. Энциклопедия, 1980 (МНМ). Т. 1—2. Москва.
- Огнянова Е., 1984: *Достигнало до нас. Предания и легенды*. София.
- Подольская Н.В., 1978: *Словарь русской ономастической терминологии*. Москва.
- Пропп В.Я., 1986: *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград.
- Русские писатели. Библиографический словарь*, 1990 (РП). Т. 1—2. Ред. П.А. Николаева. Москва.
- Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, 1995—2006 (СД). Т. 1—4. Ред. Н.И. Толстого. Москва.
- Топоров В.Н., 1995: *Миф. Ритуал. Образ. Символ. Исследования в области мифопоэтического*. Москва.
- Элиаде М., 1994: *Священное и мирское*. Москва.

HEIDEGGER M., 1969: *Die Kunst und der Raum*. Sankt Gallen.

NADEL-CZERWIŃSKA M., GRACLA J., 2005: *Polska „szklana góra” w mitologicznym systemie Słowian*.

W: *Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego. Kultura i przyroda*. Red. M. GOTKIEWICZ. Nowy Targ, s. 75—80.

MARGARITA NADEL-CHERVINSKY

Semantics of a category of space in ethiological Bulgarian legends

Summary

The records of ethiological Bulgarian legends, published by E. Ognyanova, represent a rare, difficult for collecting material of oral national stories. These stories are not considered, in particular, even in the multivolume academic publication of the Bulgarian folklore. In myth and fairy tale the space is always sacral, even in case, when this is a space of human life. The article is based on the analysis of the Bulgarian toponymic material which reflects categories and attitudes of this space.

MARGARITA NADEL-CZERWIŃSKA

Semantyka kategorii przestrzeni w etiologicznych legendach Bułgarów

Streszczenie

Teksty bułgarskich podań i legend etiologicznych zapisane i opublikowane przez E. Ognjanową stanowią rzadki, trudny do gromadzenia materiał ustnych opowiadań ludowych. Świadczy o tym fakt, że nie zostały one uwzględnione nawet w wielotomowym zbiorze dotyczącym folkloru Bułgarów, wydany przez Bułgarską Akademię Nauk. W micie i bajce przestrzeń jest zawsze sakralna, nawet wówczas, gdy jest to przestrzeń ludzkiego życia. Artykuł opiera się na analizie bułgarskiego materiału toponimicznego, który odzwierciedla kategorie i relacje tego typu przestrzeni.

ARTUR REJTER
Katowice—Sosnowiec

Zewnętrznojęzykowe uwarunkowania przeobrażeń kategorii semantyczno-kulturowych ekspresywnych apelatywnych nazw osób w polszczyźnie

Nominacja stanowi nie tylko proces porządkowania rzeczywistości, ale także sposób jej interpretacji. Można powiedzieć, że jest to wieloetapowy akt wyodrębnienia i „ujednostkowania” danego fragmentu świata w języku. A. NAGÓRKO (2000: 36) pisze: „Czym jest nazywanie albo nominacja? Z samej struktury tego określenia wynika, że chodzi o pewien akt, ściśle biorąc, akt psycholingwistyczny. Przy tym chodzić może albo o nada(wa)nie nazwy albo o jej użycie, tj. odpowiedni dobór. Zarówno nadanie nazwy czemuś, jak i jej dobór jest zasadniczo aktem świadomym”. Widać zatem, iż nominacja ma naturę kompleksową, w której nie tylko czynnik psychologiczny i semantyczny, ale też pragmatyczny odgrywa znaczącą rolę. Specyficznym typem nominacji jest nominacja wyrażająca emocje nadawcy. Znak ekspresywny nie niesie z sobą jedynie treści poznawczych (nie są one pierwszoplanowe), lecz przede wszystkim stanowi element emocjonalnej waloryzacji rzeczywistości pozajęzykowej, przekazania w akcie komunikacji jej subiektywnego kształtu. Znak taki więc prymarnie pełni funkcję ekspresywną właśnie, sekundarnie zaś — reprezentatywną (SKUBALANKA, 1995). W leksyce nacechowanej emocjonalnie w znaczącym stopniu uwidacznia się aspekt podmiotowy nominacji, który stanowi istotny element znaczenia jednostki słownika; znaczenie wyrazu bowiem „to nie wierne odzwierciedlenie cech odpowiadającego słowu obiektu, to świadome uwydatnienie jednych jego cech, a pomniejszenie czy wręcz wyeliminowanie innych” (TOKARSKI, 1993: 336).

Kod naturalny dysponuje specyficznymi środkami umożliwiającymi werbalizację emocji, ujawniającymi się w danej nazwie (SMÓLKOWA, 1989: 74—75). Ekspresywność znaku językowego może być natomiast zamierzona w sferze intencji nadawcy lub nie, jednak nacechowanie emocjonalne będzie w nazwie zasygnalizowane (GRABIAS, 1981: 28). Typy sygnalizowania ekspresywnego wymiaru nazwy mogą być rozmaite. Upraszczając problem, można sprowadzić go do stwierdzenia, że ekspresywność leksemu bywa eksplicyt-na lub implicytna, co częściowo wiąże się z aspektem formalnym jednostki wyrazowej, tzn. z jej podzielnością lub niepodzielnością słowotwórczą (GRABIAS, 1981). Inna koncepcja zaś opiera się na podziale ekspresywizmów leksykalnych na morfologiczne (motywowane formalnie, czyli derywowane) i pragmatyczne (motywowane semantyką i kontekstem użycia) (ZGÓŁKOWA, 1991)¹.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest charakterystyka problemu funkcjonowania kategorii semantyczno-kulturowych makropola leksykalnego **ekspresywnych apelatywnych nazw osób** (EANO) w ujęciu dynamicznym. EANO są rozumiane jako „nazwy (określenia) człowieka motywowane chęcią manifestacji emocji ze strony nadawcy, zawierające opartą na potocznym sposobie konceptualizacji rzeczywistości charakterystykę obiektu nazywanego oraz jego ocenę” (REJTER, 2006: 9)². Jak widać, jako jeden z głównych czynników leżących u podstaw nominacji EANO przyjęto czynnik aksjologiczny, który jest ostatnio uznawany za element konstytutywny komunikacji międzyludzkiej w ogóle (por. np. BARTMIŃSKI, 2003; PUZYNINA, 2003). Należy ponadto podkreślić, że przeprowadzone dalej analizy mają charakter historycznojęzykowy, jednak nie dotyczą obserwacji zmian w rozumieniu chronologii procesów czy zjawisk językowych. Można raczej mówić o podejściu panchronicznym, o którym wyczerpująco pisze P. ŁOZOWSKI (1999: 40—41): „Panchronia to myślenie o języku w kategoriach poznawczych, relatywnych i podmiotowych projekcji językowych. To, co w języku jest panchroniczne, bierze się stąd, że język występuje jako **poznawczy instrument kategoryzacyjny**. Innymi słowy, **panchronia to diachronia plus poznanie**, zmiana językowa osadzona w kontekście ewolucji ludzkiego rozumienia, wiecznie ewoluujące nieostre kategorie jako wypadkowa napięć poznawczych. Obecność czynnika kognitywnego w opisie diachronicznym powoduje, że zamiast linearnego następstwa wydzielonych stanów językowych **w czasie** otrzymujemy wielokierunkową ciągłość procesów kategoryzacyjnych **w języku**. W przeciwieństwie do diachronii, w panchronii język prze-

¹ Problem ten jest dosyć wyczerpująco przedstawiony w literaturze przedmiotu, ponadto nie stanowi przedmiotu niniejszego artykułu, dlatego też nie zostanie szczegółowo omówiony.

² Szerzej na temat wyznaczników ekspresywności języka, a w szczególności leksyki por. A. REJTER (2006: 57—105).

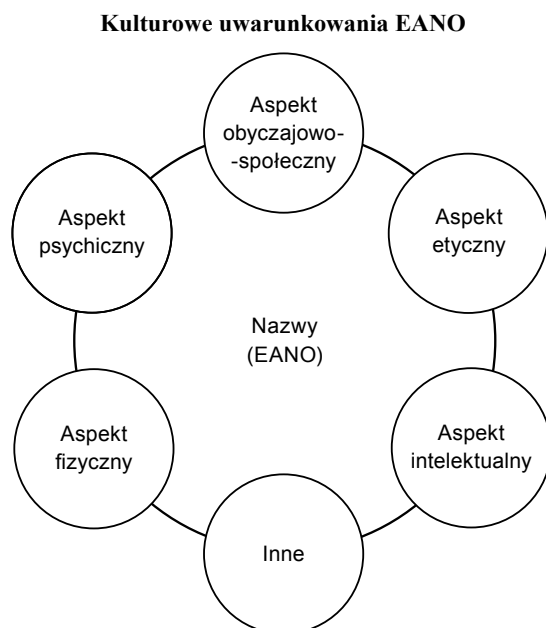
staje funkcjonować w czasie, a zaczyna w ludzkiej świadomości. W stosunku do czasu pozostaje w zależności relacyjnej, a nie w odwzorowaniu funkcyjnym”.

W analizach uwagą objęto czynniki zewnętrznojęzykowe warunkujące przeobrażenia w obrębie kategorii semantyczno-kulturowych wybranego makropola leksykalnego. Za kategorię semantyczno-kulturową uznaje się **„wyróżnione na podstawie wspólnego czynnika semantycznego (w postaci wyabstrahowanej cechy) sposoby leksykalnej charakterystyki i/ lub opisu człowieka”** (REJTER, 2006: 108). Wyróżnione leksemy składają się na grupę nazw współtworzących daną kategorię (np.: URODA, WIEK, LENISTWO, PIJAŃSTWO itd.). U podstaw każdej nazwy wchodzącej w skład danej kategorii leży oczywiście proces natury psychicznej, polegający np. na motywowanym przeżywanymi przez subiekt emocjami dokonaniu jakiejś operacji asocjacyjnej i skorelowaniu skojarzeń z potencjałem nominacyjnym języka. Kategorie te funkcjonują w obrębie pięciu nadrzędnych wobec nich aspektów poznawczych, leżących u podstaw aktu nominacyjnego: **fizycznego, psychicznego, obyczajowo-społecznego, etycznego oraz intelektualnego**. Osobną grupę stanowią EANO niemieszczące się w przytoczonych aspektach, określono je mianem **inne**.

Należy podkreślić, że przeprowadzone badania nad EANO pokazują dość dużą stabilność tego słownictwa, choć oczywiście można zaobserwować także zmiany, i to o różnorodnym charakterze (REJTER, 2006: 163—185). W niniejszym opracowaniu uwagą objęto tylko jeden z typów czynników (uwarunkowania zewnętrznojęzykowe) wpływających na zmiany w badanym obszarze leksykonu. Badacze aspektu nominacyjnego języka wskazują właśnie na ekstralingwistyczne uwarunkowania procesu nazywania: „Wybór cechy motywującej przy nominacji obiektu rzeczywistości nie posiadającego nazwy może zależeć od warunków społeczno-kulturalnych, geograficznych itp., jak i od właściwości indywidualnych osoby (lub osób) dającej nazwę” (BLICHARSKI, 1981: 7). Wydaje się, że te spostrzeżenia bardzo dobrze oddają specyfikę nominacji ekspresywnej, w której także czynnik indywidualistyczny odgrywa znaczącą rolę.

Analiza leksemów wyekscerpowanych ze słowników historycznych i współczesnych języka polskiego pozwala wskazać pewne prawidłowości w przeobrażeniach wybranego makropola semantycznego. Naczelnym, bo podstawowym czynnikiem zewnętrznojęzykowym wpływającym na semantykę badanych nazw, jak również na ich dynamikę, jest **kultura**, rozumiana jako „ogół duchowego i materialnego dorobku ludzkości wytworzony na kolejnych etapach rozwoju historycznego, nieustannie utrwalany i wzbogacany” [SDun]. Spostrzeżenie owo dotyczy każdego z wymienionych aspektów poznawczych skupiających badane słownictwo. Symbolicznie zostało to przedstawione za pomocą schematu 1:

Schemat 1

W obrębie czynnika kulturowego, jako kluczowego dla badanych zewnętrznojęzykowych uwarunkowań przeobrażeń makropola leksykalnego, można wyodrębnić trzy obszary przemian wpływających na owe przeobrażenia. Są to zmiany o podłożu:

- obyczajowo-społecznym;
- polityczno-społecznym,
- cywilizacyjnym.

Przeobrażenia o podłożu obyczajowo-społecznym

Zmiany i przewartościowania w badanym makropolu leksykalnym motywowane przeobrażeniami natury obyczajowo-społecznej są bardzo zróżnicowane. Wskażemy tylko niektóre z nich — te najwyrazistsze dla badanego wyścinka leksyki i najciekawsze z kulturowego punktu widzenia.

Można np. wspomnieć o liberalizacji obyczajów, która mogła stanowić przyczynę zaniku dużej liczby nazw stosowanych w dawnej polszczyźnie na określenie dzieci nieślubnych. Te EANO dotyczą aspektu obyczajowo-społecznego jako motywującego ich powstanie. Są to nazwy o jednoznacznie negatywnych konotacjach, np.: *wyleganiec* (*wyleganica*) SStp, *najduk* SXVI, *nalezio-*

nek SXVI, *podmiotek* SXVI, *podrzutek* SXVI, *pokrzywnię* SXVI, *pokrzywnik* SXVI, *samosiejka* SWil, *samosiejek* SW, *wylęganiec* SWil, *najduch* // *najdek* SW, *nabytniak* SW, *przyplódek* SW. Wszystkie z przywołanych leksemów konotują treści bycia niepotrzebnym, niechcianym, znalezionym. Dzisiejsze określenie *bękart* stanowiło w dawnej polszczyźnie składnik niezwykle rozbudowanego ciągu synonimicznego, co również świadczyłoby o większej niż współcześnie popularności i żywotności leksemu: *bękart* SStp, *bękartię* SXVI, *bebiś* SXVI, *bękarcik* SL, *naderbękart* SL, *bękartka* SWil, *baster* (+ *basterka*) SStp, *bastrzę* SXVI, *bastard* // *basztard* // *baster* SL, *bęś* SWil. Niezwykle rozbudowaną rodzinę leksemu *bękart* notuje SW: *bękart* // *bastard* // *basztard* // *basztart* // *baster* // *bastert* // *bąkart* // *bęchor* // *bęks* // *bąks* // *bąk* // *bękarcik* // *bęś* // *bęsio* // *bączek* // *bączk* SW. Przewartościowania w tej kategorii semantyczno-kulturowej związane są ze wspomnianą liberalizacją obyczajów, która polega na zmianie postrzegania międzyludzkich związków nieformalnych we współczesnej kulturze społeczeństw Zachodu.

Zwraca uwagę również duża w dawnej polszczyźnie grupa EANO odnoszących się do kategorii semantyczno-kulturowej osób innego wyznania lub niewierzących (związana z aspektem obyczajowo-społecznym), np.: *bezbożnik* SXVI, *bluźnier* // *bluźnik* SXVI, *grzesznik* SXVI, *niewiernik* SXVI, *niezbożnik* SXVI, *poganin* (+ *poganka*) SXVI, *bezzakonnik* (+ *bezzakonnica*) SL ← *bez zakonu* ‘bez prawa’, *heretycz* SL, jak też nazwy o zauważalnym ładunku ironii: *bezpiecznik* SXVI ← *bezpieczny* ‘śmiały, zuchwały’, *blotarz* SXVI, *bożysko* SXVI, *diabelek* SXVI, *gregorysta* SXVI; *grzegoryjanek* SXVI ← od imienia papieża Grzegorza, *marcinek* SXVI ← prawdop. od *Marcin Luter*, *mszyciel* SXVI, *bisurman* // *bisurmanin* // *besserman* // *bisurmaniec* // *bessermaniec* // *bezermaniec* SL, *duchniak* SL, *kapłaniszcz* // *kapłancze* SL, *księżulek* // *księżulko* // *księżulo* // *księżunio* SW czy *obcochwałobożnik* SXVI. Nacechowanie ekspresywne widoczne jest zarówno na poziomie semantycznych asocjacji, jak i formy leksemu (por. wymienione ironiczne formacje hipokorystyczne od rzeczownika *ksiądz*). Przywołana leksyka stanowi refleks panujących w dawnej Polsce stosunków społecznych, wynikających z sytuacji religijnej kraju. Obecność różnych wyznań jako konkurujących z dominującym, skupionym niejednokrotnie wokół ośrodków władzy, katolicyzmem była zjawiskiem społecznym nacechowanym, wyrazistym, a tym samym mogła rodzić wrogość wobec wszystkiego, co inne, mniejszościowe. Zdecydowanie mniejsza współcześnie liczba jednostek używanych na określenie osób niewierzących czy reprezentujących inne religie wynika ze zmiany rangi tego problemu w nowoczesnych społeczeństwach, opartych w większości na pluralizmie wyznaniowym.

Ciekawym problemem pozostaje także najnowsze słownictwo z kręgu EANO. Zwraca uwagę przede wszystkim przyrost leksyki odnoszącej się do aspektu fizycznego, np.: *bysio* IS, *króliczek* IS ‘atrakcyjna kobieta pozująca do śmiałych zdjęć zamieszczonych w czasopismach dla mężczyzn’, *laska* IS ‘po-

tocznie laską nazywa się atrakcyjną, zgrabną dziewczynę', *ogier* IS 'mężczyzna bardzo aktywny seksualnie', *szprycha* IS 'o szczupłej, zgrabnej dziewczynie'. Znaczącą grupę stanowią także leksemy określające osoby otyłe, niezgrabne: *babochłop* NSP, *kloc* IS, *paralityk* IS 'ktoś, kto jest niezręczny i niezgrabnie się porusza', jak również dotyczące poszczególnych (szczegółowych) elementów wyglądu: *białas* IS 'wyróżniający się jasną skórą lub włosami', *gacek* IS 'kto ma duże i odstające uszy', *mięśniak* NSP '*pot.* silnie umięśniony mężczyzna'. Motywacji przyrostu liczebnego słownictwa ekspresywnego dotyczącego aspektu fizycznego (głównie kategorii semantyczno-kulturowej wyglądu i atrakcyjności seksualnej) człowieka należy doszukiwać się w przeobrażeniach kanonów estetycznych, które dziś jednoznacznie skupiają się wokół waloryzacji sfery somatycznej. Liberalizacja życia erotycznego, apologia fizyczności i młodości znajdują odzwierciedlenie w badanym słownictwie, także na zasadzie ironicznego komentarza zawartego w nazwie (por. np.: *mięśniak*, *ogier*).

Przeobrażenia o podłożu polityczno-społecznym

Motywację natury politycznej widać najwyraźniej w przypadku EANO semantycznie związanych z nazwami narodowości. Niektóre z nich są niezwykle stabilne, zarówno w sferze formy, jak i znaczenia, np.: *żyd* na określenie osoby skąpej — 'lichwiarz, chciwiec, skąpiec, sknera, kutwa, liczykrupa, liczygroch, zdzierca' SL. Leksem ten przynależy do EANO powstałych w kręgu aspektu obyczajowo-społecznego. Cechy tego ekspresywizmu zresztą znajdują potwierdzenie w nazwie proprialnej (*Żyd*), prymarnej względem apelatywu, i zaliczane są do jej stereotypu semantyczno-kulturowego (NIEWIARA, 2000: 215). Rzeczownik *Żyd* tworzy także złożenia *poganożyd* SXVI, *poganożydowin* SXVI, określające osoby bezbożne, innowiercze (aspekt obyczajowo-społeczny).

Interesująca jest pewna liczba EANO przynależna do nazw motywowanych aspektem etycznym procesu nominacji, np. *cygan* (wraz z deminutywnym wariantem *cyganek*) na określenie osoby skłonnej do oszustwa, nieuczciwej (por.: *cygan* 'szalbierz, matacz, krętacz, złodziej, łotr' SL), choć stopień jej stabilności jest już nieco inny. Otóż nazwa ta konotowała w przeszłości cechę bezdomności i włóczęgostwa [SD], dziś już chyba słabiej odczuwaną, choć potwierdzoną w stereotypie nazwy własnej (NIEWIARA, 2000: 74).

Asocjacje ze skapstwem i chciwością (związane z aspektem obyczajowo-społecznym) występują także w dawnej EANO *dajczmanek* SXVI (= Niemiec), ale jej forma się nie zachowała. Liczne leksemy dotyczą aspektu etycznego; jako przykład można tu wymienić następujące ekspresywizmy pochodzące od nazw narodowości, a oznaczające osoby złe, o niskiej wartości moralnej: *potur-*

nak SL ← *Turek*, *hajdamak* (+ *hajdamaczka*) ← *Hajdamak* ‘Kozak zaporoski, łotrostwem żyjący’ SL, *kozak* SL ← *Kozak*. Jednostki te albo uległy w polszczyźnie zanikowi, albo budzą współcześnie inne skojarzenia (np. *kozak* to dziś ‘śmiały, popisujący się brawurą mężczyzna’ SDun).

Omówione leksemy powstały na skutek procesu nominacyjnego o różnej motywacji psycholingwistycznej. Osoby przez nie charakteryzowane „rozpatrywane” są ponadto z uwzględnieniem rozmaitych punktów widzenia (aspektów poznawczych), należą zatem do różnych kategorii semantyczno-kulturowych. Zmiany w grupie ekspresywizmów osobowych motywowanych nazwami narodowości wynikają najczęściej ze zmiany stereotypu przedstawicieli danej narodowości w polszczyźnie, a te należy wiązać z przeobrażeniami w stosunkach politycznych między państwami i nacjami. Transformacje w relacjach Polaków z innymi narodami są też źródłem zmiany punktu widzenia, który jest znaczącą podstawą tworzenia się i funkcjonowania w języku danego stereotypu (NIEWIARA, 2000).

Przeobrażenia o podłożu cywilizacyjnym

Zmiany o podłożu cywilizacyjnym związane są w badanym makropolu leksykalnym przede wszystkim z postępującą industrializacją życia. Ciekawą grupą są leksemy zanikające w wyniku zmian zachodzących w rzeczywistości pozajęzykowej. Eliminacja danego elementu rzeczywistości i tym samym jego nazwy może także implikować wypadnięcie jednostki wyrazowej nazywającej osobę, jeśli zachodził między dwoma leksemami związek semantyczny (najczęściej o charakterze asocjacyjnym), np.: *landara* SW jako określenie osoby niezgrabnej, niezdarnej, pochodząca od nazwy środka transportu — por. *landara* ‘kareta podróżna, powóz kryty, szczególnie duży, stary, niezgrabny’ SW. Nazwa powozu jest współcześnie archaizmem, pozostała jednak w polszczyźnie na zasadzie metaforycznego rozszerzenia znaczenia i określa ‘duży, ciężki, niezgrabny przedmiot, mebel itp.’ SDun. Nie przynależą już jednak do grupy *nomina personae*.

Inny przypadek stanowią EANO, które zaniknęły, choć ich semantyczne podstawy motywacyjne wciąż są obecne w polszczyźnie. Dość znaczący krąg stanowią tu nazwy o charakterze metafor zoomorficznych. Za przykład niech posłużą EANO dotyczące aspektu intelektualnego nazywanej osoby, a ściślej — określające ludzi głupich, o niedostatku inteligencji: *osieł* SXVI, *cietrzew* SL, *truteń* SL, *cap* SWil, *dudek* (+ deminutivum *dudeczek*) SWil, *gąska* SWil, *indyczka* SWil, *lelek* SWil ‘gatunek ptaka’, *wrona* SWil, *cielak* SW, *cielę* SW, *dardan* SW ‘osieł dardański’, *krowa* SW, *muszka* SW, *oślak*

SW, *oślátko* SW, *osioł* SW, *baran* SD. Niektóre z wymienionych wyrazów są stosowane w tej samej formie i funkcji do dziś, inne natomiast nie są współcześnie używane jako określenia kategorii semantyczno-kulturowej obejmującej osoby głupie, nieinteligentne. Należałoby to łączyć z postępującym zanikiem kontaktu człowieka z przyrodą, będącym skutkiem dynamicznego rozwoju cywilizacyjnego. Podobnych wniosków dostarcza obserwacja frazeologizmów motywowanych nazwami roślin (NOWAKOWSKA, 2005), wiele bowiem z takich stałych połączeń wyrazowych nie funkcjonuje już w czynnym zasobie polszczyzny³.

EANO motywowane aspektem intelektualnym nominacji to także leksemy powstałe na zasadzie reifikacji, np.: *grzyb* SXVI, *automat* SWil ‘głupiec, bałwan, cielę’, *chachoł* // *chochoł* SWil, *ciura* SWil ← *ciura* ‘leżak wojskowy’, *cymbał* SL, *cymbalek* SWil, *pipa* SWil ← *pipa* ‘lulka, fajka do palenia tytoniu’, *sak* SWil ← *sak* ‘wór, worek’, *drewniak* SW, *cep* SD. I znów można zaobserwować grupę wyrazów, które, choć występują w polszczyźnie do dziś, nie są stosowane na określenie osób o niskim potencjale intelektualnym (*automat*, *pipa*, *drewniak*). Część z nich natomiast uległa zanikowi, ponieważ ich semantyczne podstawy też zostały zredukowane (np. *ciura*, *sak*). Są również i takie nazwy, które funkcjonują w tych samych znaczeniach w polszczyźnie współczesnej (*cymbał*, *cep*).

Jak widać, EANO zanikające na skutek przeobrażeń natury cywilizacyjnej mogą przynależeć do różnych kategorii semantyczno-kulturowych, u podstaw których leżą rozmaite aspekty poznawcze. Zwraca uwagę przede wszystkim postępująca industrializacja i technicyzacja życia, wyrażająca się między innymi w słabszym niż przed wiekami kontakcie człowieka z przyrodą.

Przeprowadzone obserwacje — mimo że nie wyczerpują sformułowanego w tytule tematu i stanowią przegląd pewnych tendencji w przeobrażeniach słownictwa ekspresywnego — skłaniają do wniosków natury ogólnej:

1. Wyraźnie widoczny jest wpływ czynników natury zewnętrznojęzykowej na leksykę nacechowaną emocjonalnie odnoszącą się do człowieka, a stanowiącą refleks potocznej conceptualizacji rzeczywistości.

2. Przeobrażeniom wynikającym z przewartościowań w obszarze rzeczywistości pozajęzykowej ulega słownictwo reprezentujące rozmaite kategorie semantyczno-kulturowe wybranego makropola leksykalnego, powstałe na skutek procesu nominacji uwzględniającego różne aspekty poznawcze.

3. Akt nominacji ekspresywnej jest motywowany zarówno emocjami nadawcy, jak i czynnikami natury kulturowej, które w ogromnym stopniu na owe emocje wpływają, kształtując je.

³ Co ciekawe, autorka zauważa bogactwo frazeologizmów z nazwami roślin we współczesnych substandardowych odmianach polszczyzny, por. A. NOWAKOWSKA (2005: 157—159).

Źródła

- IS — *Inny słownik języka polskiego*. Red. M. BAŃKO. T. 1—2. Warszawa 2000.
- NSP — *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1985—1992*. Cz. 1—2. Red. T. SMÓŁKOWA. Kraków 1998—1999.
- SD — *Słownik języka polskiego*. T. 1—11. Red. W. DOROSZEWSKI. Warszawa 1956—1968.
- SDun — *Słownik współczesnego języka polskiego*. Red. B. DUNAŁ. T. 1—2. Warszawa 1998.
- SL — S.B. LINDE: *Słownik języka polskiego*. T. 1—6. Warszawa 1807—1814.
- SStp — *Słownik staropolski*. T. 1—11. Red. S. URBAŃCZYK. Wrocław 1953—2002.
- SW — J. KARŁOWICZ, A. KRYŃSKI, W. NIEDŹWIEDZKI: *Słownik języka polskiego*. T. 1—8. Warszawa 1900—1927.
- SWil — *Słownik języka polskiego*. T. 1—2. Wyd. M. ORGELBRAND. Wilno 1861.
- SXVI — *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Red. M.R. MAYENOWA. T. 1—27. Wrocław 1966—1999.

Literatura

- BARTMIŃSKI J., 2003: *Miejsce wartości w językowym obrazie świata*. W: *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, s. 59—86.
- BŁICHARSKI M., 1981: *Wybór struktury onomazjologicznej przy nominacji*. W: *Problemy nominacji językowej*. T. 1. Red. M. BŁICHARSKI. Katowice, s. 7—14.
- GRABIAS S., 1981: *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*. Lublin.
- ŁOZOWSKI P., 1999: *Panchronia, czyli językoznawstwo bez synchronii*. W: *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Red. A. PAJDIŃSKA, P. KRZYŻANOWSKI. Lublin, s. 25—50.
- NAGÓRKO A., 2000: *Nomen, nominacja, nominalizacja*. W: *Słowotwórstwo i inne sposoby nominacji. Materiały z 4. konferencji Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów*. Katowice, 27—29 września 2000 r. Red. K. KLESZCZOWA, L. SELIMSKI. Katowice, s. 32—39.
- NIEWIARA A., 2000: *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI—XIX wieku*. Katowice.
- NOWAKOWSKA A., 2005: *Świat roślin w polskiej frazeologii*. Wrocław.
- PUZYŃNINA J., 2003: *Wokół języka wartości*. W: *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, s. 19—34.
- REJTER A., 2006: *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*. Katowice.
- SKUBALANKA T., 1995: *O ekspresywności języka*. W: T. SKUBALANKA: *O stylu poetyckim i innych stylach języka. Studia i szkice teoretyczne*. Lublin, s. 59—67.
- SMÓŁKOWA T., 1989: *Nominacja językowa. Na materiale nazw rzeczownikowych*. Wrocław.
- TOKARSKI R., 1993: *Słownictwo jako interpretacja świata*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2: *Współczesny język polski*. Red. J. BARTMIŃSKI. Wrocław.
- ZGÓŁKOWA H., 1991: *Leksyka ekspresywna jako wyróżnik potocznej odmiany współczesnej polszczyzny*. W: *Język potoczny jako przedmiot badań językoznawczych*. Red. S. GAJDA, Z. ADAMISZYN. Opole.

ARTUR REJTER

Extralinguistic transformation conditions of the semantic-cultural categories of expressive appellative people names in Polish

Summary

The article is dedicated to the problem of functioning of semantic-cultural categories in chosen lexical macrofield in dynamic sense. The chosen macrofield is composed by expressive appellative people names.

Extralinguistic conditions of transformation in the macrofield which are motivated by the culture have been described. Three subtypes of factors determinating the changes in the field of analyzed vocabulary have been distinguished. The factors are: sociological, political and civilizing.

Made observations incline to conclusions of general nature:

- 1) it is clearly seen an influence of extralinguistic factors on the lexis characterized emotionally and related to a man, and be a reflex of a colloquial conceptualisation of the reality;
- 2) vocabulary representing various semantic-cultural categories of chosen lexical macrofield emerged as a result of nomination process which takes into consideration different cognitive aspects;
- 3) the act of expressive nomination is motivated by both: emotions of the language user and cultural factors, which have influence on the emotions and form them.

АРТУР РЕЙТЕР

Внеязыковая обусловленность модификаций семантико-культурных категорий экспрессивных апеллятивных названий лиц в польском языке

Резюме

Предметом настоящей статьи является характеристика проблемы функционирования семантико-культурных категорий лексического макрополя экспрессивных апеллятивных названий лиц в динамическом аспекте. Автор описывает внеязыковую обусловленность модификаций в этом макрополе, которая мотивируется культурными факторами. Среди них выделяются три подтипа факторов, предопределяющих изменения в области исследуемого лексического материала: общественно-бытовые, общественно-политические и цивилизационные.

На основании проведенного анализа были сделаны следующие выводы общего характера:

- 1) весьма заметно влияние факторов внеязыкового плана на эмоционально маркированную лексику, которая относится к человеку и является рефлексом наивной концептуализации действительности;
- 2) преобразованиям, которые вытекают из переоценки ценностей в области внеязыковой действительности, подвергается лексика, репрезентирующая разнообразные семантико-культурные категории избранного лексического макрополя, появившаяся вследствие процесса номинации с учетом разных познавательных аспектов;
- 3) акт экспрессивной номинации мотивируется как эмоциями адресанта, так и факторами культурного плана, которые в значительной степени влияют на эти эмоции, формируя их.

Prevođenje neverbalnih vizualnih jedinica u verbalne (na primjerima hrvatskoga i poljskoga jezika)

1. Teorijski uvod

Oko je najvažniji organ pomoću kojega čovjek **gleda** (čitaj: **spoznaje**) svijet što ga okružuje. Poljski lingvist, Wiesław Boryś, izdvojio je četiri značenja leksema *oko*: 1. organ vida; 2. oblik koji je sličan oku (*kamen u prstenu, masnoća na površini tekućine, očica u pletivu ili u mreži, petlja na konopcu*); 3. okrugla površina vode (jezero *Morskie Oko*); 4. novi izboj na biljci (BORYŚ, 2005: 386/387).

Hrvatski etimolog, Alemko Gluhak, navodi da leksem *oko* potječe od osnove **xuek-*, a u raznim jezicima i njihovim razvojnim fazama ima značenje imenice i glagola (*oko*; *vidjeti, znati, uočiti, shvatiti*) te upućuje i na leksem *učiti* (GLUHAK, 1993: 452). To pokazuje da okom vidimo i stječemo iskustvo i znanje, odnosno, pomoću oka i učimo.

Rječnik suvremenoga engleskoga jezika (BUJAS, 2001a: 296) izdvaja još više značenja. Osim što *eye* prevodi kao: *oko* i *vid*, ova engleska riječ označuje mnogo okruglih stvari: oko na krumpiru, oko na paunovu repu, ušicu igle, rupicu na cipeli za vezicu, ušku alata, petlju konopca, rupicu u siru ili kruhu, okrugli otvor, okrugli prozorčić, središte čega, cilj te konačno — sjaj dijamanta.

Oko djeluje na temelju svjetlosti, a sjaj je odjek svjetlosti. Odu svjetlosti napisao je i hrvatski renesansni filozof, Frane Petrić, u djelu *Nova sveopća filozofija*, gdje je pomoću svjetlosti po kojoj sve postoji razvio renesansnu metafiziku. Svjetlost je smatrao prakozmičkim entitetom iz kojega sve proizlazi: „Prožima-

jući sve, ono (svjetlo) oblikuje i tvori. Sve oživljava. Sve sadržava. Sve održava. Sve okuplja. Sve ujedinjuje. Sve razdvaja [...]” (PETRIĆ, 1979: 1).

Cijela ljudska kultura temelji se prvenstveno na vizualnoj percepciji, počevši od Altamire (spiljskoga slikarstva pračovjeka) pa sve do ikona na računalu. Zašto je tako? Odgovor na to pitanje omogućila su mjerenja informacijskoga kapaciteta pojedinih receptora koja su pokazala da optički kanal ima najveći kapacitet (10^7 bitova u sekundi!). Slijedi slušni kanal (10^6 bitova u sekundi), a zatim taktilni kanal (10^5 bit/sec) itd. (FRANK, 1969).

Vid, sluh i opip su dakle glavni receptori kojima poimamo svijet. Sada nam može biti jasno zašto je neverbalni kôd toliko važan u povijesti ljudskoga komuniciranja. Upravo on je temeljen na ova tri receptora zbog kojih je čovjek danas razvio znanost, umjetnost i tehnologiju.

Postoje dva temeljna dokaza koji govore u prilog tezi da je neverbalni kod stariji od verbalnoga (jezičnoga). Prvi je dokaz upravo ovo mjerenje koje je pokazalo da je vizualni kod većega kapaciteta od akustičnoga, koji je u neverbalnoj komunikaciji sekundaran, tj. popratan. Drugi dokaz pružili su biolozi (usp. AITCHISON, 1991) koji su životinje pokušavali učiti govoriti, ali čak ni najrazvijeniji majmuni nisu to mogli jer im govorni organi nisu razvijeni kao čovjeku. Međutim, ovi čovjekoliki majmuni mogli su lako naučiti simbolični gestovni jezik, što je očit dokaz da je neverbalna komunikacija nastala prije govorne, odnosno da je prirodna svim živim stvorovima pa tako i čovjeku.

Neverbalni kod temelji se na tri najjača kanala: vizualnom, taktilnom i popratnom akustičnom. Stoga su jedinice neverbalnoga koda — geste — primarno kinetički znakovi, a znanost koja ih proučava zove se **kinezika**. Ovaj naziv dugujemo Birdwhistellu koji je tako naslovio svoju knjigu 1952. godine. Hrvatski ligvist, Petar Guberina, iste je godine napisao knjigu pod naslovom *Zvuk i pokret u jeziku* u kojoj je izložio tezu o primatu pokreta u komunikaciji (GUBERINA, 1952). Pokret je u početcima ljudske komunikacije bio popraćen onomatopejskim zvukom (ne glasom!), a tako je ostalo do danas u neverbalnoj komunikaciji. Osim pojma geste, u kinezici je neophodno izdvojiti *deiksu* kao način ukazivanja (neverbalnog i verbalnog) na entitet u prostoru. To ukazivanje obično je binarno jer postoji lijeva i desna strana, prednja i stražnja strana te gornja i donja strana govornikova gledanja. To je ujedno i osnovna gramatika snalaženja u prostoru (usp. KRAWCZYK-TYRPA, 1987). S prostorom su povezani i tzv. *proksemični znakovi* (usp. HALL, 1973) koji pokazuju modele čovjekove organizacije prostora i vremena u pojedinoj kulturi.

Drugi vrlo važan kanal u komunikaciji je taktilni kanal. L.E. KAUFFMAN (1971) nazvao je znanost o taktilnim znakovima **tacezikom**. U komunikaciji dodir igra važnu ulogu (usp. npr. rukovanje, pljeskanje, glaćenje, tapšanje po ramenu i sl.). Postoje kulture u kojima se komunikatori dodiruju više i radije (tzv. tople kulture prema McLuhanu) te one, gdje se smatra da je dodir dopušten samo u intimnim situacijama (hladne kulture) i tamo je dodir uglavnom seksu-

alno utemeljen. Danas je posebno vidljiv sukob tih kultura (npr. anglosaksonskih hladnih i slavenskih toplih, gdje dodir znači prijateljstvo, a ne isključivo intimu). Međutim, kad se nepoznate osobe slučajno dodirnu na javnome mjestu (npr. u autobusu, tramvaju, prodavaonici), u obje se kulture ispričavaju jedna drugoj, što znači da je dodir u oba tipa kultura poželjan samo među dobro poznatim osobama. Dodir jest iskaz pozitivnih emocija (ako izuzmemo emotivno negativni dodir u tuči, pljuskanju ili spolnom nasilju) i zato ga kao znak ljubavi i prijateljstva rabe samo osobe koje se poznaju i žele dobro jedna drugoj. *Kulturem* dodirivanja drukčiji je u obiteljskim odnosima nego u ostalim tipovima društvenih odnosa te se razlikuje u raznim kulturama (usp. EIBEL-EIBESFELDT, 1987).

Treći kanal koji se rabi u neverbalnoj komunikaciji jest zvukovni ili akustični kanal. Zvukovi koje ispuštamo usporedno s gestama također imaju svoje značenje. Ovaj kanal proučava lingvistika u okviru verbalnih znakova jer su neodvojivi od njih. Zato se zovu *paralingvistički znakovi* (usp. KOLŠANSKIJ, 1973; ROT, 1976), a proučavaju se u okviru **prozodije**. To su različiti oblici *intonacije* u riječima i rečenicama, *naglasaka* unutar riječi (posebno melodijskih kao što su hrvatski akcenti u riječima) ili naglašavanja pojedine riječi u rečenici, boje glasa ili *timbra*, te uporaba različitih neartikuliranih zvukova (npr. smijeh, plač, jecanje, štućanje i sl.) kojima se izražavaju pozitivne ili negativne emocije, biološke potrebe te imitacija zvukova iz prirode i društva (tzv. *eksklamacije*). Ovakvi paralingvistički znakovi najčešće su nesvjesni i ne mogu se kontrolirati u komunikaciji. Međutim, L. Pszczołowska opisuje kako boja glasa može ukazivati na zanimanje osobe i njezinu pripadnost društvenoj grupi, obrazovanost i sl. te spominje npr. kočijaše ili kolportere koji imaju hrapav glas zato što izvikuju ili viču na otvorenom prostoru pa su im glasnice povećane i nadražene. Tako parajezična pojava osim „biološke” i „individualne” može davati još i „kulturološku informaciju”. Zahvaljujući parajezičnim specifičnostima govornika obično možemo prepoznati njegovu dob i spol. Kada parajezične znakove rabimo svjesno, koristimo se imitacijom, tj. simulacijom (PSZCZOŁOWSKA, 1974). Tada parajezične znakove rabimo svjesno. To čini npr. glumac u kazalištu ili mi u razgovoru kada citiramo neku nama nesimpatičnu osobu i trećoj osobi prenosimo što je rekla. Paralingvistički elementi služe i u segmentaciji teksta (npr. ono što je napisano u zagradi, izgovaramo nižim tonalitetom od izricanja glavne misli).

M. Argyle napravio je razliku između paralingvističkih fenomena *vezanih uz govor* (varijacije u brzini izgovaranja dijelova riječi, naglašavanje riječi, razlike u visini glasova pri izgovoru, varijacije u intenzitetu izgovaranja dijelova riječi i rečenica u govoru) od paralingvističkih fenomena koji *ne ovise o govoru* (šumovi koji su izraz emocionalnih stanja, razlike u brzini, visini, intenzitetu izgovaranja povezanom s emocionalnim stanjima, interpersonalnim stavovima i individualnim obilježjima u glasu i naglašavanju (ARGYLE, 1975: 37). Prvi tip paralingvi-

stičkih fenomena zato je simboličan jer se njime namjerno izražavaju informacije o govorniku, dok je drugi tip prirođen i rabi se nenamjerno, automatski. On zato nosi informaciju za sugovornika, dok ga govornik nije svjestan.

Zbog svega navedenoga možemo zaključiti da je komunikacija **multidimenzionalni, multikodovni događaj** u kojemu sudjeluju sva čovjekova osjetila, ali najvažniji su ipak vid, sluh i dodir (NOWAKOWSKA, 1979; ARNDT, JANNEY, 1987; PINTARIĆ, 2006). B. Pavelin Lešić naziva komunikaciju **globalnim izrazom** koji se neverbalno realizira *posturomimogestualnim manifestacijama* (PAVELIN LEŠIĆ, 2005: 162), a Arndt i Janney **intergramatikom** koja opisuje **multimodalnu komunikaciju** (ARNDT, JANNEY, 1987: 5, 92).

Okom gledamo druge i dešifriramo njihova emocionalna stanja, ali isto tako i drugi odgonetavaju nas kroz naš pogled. U pogledu oka mogu se naći naše različite nesvjesne poruke, npr. kad nam se nešto sviđa, automatski nam se šire zjenice i širom rastvaramo oči, što koriste istočnjački trgovci pri formiranju cijena svojih proizvoda konkretnome turistu (usp. HALL, 1973). Često pokušavamo i svjesno odglumiti neki pozitivni osjećaj makar tako ne mislimo, ako nam je stalo do sugovornika i njegova poklona. Međutim, teško je, pa i nemoguće utjecati na automatske signale iz organizma jer ne možemo npr. automatski širiti zjenice, rumeniti se od sreće ako nismo sretni ili uzbuđeni i sl.

Pogledom oči u oči u različitim se kulturama mogu izraziti različiti, pa i suprotni stavovi. Tako npr. u hrvatskoj kulturi gledanje sugovornika u oči označuje iskrenost onoga koji gleda ili pažljivo slušanje sugovornika, dok spuštanje pogleda označuje da se govornik ili sugovornik stidi ili da laže. Izravan pogled govornika sugovorniku u oči predstavlja stoga u hrvatskome društvu **kulturem** iskrenosti (termin kulturem spominje između ostalih Alicja Nagórko kao značenjsku jedinicu kulturnoga ponašanja u komunikaciji). U hrvatskoj sudskoj praksi već je stoljećima uvriježeno da svjedok pri davanju iskaza mora biti okrenut prema okrivljeniku i gledati ga u oči. Na taj način sudac lakše može provjeriti stupanj iskrenosti ili laži. Ovaj se kulturem iskrenosti može izvesti iz prirođenoga prvotnoga kulturema među muškarcima u primitivnim društvima koji se pri usmenom dogovoru moraju gledati u oči kako bi potvrdili istinitost svoga obećanja. Istinitost se potvrđuje još i znakom rukovanja za koji Desmond Morris kaže da je prvotno pokazivao neposjedovanje oružja u komunikatora, tj. njihovo prijateljsko raspoloženje. U poljskoj kulturi kulturem gledanja u oči znači suprotno, tj. pogled sugovorniku različitoga spola ravno u oči može značiti seksualni izazov. To se kasnije prenijelo i na komunikatore istoga spola. Takav je poljski kulturem sukladan prirođenom ponašanju djevojaka i žena u komunikaciji s muškarcima koje je E. Eibesfeldt (EIBL-EIBESFELDT, 1987: 68) uočio u primitivnih naroda. Kada se ovaj čin gledanja usporedi, može se zaključiti da je hrvatska kultura ponašanja patrijarhalna, muška, dok je poljska matrijarhalna jer se usvaja prototipno žensko ponašanje.

Pogledajmo koja je svrha gledanja iz nelingvističke perspektive:

1. „Iz psihobiološke perspektive pogled ima isključivo opažajnu funkciju [...]” (ARNDT, JANNEY, 1987: 300).

2. Ali postoje i komunikacijski razlozi gledanja. Prema autorima Allen&Guy glavni je smisao gledanja u razgovoru da se dobije povratna informacija (feedback).

3. Pogled se može razlikovati i prema temi razgovora. On se diže kada se govori o poznatim stvarima. Isto tako pogled se uzdiže više kada slušamo, nego kada govorimo. I razmak može biti uzrokom duljega gledanja: povećavanjem udaljenosti produžuje se očni kontakt” (ARNDT, JANNEY, 1987: 300/301).

4. „Postoje pozitivne i negativne afektivne mogućnosti povećanog ili smanjenog očnog kontakta. Povećani se očni kontakt interpretira bolje uz pozitivne verbalne poruke” (ARNDT, JANNEY, 1987: 302/303).

Dylan Evans razradio je „kulturnu teoriju emocija” u kojoj razlikuje *osnovne prirodene emocije* kamo ubraja radost, tugu, ljutnju, strah, čuđenje i gađenje te tzv. *više osjećaje* (ljubav, osjećaj krivnje, sram, zabrinutost, ponos, zavist, ljubomora). Obje vrste emocija imaju univerzalni karakter i neverbalno se izražavaju na isti način, ali potonje se razlikuju po tome što imaju kulturne razlike (osjećaj gađenja može se izražavati ne samo prema biološkim pojavama, kada se radi o tzv. osnovnome tipu emocije, nego npr. i prema nemoralnim postupcima ljudi, kada takav izraz emocija postaje kulturološkim znakom) (EVANS, 2002: 21, 25, 46). U izražavanju svih ovih oblika emocija primaran je vizualni kanal, koji preko oka prenosi informaciju u emocionalne centre moždane kore što ih Joseph LeDoux zove *emocionalnim mozgom* (EVANS, 2002: 55). Drugim riječima, u očima se vidi svaki pojedini tip emocije koji se može iskazati verbalnim kodom, tj. prevesti u jezik.

Osim kulturnoga značenja, čin gledanja može izražavati emocionalna značenja koja se iskazuju verbalno. Tada su to **pragmemi** i postaju jedinicama pragmatike. Pod pragmatikom ćemo ovdje smatrati multikodovnu znanost koja proučava značenja ljudskih postupaka i doživljaja pomoću emotivnoga, modalnoga i ilokutivnoga načina iskazivanja (AWDIEJEV, 1983). Pragmemi su najmanje jedinice pragmatike koje se mogu iskazivati verbalno u leksemima, a mogu se vezati i s većim jezičnim jedinicama, frazemima, koje tada nazivamo **pragmafrazemima** (PINTARIĆ, 2006).

2. Neverbalna vizualna komunikacija

Što sve možemo činiti očima? Širimo ih, otvaramo ih, sužavamo ih, širimo i sužavamo zjenice, prekrećemo oči tako da se vide bjeloočnice, dižemo i spuštamo oči (pogled), sklapamo oči, spuštamo vjeđe. U očima nam se vidi sjaj ili su nam oči mutne. U očima nam se vidi radost, žalost, bijes, gađenje, negodovanje, ironija, smijeh. Pogled zadržavamo ili ga spuštamo, gledamo ustranu ili okrećemo glavu i gledamo iza sebe (osvrćemo se). Osim očiju usporedno rabimo i obrve, trepavice te kožu na čelu. Obrve dižemo ili ih spuštamo, postavljamo ih ukoso. Smrkavamo se, što znači da nabiremo čelo i približavamo obrve. Trepavicama trepćemo brže ili sporije, ovisno o emocionalnom stanju. Sve to možemo iskazati riječima.

U ovome radu kategorizirali smo dva tipa vizualnih pragmea. Prvu skupinu čine geste popraćene neartikuliranim zvukom pa se ovakvi pragmei teško fonetski zapisuju. Drugu skupinu čine geste uz koje se istovremeno rabi verbalni iskaz u obliku pragmea ili pragmafrazema. Naš se princip kategorizacije (termin preuzet od Eleanor Rosch) temelji na razlikovanju zvukovnoga (neartikuliranoga) i glasovnoga (artikuliranoga) pragmea i pragmafrazema koji prate pojedinu gestu. Dodatni kriterij kategorizacije bio je semantički kriterij pomoću kojega smo izdvojili pozitivne od negativnih emocija koje su pridružene navedenim gestama-pokretima. Kako su sve navedene geste simboli, bilo ih je potrebno kategorizirati i kao semanteme određenoga kulturnoga značenja koji se stoga mogu nazvati *kulturemima*.

2.1. Pragmei izraženi gestom i neartikuliranim zvukom

Uz pokrete očima često se javlja i neverbalno zvukovno izražavanje koje podupire vizualne pokrete očiju. Ovo zvukovno izražavanje ne može se fonetski zapisati pa kažemo da je neartikulirano. Zato smo italicom izdvojili opis i najbliži zapis takvih zvukova, zatim smo opisali znakove očima i na kraju ih povezali sa značenjem:

- *glasno udisanje (yhjh)* prati otvaranje očiju širom i dizanje obrva, što može imati homonimno značenje: pozitivno i negativno iznenađenje, strah i čuđenje;
- *mrmljanje* prati spuštanje pogleda, mrštenje, približavanje obrva, čime označavamo svoje neslaganje, negodovanje ili nijekanje;
- hrv. *ma/ polj. eee-tam* uz skretanje pogleda i cijele glave u stranu, s odmahivanjem rukom (dlanom prema dolje) označuje podcjenjivanje i negiranje koga ili čega;

- *plač, jecaj* prati spuštanje kapaka, spuštene obrve, mutne zaplakane oči, zakrivanje očiju rukama, brisanje suza, čime označujemo žalost ili potištenost;
- *hura* je uzvik povezan sa smijehom koji se odražava i u očima, oči sjaje, obrve se ravno uzdižu, oči i zjenice se šire, javljaju se suze radosnice — to je znak radosti, veselja;
- *mumljanje spuštanjem glasa* povezano je s namrgođenošću, obrve se lagano dižu, kapci se spuštaju do polovice, glava se spušta i pogled je žalostan, što označuje razočaranost i bol;
- *kratko hm* uz odrješitu i kratku kretnju dizanja i spuštanja glave te spuštanja pogleda na osobu koju govornik podcjenjuje, pokazuje da se govornik smatra superiornim;
- *aha* obično prati sugovornikov pogled čvrsto uprt u govornika, pogled se zadržava ukoliko je slaganje potpuno, a kraći je ako se slaganje glumi te je tako slaganje često povezano s iskrenošću;
- *fuj, pfuj, pfe* uzvik je za osjet neugodna mirisa koji prati spuštanje pogleda, odvratanje pogleda od smrdljivoga objekta, smrknutost, spajanje obrva;
- *aaa(h)* je uzvik ugođe radi lijepa mirisa ili općega zadovoljstva, a prati ga mimika otvaranja očiju i širenja zjenica, pogled se upire prema gore, glava se uzdiže;
- *šutnja ili osorni pozdrav rastanka (zbogom)*, odvratanje pogleda ustranu, tj. okretanje glave od sugovornika označuje da govornik više ne želi s njim komunicirati jer se na njega ljuti;
- *šutnja* koju prati spuštanje pogleda i glave te spuštanje vjeđa označuje pokorenost, potlačenost te skrušenost i pokornost;
- *ooh* uz učestalo treptanje trepavicama — time žena zavodi muškarca pa je to znak za spolnu privlačnost.

2.2. Pragmemi izraženi pokretom uz popratne verbalne znakove

Osim ovih zvukovno-gestovnih pragmea postoje i sami gestovni pragmei koji mogu biti popraćeni i verbalnim elementima (od monoleksičnih do frazema), ali su razumljivi i bez njih. Ovi vizualni pragmemi povezani su s očima ili su kombinirani s rukom:

- *namigivanje* obično radi govornik sugovorniku tako da to treća osoba na koju se odnosi ne vidi. Osnovno je značenje takve geste niječno (govornik ne misli ono što kaže), tj. odnosi se na podcjenjivanje treće osobe. Verbalno se može iskazati kao: *ma pusti ga; ovo je među nama; znaš da je on lud* i sl.;
- *potezanje vanjskoga kuta kapka kažiprstom* ima također niječno vremensko značenje te se verbalno može iskazati kao: *malo sutra, kad na vrbi grožđe rodi*, što znači — nikada;

- *prislanjanje dlana okomito na čelo* obično se rabi kad se gleda u daljinu da se bolje vidi. Možda se radi o zaklanjanju od sunca. Oči se napinju, obrve se koso spajaju, smrkava se čelo. Gesta nije komunikacijska sama po sebi, ali kad se ugleda čovjek koji je pokazuje, ona ima deiktično prostorno značenje;
- *slijeganje ramenima, priklanjanje glave jednome ramenu te uzdizanje obrva* pokazuje sumnju, nesigurnost i ovu gestu mogu rabiti oba komunikatora. Ona ima značenje: *možda, ali nisam siguran da je tako*;
- *prekrećemo očima* kada se oštro ne slažemo s kim, ocjenjujemo ga negativno pred drugima ili kada ne želimo nešto raditi, a tjeraju nas (to je česta gesta kod djece). Ovu gestu može pratiti i uzvik (*joj, ah*) ili pitanje: *zašto baš ja, zašto baš sada, očaj živi; on je glup* i sl. Ovaj tip geste ima i opisni frazem: *prekretati bjelanjcima (očima)*;
- *sužavamo oči gotovo do zatvaranja* kada izgovaramo ironične riječi ili kada koga mrzimo, prijetimo i slično;
- *širenjem i izbacivanjem očne jabučice* pokazuje se bijes koji prate različite psovke, raširene u svakom jeziku;
- *trljanjem oba oka rukama* gesta je kojom želimo biti sigurni da dobro vidimo što se događa uz verbalni usklični iskaz: *ne mogu vjerovati! što to moje oči vide?!* i frazogramem: *ne vjerovati vlastitim (svojim) očima*.

Iz ovoga se pregleda neverbalnih zvučnih i gestovnih znakova vidi da se njima mogu izražavati ne samo osnovne emocije, nego i složeni kulturološki utemeljeni osjećaji kao što su npr. precjenjivanje, podcjenjivanje, prekid komunikacije, slaganje ili neslaganje s izrečenim stavovima, nijekanje, apstraktni pojmovi, vremenske i prostorne relacije itd. Komunikaciju očima obično prate i neartikulirani uzvici ili njihov izostanak, što također ima dodatno ili pojačano značenje. Mnoge su očne geste homonimne pa se uz njih rabe i ostale geste glavom, rukama, tijelom te zvučne neartikulirane geste. To pokazuje da je neverbalni znak složeni gestoleksem (PINTARIĆ, 2006) ili *gestostół*, kako kaže Maria NOWAKOWSKA (1979).

Neke zvučne geste imaju i protomorfeme (*pf-uj, f-uj, pf-e*), a postoje već i **verbalizirane geste** (PINTARIĆ, 2006) koje uz neartikulirani zvuk imaju i deiktičnu zamjenicu (*eee-tam*) ili imperativ (*ma daj*). I sam verbalni znak može funkcionirati kao neverbalni, tj. leksemski prazan znak (npr. pozdrav u ljutnji koji znači prekid komunikacije). Najčešće je to oblik *zbogom, daleko ti kuća bila, idi bestraga* itd., što znači da nekoga šaljemo daleko od sebe. Takvi oblici funkcioniraju kao **verbalne geste** jer se iskazuju leksemima, ali označuju prekid komunikacije i neželjenost daljnjeg susreta.

Izdvojili smo i jednu gestu koja nema komunikacijsko značenje u dijalogu, nego se njome pokazuje gledanje u daljinu. Ovakvu gestu možemo nazvati proksemičnom gestom jer se njome ovladava prostorom.

Neverbalni znakovi mogu biti i sinonimični jer se različitim sredstvima može postići isto značenje (npr. ukupna mimika aktivira sve dijelove lica da bi se izrazila jedna emocija: smijeh se vidi ne samo na usnama, nego i u očima, obrvama, mišićima obraza itd.).

Isto se tako u očima vidi i mogućnost neverbalnoga izražavanja osnovnih emocija kao što su radost, veselje ili pak žalost i tuga. Postoje i **stupnjevi izražavanja emocija** kao što u govoru postoje **stupnjevi iskazivanja ovih osjećaja**. Ti stupnjevi pomoću verbalnih i neverbalnih znakova pokazuju jačinu emocije. Npr. tuga, nujnost može se vidjeti u zamućenim očima, potištenost (depresivnost) vidi se po odbijanju komunikacije, tj. po uskraćivanju pogleda, spuštanju pogleda ili piljenja u jednu točku, a žalost se može izraziti osim ovim znakovima još i jecanjem, plačem, ridanjem, zakrivanjem očiju rukama, brisanjem suza dlanovima ili nekim otirkom te ostalim neverbalnim znakovima koje ovdje ne spominjemo jer opisujemo samo vizualne znakove očima.

Neki neverbalni znakovi bivaju homonimični, tj. isti znak može izražavati različite emocije.

Neverbalnim se znakovima nepogrješivo prepoznaje emocija koja se izražava različitim pokretima i zvukovima. U jeziku se ista emocija može iskazivati različitim sinonimima koji ipak imaju nijansu razlike u značenju. Tako se npr. *iznenađenje* u poljskome može prevesti kao *niespodzianka* (iznenađenje) i *zaskoczenie* (zabezeknutost), što je povezano s hrvatskim osjećajem *začudenosti*, *čuđenja* i *iznenađenja* koje se u negativnom značenju može prevesti kao zabezeknutost. Obje riječi mogu imati pozitivno i negativno značenje, ovisno o kontekstu. Poljska riječ *zdumienie* može se prevesti kao *začudenost*, *iznenađenost* (*divljenje*, *ponos*). Vidimo da se značenja riječi preklapaju, imaju nijanse i u oba jezika mogu se iskazati sinonimima. Slično je s riječju *negodovanje*, *prosvjedovanje*, *revolt*, *indignacija*, *nezadovoljstvo* i sl. U poljskome postoji *niezadowolenie*, *oburzenie*, *bulwersowanie* (*zbulwersowany*). *Divljenje* (polj. *podziw*) može u hrvatskome imati riječ jačega stupnja značenja: *obožavanje* koje u sebi sadrži divljenje osobi kao da je božanstvo (polj. *adoracja*, *adorowanie*). Sve ove riječi i osjećaji bivaju izraženi mimikom lica, a posebno se mogu dešifrirati u očima.

Specifičnost ove etape ujezičavanja gesta vidi se u slabljenju jačine prirodnoga spontanoga izraza, ali se gramatikalizacijom bolje ujednačuju značenja. Raznolikošću verbalnoga iskaza i stupnjevima jačine njihova značenja nadoknađuje se jačina prirodne geste.

U kognitivnoj sferi riječima se može i dokinuti emocionalitet, tj. može se iskazati i ono što se ne osjeća ili se može reći što «hladne glave» kad nam emocija oslabi. Verbaliziranjem se tako emocionalni intenzitet može i smanjiti, isprazniti ili se povećati, pojačati.

Bibliografija

- AITCHISON J., 1991: *Ssak, który mówi. Wstęp do psycholingwistyki*. Warszawa (prevela Maria CZARNEKA, naslov originala: *The Articulate Mammal. An Introduction to Psycholinguistics*. 1976).
- ARGYLE M., 1975: *Bodily Communication*. New York.
- ARNDT H., JANNEY R.W., 1987: *InterGrammar*. New York.
- AWDIEJEW A., 1983: *Klasifikacja funkcji pragmatycznych*. „Polonica” [Kraków], s. 53—88.
- BEDNARCZUK-KRAVIĆ Ł., HOFMAN-PIANKA A., 2003: *Kieszonkowy słownik chorwacko-polski i polsko-chorwacki*. Warszawa.
- BIBER D. et al., 1999: *Grammar of Spoken and Written English*. London.
- BIRDWHISTELL R.L., 1952: *Introduction to Kinesics*. Louisville.
- BORYŚ W., 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- BUJAS Ž., 2001a: *Veliki englesko-hrvatski rječnik*. Zagreb.
- BUJAS Ž., 2001b: *Veliki hrvatsko-engleski rječnik*. Zagreb.
- ČUBELIĆ T., 1975: *Usmene narodne poslovice, pitalice i zagonetke*. Zagreb.
- EIBL-EIBESFELDT I., 1987: *Miłość i nienawiść*. Warszawa.
- EVANS D., 2002: *Emocje: naukowo o uczuciach* (naslov originala: *Emotion*). Oxford, University Press, 2001 (preveo Radosław Kot).
- FAERCH C., 1969: *A Contrastive Description of DEIXIS in Danish and English*. In: „Papers and Studies in Contrastive Linguistic”. Ed. J. FISIĄK. Vol. 7. Poznań, s. 61—72.
- FRANK H., 1969: *Kybernetische Grundlagen der Pädagogik*. Sv. 2. Baden-Baden.
- GLUHAK A., 1993: *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb.
- GRZEBIENIOWSKI T., 1978: *Mały słownik angielsko-polski i polsko-angielski*. Warszawa.
- GUBERINA P., 1952: *Zvuk i pokret u jeziku*. Zagreb.
- HALL E.T., 1973: *The Silent Language*. (prijevod: *Nemi jezik*). Beograd 1976.
- HESS E.H., 1975: *The Tell-tale eye: How Your Eyes Reveal Hidden Thoughts and Emotions*. New York.
- KAUFFMAN L.E., 1971: *Tacesics, The Study of Touch: A Model for Proxemic Analysis*. „Semiotica” [Mouton the Hague], br. 4.
- KOLŠANSKIJ G.V., 1973: *Paralingvistika*. Moskva.
- KRAWCZYK-TYRPA A., 1987: *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź.
- MOGUŠ, M., PINTARIĆ N., 2002: *Poljsko-hrvatski rječnik*. Zagreb.
- MORRIS D., 1978: *Manwatching*, Triad Granada, prijevod: 1985. *Govor tijela*. Zagreb.
- NOWAKOWSKA M., 1979: *Komunikacija werbalna i niewerbalna jako język wielowymiarowy*. „Studia Semiotyczne”, T. 9.
- PANSINI M., 1990: *Jezik geste u gramatici prostora*. „Govor”, br. 2.
- PAVELIN LEŠIĆ B., 2005: *Strukturacija interakcije licem u lice*. „Govor”, br. 2, s. 155—164.
- PEASE A., 2002: *Govor tijela*. Zagreb.
- PETRIĆ F., 1979: *Nova sveopća filozofija*. Zagreb.
- PINTARIĆ N., 2006: *Pragmemi potvrđivanja u hrvatskom i poljskom jeziku*. In: *Riječki filološki dani*. Br. 6. Rijeka 2006, s. 131—140.
- PSZCZOŁOWSKA L., 1974: *O parajezičnim pojavama u književnom djelu*. „Umjetnost riječi” [Zagreb], br. 2—4, s. 279—287.
- ROSCH E., 2005: *Zasady kategoryzacji*. „Etnolingwistyka” [Lublin], nr 17, s. 11—35.
- ROT N., 1976: *Znakovi i značenja*. Beograd.
- WOLFRAM-ROMANOWSKA D., KASZUBSKI P., PARKER M., 2005: *Idiomy polsko-angielskie*. Warszawa.

NEDA PINTARIĆ

Verbal translation of nonverbal visual units in croatian and polish**Summary**

The author describes verbal and nonverbal possibilities of expressing the eye-communication signs. Those signs are called pragmemes (pragmatical word units) and pragmaphrasemes (pragmatical idiom-units). Eye-communication can consist of innate as well as of culture based signs which are called culturemes. Each nonverbal sign can have several verbal signs, which means that language signs are more developed than nonverbal ones.

NEDA PINTARIĆ

Przekład niejęzykowych jednostek wizualnych na jednostki językowe**Streszczenie**

Autorka artykułu przedstawia werbalne i niewerbalne możliwości wyrażania ekspresji za pomocą oczu. Tego rodzaju sygnały to jednostki pragmatyczne oraz językowe. Komunikacja za pomocą wzroku wyraża nie tylko podstawowe emocje, lecz także bardziej złożone uczucia głęboko osadzone w kulturze. Każdy znak niewerbalny może mieć swój odpowiednik w postaci sygnału wyrażonego za pomocą słowa, które może zwiększać, zmniejszać, a także likwidować sygnał niesłowny.

Na okładce zamieszczono pracę z Pracowni Struktur Wizualnych
Wydawnictwo dziękuje Instytutowi Sztuki na Wydziale Artystycznym Uniwersytetu Śląskiego
za wyrażenie zgody na jej publikację

Redaktor: BARBARA TODOS-BURNY

Projektant okładki: PAULINA TOMASZEWSKA-CIEPLY

Redaktor techniczny: BARBARA ARENHÖVEL

Korektor: LIDIA SZUMIGAŁA

Copyright © 2009 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-1764-9

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 16,25. Ark. wyd. 20,5. Papier offset. kl. III,
90 g Cena 31 zł

Łamanie: Pracownia Składu Komputerowego
Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego
Druk i oprawa: SOWA Sp. z o.o.
ul. Hrubieszowska 6a, 01-209 Warszawa

Cena 31 zł

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-1764-9